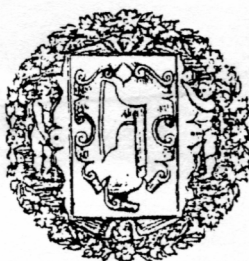

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ

**СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН
ЯК ІСТОРИК ТА ПОЛІТИЧНИЙ
МИСЛИТЕЛЬ**

Київ – Кременчук

2001

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ

**СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН
ЯК ІСТОРИК ТА ПОЛІТИЧНИЙ
МИСЛИТЕЛЬ**

Київ – Кременчук

Видавництво

Кременчуцького державного політехнічного університету

2001

ББК 63.3(4УКР)

В 92

Вирський Дмитро. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – К.-Кременчук: Вид-во КДПУ, 2001. – 217 с.

ISBN 966-02-2244-0

Монографія присвячена життю і творчості вітчизняного мислителя-гуманіста Ст.Оріховського-Роксолана (1513-1566). На основі маловідомих джерел відтворюється біографія письменника. Аналізуються основні праці Оріховського, присвячені проблемам історії та політики. Окреслюється місце гуманіста в інтелектуальній історії України, зокрема, в українському історіографічному процесі та розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки

Для науковців, викладачів, студентів і шанувальників історії.

Під редакцією
доктора історичних наук, професора
Ірини Колесник

Рецензенти
Доктор філософських наук, професор
Марія Кашуба
Кандидат історичних наук
Світлана Абросімова

ISBN 966-02-2244-0

© Д.С.Вирський, 2001

Stanislaus Ożarowski

*Моїй Мамі
Валентині (Олександрівні)
п р и с в я ч у ю*

СЛОВО РЕДАКТОРА

(benedictio magistri)

Монографія Д.С.Вирського виконана в межах новітнього напрямку історичних досліджень – інтелектуальної та культурної історії ранньомодерної України. У центрі уваги знаходиться постать українсько-польського ренесансного письменника С.Оріховського-Роксолана, життя, погляди, діяльність якого відбивали сутність і протиріччя “переходової епохи”, а також зумовили інтелектуальну і соціополітичну практику в близькому і віддаленому майбутньому країн “річпосполитського кола”.

Непересічна постать Роксолана привертає увагу сучасного дослідника і з точки зору вивчення ролі еліти, шляхетської ідеології і культури, ментальності людини на межі двох культурних світів – православно-слов'янського та латино-католицького.

Діяльність С.Оріховського розглядається автором дисертації в контексті українського культурно-національного відродження. Роксолан постає як передтеча унійного процесу в Польщі, ідеологом контрреформаційної ідеології, фундатором конструктивного консерватизму.

Безперечною заслугою автора монографії є залучення широкої джерельної бази. Ним використані оригінальні роботи гуманіста латиною та польською, а також україномовні переклади, простежена едикаційна історія інтелектуальної спадщини мислителя XVI ст.

Д.С.Вирський зробив також цікаві знахідки матеріалів біоісторіографічного характеру у вітчизняних архівосховищах, зокрема стосовні шлюбної справи каноника Оріховського в книзі суду Гродського м.Сянока (ЦДІА, Львів).

Нетрадиційний, глибоконауковий дослідницький інструментарій монографічного дослідження опирається на дві засадничі ідеї. Перша – ідея

поліперспективності і постасей буття і творчості Роксолана – шляхетська, конфесійна, польська, українська, культурно-громадська, релігійна, а також національний, етнічний та загальноєвропейський аспекти. Друга ідея – виключної ідентичності та подвійної лояльності, національно-культурної свідомості, в світі якої лише і можна розглядати діяльність людини “перехідної доби”, яка, досягши своєї мети, залишилася у конфлікті з самим собою та суспільним оточенням.

Важливим доробком автора є ґрунтовний історіографічний аналіз теми. Він аргументовано вилучає основні етапи розробки теми від часів самого ґероя до наших днів. Визначені також і основні гілки національно-історіографічних досліджень спадщини гуманіста: польська, російська, українська, радянська, найновіша – інтегральна.

В історіографічному огляді Д.С.Вирський розрізняє предметне розмаїття вивчення творчого доробку Роксолана, до якого звертались публіцисти, релігійні діячі, історики, літературознавці, політологи та ін.

Безумовно, автору одному з перших у літературі вдалося реконструювати й опрацювати неосяжну “оріховіану” в її історіографічному, джерелознавчому, теоретичному та конкретно-історичному вимірах.

На широкому джерельному матеріалі в монографії відтворюється творчій шлях Ст.Оріховського. Вперше зроблена спроба визначити основні етапи творчої біографії ренесансного мислителя, беручи до уваги і його “українськість”.

Докладно висвітлені в монографії історичні погляди Роксолана на тлі загального стану історичного пізнання в річесполитському інтелектуальному просторі. Вдалим, на нашу думку, є порівняння історичних підходів Роксолана з канонами історіописання визнаного польського авторитета С.Ґловського. В такому контексті історичні погляди Ст.Оріховського постають як “талановите епігонство”. Національні первні польської та української історії Оріховський усвідомлює на тлі світової

історії, що сприймається як протистояння двох культурних світів, цивілізацій християнської та мусульманської.

Оригінальною є оцінка Д.С.Вирським суспільно-політичного світогляду Роксолана. Органічною рисою гуманіста, як показано в дисертації, було несприйняття будь-яких форм тиранії і свідоме дотримання “природного права”. Саме це, на думку автора дослідження, ставить Роксолана в один ряд співавторів новоєвропейської теорії “суспільного договору”.

В монографії докладно проаналізовано розуміння Оріховським ідеалів правителя, монарха-“сторожа” та звичайної людини, громадянина - шляхтича-землевласника, зем’янина.

Цікаві спостереження Д.С.Вирського щодо поглядів Роксолана на універсалістський “річпосполитський проект”. Йдеться про утворення шляхетської імперії в ході “шляхетської революції”, промотором і організатором якої постає шляхетська верства. Ідеал гуманіста – мульти-національна держава правового характеру, яка повинна забезпечувати і боронити права громадянина незалежно від його етнічного походження чи конфесійної приналежності.

Робота Д.С.Вирського вирізняється новизною постановки теми, положень, висновків, узагальнень на теоретичному і прикладному рівнях. Творча лабораторія автора, образна, вишукана нива, бездоганна логіка і стиль оповідання відбивають високий рівень професійної культури, перспективи його подальшого творчого росту і дослідницького досвіду.

Монографія Д.С.Вирського – доробок наполегливої роботи над темою ще за студентських часів, бо вже тоді виявився нахил автора до тонкого історіографічного аналізу, історико-теоретичного дискурсу.

Результати монографічного дослідження мають практичну значущість, вони в змозі збагатити навчальний курс з історії України, української історіографії, філософії, культури, історії суспільної думки.

Ірина Колесник

ПЕРЕДМОВА І ПОДЯКИ

В основу монографії лягла кандидатська дисертація автора, виконана на кафедрі історіографії і джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету (сьогодні - вже національного) і захищена у червні 2000 р. Отже, вона передусім віддає належне традиціям дніпропетровських джерелознавців, які тривалий час плідно займаються студіями пізньофеодальної та ранньомодерної історії України, та пристрасні до інтелектуальної історії, властиві місцевим історіографам. Доскіпливий читач на рахунок «школи», можливо, віднесе й увагу до «пограничної» проблематики, інтерес до геополітики та «імперських» ідей. Ще допитливіший спостерігач добачить і глибший «кременчуцький» шар авторського стилю з тяжінням до художньої образності полтавсько-чигиринської говірки та особливим «україноцентризмом» уродження «класичної України».

Здавна відзначено, що часи з приставкою «пост-» не тільки розставляють крапки над «і», вони марять про власне «нео-» і «відродження» стає словом-символом епохи. А парадокси української модернізації багатьом нагадали думку П'єра Тейяра де Шардена про те, що «сьогодні позитивне пізнання речей ототожнюється з вивченням їх розвитку». Відтак, витоки нашої «модернізації», український ранній модерн (1500-1800), приваблює останнім часом все більше дослідників. Ця історична доба, як ніяка інша «вагітна» на культурні й наукові «сенсації». Постать Станіслава Оріховського-Роксолана (1513-1566), видатного українсько-польського гуманіста, блискучого оратора і публіциста, інтерес до якої прокинувся серед широких кіл української гуманітаристики, є, певно, однією з таких «сенсацій».

Власна моя «оріховіана» бере початок ще зі студентських років у стінах Дніпропетровського університету. Природним поштовхом стали самі джерела, твори Роксолана, що їх україномовні перевидання (і першодруки) наспіли якомсь дуже «вчасно» для зацікавленого «неофіта». Чим далі, мене все більше полонила ота особлива (українська?) «межовість», що прозирала крізь усе, відоме про Оріховського. Титанічний дух Відродження, «висьового часу» Європи, надав майже «фаустовської» виразності цій «у бога грішній людині, але для людей добрій»^{*}. Цей тип Предтечі, «героя приреченого», якого вабить нездійсненне^{**}, так багато промовляв українському серцю, так вражав своєю «тяглістю» в історії України, що годі вже було «занехаяти» розпочату історичну працю, як колись, обтяжений обставинами, зробив Оріховський.

Та й «обставини» мої були загалом сприятливими, якщо вже ця книжка лежить перед Вами. Відтак, я хочу виконати приємний обов'язок і подякувати всім, хто вільно (чи навіть цілком випадково) сприяв моїй праці.

Особлива подяка належить дніпропетровським вченим, які на різних етапах мого життя ставали вчителями і дорадниками. Декану історичного факультету і завідувачу кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ Анатолію Болебруху за постійну коректність та витримку в спілкуванні зі студентом і аспірантом. Викладачам кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ Ірині Ковальовій, Віталію Підгаєцькому, Євгену Чернову, Михайлові Рудневу, Зої Мариній, Віктору Воронову та Юрію Святцю за професійний приклад та щирі підтримку. Особлива подяка моєму

* Цитата з характеристики Оріховським власного «героя» - коронного гетьмана Яна Тарновського.

** Водночас це не «залошний мрець» О.Забужко, який волає про помсту і є по суті деструктивним героєм. Роксолану, зокрема, властиве те, за що ми так любимо Хмельницького чи Шевченка - потенціал розвитку, «нездоланність» та перемога принаймні на час, принаймні на рівні індивіда.

землякові Івану Стороженкові, який теплим словом і дружньою порадою завжди надихав на подальшу роботу.

Щиро дякую за підтримку і багатьом іншим «дніпропетровчанам» - Валентину Іваненкові, Ганні Швидько, Варфоломію Савченкові, Анатолію Зав'ялову, Віталію Василенкові, Сергію Світленкові, Тетяні Литвиновій, Костянтину Колесникову, Спартаку Айтову.

Не можу не згадати й двох «метрів» дніпропетровської історичної школи, які сьогодні вже змінили «прописку» - Миколу Ковальського та Василя Сиротенка. Студентські враження від академічної культури цих двох ушлякених вчених завжди залишались для мене стимулом до наукової творчості.

Хочу також подякувати за цікаві зустрічі, творчі поштовхи, а часом і плідну співпрацю багатьом українським вченим – Наталі Яковенко, Леоніду Зашкільняку, Сергію Лепявкові, Петру Сасу, Сергію Куделкові, Євгену Сінкевичу, Сергію Посохову, Сергію Ляху, Василю Піркові, Віктору Брехуненкові, Віталію Андрєєву, Сергію Лисенкові, Петру Кральноку, Миколі Олійнику, Г.Павленко. Особлива подяка моїм дрогобицьким друзям – Леоніду Тимошенкові та Віталію Тельваку з дружиною Вікторією. Лесі Довгій – за цікавий семінар у Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи та за усмінене філософське обличчя нашого «новоукраїнського проекту».

Дякую за незмінну дружню підтримку та плідну співпрацю своїм колегам по кафедрам українознавства і соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету – Олександрові Осташкові, Володимирі та Людмилі Крот, Володимирі Маслаку, Павлу Стегнію, Тамарі Плаксії, Наталі Мащенко, Тетяні Малєєвій та ін.

РОЗДІЛ 1**ОРИХОВІАНА: ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ****1.1. Рецензія Ст.Оріховського в історіографічній традиції**

Особа і творчість С.Оріховського викликала велику зацікавленість вже у сучасників гуманіста, адже він вмів бути помітним і неодноразово потрапляв в епіцентр значущих для тогочасного суспільства подій. Відтак, саме іпостась «народного трибуна» знаходила домінуючий відбиток у перших спостереженнях співвітчизників гуманіста.

Крім цього, на оцінки сучасників, безперечно, впливали соціальний статус Роксолана, його шляхетське походження, конфесійна приналежність та постава до релігійно-політичної дискусії, теренами якої була як безпосередньо Корона Польська, так і весь християнський світ в цілому. До цього слід додати також відгуки «професійних» гуманістичних кіл, що зосереджувались на визначенні кваліфікації Оріховського як адепта *studia humanitatis*, себто як літератора, красномовця, філолога-латиніста, знавця античної спадщини і т.ін.

Цілком природно, що оцінки останнього роду переважають серед сучасників-іноземців, яких порівняно менш цікавила політична діяльність Роксолана. Відомий сучасний польський дослідник його творчості Є.Старнавський дійшов до висновку, що саме Оріховському випала доля репрезентувати Польщу на Заході у справі красномовства та епістолографії [242, s.30; 239].

Втім, не можна сказати, що Оріховський-політик був за кордоном поігнорований, адже його друковані праці («Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона», «Турчики») сприймалися і як

авторитетні джерела про буття земель, підпорядкованих Польській Короні та її безпосередніх сусідів в регіоні Центрально-Східної Європи*.

Листування С.Оріховського та інших тогочасних політичних і культурних діячів дає багатий матеріал щодо враження, яке він справляв на сучасників**. Так, відомий польський історик М.Кромер, який довгий час перебував у Відні як посланець при імператорському дворі та неодноразово мандрував Європою у справах держави та церкви, у таких виразах повідомляв Роксолана про розголос, що набула його діяльність останнього в європейських культурних колах: «Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я не відоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чувати схвальні відгуки про твої твори, які становлять гордість і захист Вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене» [цит за: 154, с.170].

Інший польський культурний діяч Я.Горський у передмові «Химери», одного з творів пізнього Оріховського, порівнював автора з Цицероном і Демосфеном [170, с.35]. Віддали належне Роксолану і поети, зокрема у цьому таки виданні вміщені вірші вітальні Я.Д.Соліковського та Я.Вугровіцького [241, s.13-14; 242, s.31]. А Анджей Тржецький в поемі «De sacrosancti Evangelii in ditione Regis Poloniae post revelatum Antichristum origine, progressu et incremento elegia» (1556) зве його «вітчизни славетним символом» («patriae praenobile limen»), підносить Роксолана вище за Цицерона та ставить поруч з А.Ф.Моджевським, що зрештою стане традицією [242, s.30].

* Див. нижче відгуки М.Кромера та П.Рамузю.

** Зокрема, у першому польському виданні «Оріховіани» згадуються більш ніж 40 безпосередніх кореспондентів Оріховського [52].

Про те, що ці панегірики не є просто приятельськими компліментами або проявами місцевого культурного патріотизму, свідчать і відгуки на творчість Роксолана з-за кордону. Зокрема, у передмові до виданої в Італії промови Оріховського на смерть польського короля Сигизмунда I Старого, написаної італійським гуманістом П.Рамузю, останній порівнював українського письменника з Ксенофонтом (який у свій час прославив Кіра). Вчений писав, що щасливий той, «хто після смерті здобув такого глашатая своєї слави» [158, с.60]. З повагою, як про особу, якій у Польщі ніхто ані «вимовою ані сміливістю не дорівнюється» писав папський легат Я.Ф.Коммендоні [224, s.82]. Про загальноєвропейське визнання таланту С.Оріховського свідчать й географія та кількість закордонних перекладів і видань творів Роксолана*.

Природно, що чимало оцінок особи та ідей Оріховського виходять за життя гуманіста з таборів його ідейних союзників й опонентів. З-поміж перших, окрім вже згаданого М.Кромера, не можна обійти увагою кардинала Ст.Гозія, ідеолога і лідера польської контрреформації, ласка та авторитетна думка якого багато важила для перемиського каноніка**, та представника молодшого покоління сучасників гуманіста, одного з перших українців-пропагандистів унії церков, для якого вже Роксолан був визнаним авторитетом, Б.Гербеста (Зелевича) [40]. Обидва цінували письменницькі здібності Оріховського та полемічний талант, особливо якщо він спрямовувався проти нововірівців-протестантів.

Принагідно зауважимо, що не всіх католиків можна зарахувати у стан прихильників Роксолана. В ультракатолицьких колах його ім'я сприймалось як одіозне, і саме в такому дусі витримані згадки про Оріховського в біографії П.Кміти [63, s.202-203,216].

* Укладач «Оріховіани» повідомляє про 20 видань творів Оріховського, що виходили за межами Корони Польської [52. р.IX-XVII].

** Див. два його розлогих листа до С.Гозія з 1563 р. [52. р.550-574].

Такі самі суперечності в оцінках зустрічаємо і у діячів різних напрямів протестантизму, що поширювалися на теренах Польської Корони та Великого князівства Литовського. Наведемо лише приклад змін у позиції людей, з якими Оріховського в'язали певний час дружні відносини. Антипротестантська діяльність Роксолана змусила їх виступити проти нього. Так, відомий польський мислитель А.Ф.Моджевський, товариш Оріховського по краківському гуртку гуманістів, що активно діяв у 40-ві рр. XVI ст. [148, с.64-78], присвятив полеміці з ним окрему працю «Оріховський, або відхилення звинувачень, висунутих Ст.Оріховським-Роксоланом» (1562). М.Кровицький, колишній католицький священник-однодумець гуманіста у справі з целібатом, полемізував з перемиським каноніком на сторінках славнозвісної «Апології» [147, с.90].

Окрім цього, існує чимало менш відомих зразків полемічної літератури, присвяченої дискусії з Оріховським [55, s.17-32]. Зазвичай на сторінках подібних творів Роксолану закидається заангажованість його виступів на підтримку офіційної церкви, ренегатство та інтелектуальна нещирість, що має корисливе коріння.

Окремо слід відмітити, відгуки на історико-політичні ідеї Роксолана. У зв'язку з цим особливе значення має твір А.Ротондуса «Розмова Поляка з Литвином», присвячений полеміці з висловленою у «Квінкунксі» Оріховського різкою критикою ладу Великого князівства Литовського [61]. Сліди впливу ідей мислителя подибуємо і в славнозвісному трактаті А.Ф.Моджевського «Про виправлення держави» при обговоренні питання про необхідні заходи щодо захисту українського прикордоння королівства*.

Врешті-решт, можна припускати, що саме в цей, ще прижиттєвий для гуманіста, період усвідомлення місця Оріховського в житті

* Порівняй, зокрема, висловлювання в розділі IX «Про царя або короля» згаданої праці з твором Оріховського «Зразковий підданий» («Напучення польському королеві Сигизмунду Августу») [28, с.72-84]. Про вплив Оріховського на А.Ф.Моджевського див. також [215, s.202].

річпосполитського суспільства з'являється чудова легенда про «solo tibi», яка доводила, що винятковість Роксолана була визнана папою римським і він дав «йому одному» серед священників право на шлюб [224, s.83]. Вірогідно, що до її популяризації доклали рук нащадки перемиського каноніка, адже «байстрюцьке» походження формально позбавляло їх прав на спадщину.

Таким чином. 40 - 60-ті рр. XVI ст. можна вважати першим етапом у дослідженні творчого доробку С.Оріховського. Його особливостями були розпорошеність та ситуативна злободенність спроб аналізу творчості Роксолана. Матеріали такого аналізу зустрічаємо переважно серед епістолярної спадщини сучасних гуманісту культурних діячів, у передмовях на численні видання творів Оріховського та в творах полемічного характеру.

Другий етап дослідження творчої спадщини Роксолана пов'язаний з досить широкими хронологічними рамками (друга половина XVI - XVII ст.). На нього припадає пік зацікавленості творчістю Оріховського з точки зору реальних соціокультурних практик. Громадська затребуваність ідей Роксолана в цей період неодноразово відмічалася істориками. Так, сучасний український дослідник П.М.Сас говорить про кінець XVI - першу половину XVII ст. як про час, коли ідеї гуманіста «органічно впліталися в контекст української культури ... не лише як бібліографічний факт, а й передусім як джерело реального впливу на суспільну свідомість православного населення, а також як матеріал для створення українськими письменниками-полемістами суспільно-політичних концепцій» [171, с.89].

Втім, межі періоду, запропоновані П.Сасом, на мій погляд, потребують певного уточнення, адже така періодизація відгороджується від того факту, що розголос діяльності Оріховського охоплював весь річпосполитський простір, а нова українсько-козацька ідея в середині XVII ст. не змогла опанувати всією територією поширення українців і, наприклад, західноукраїнські землі фактично цілком залишались в ідейно-культурному колі Речі Посполитої. Відтак, верхньою межею означеного другого етапу

«оріховіани» є не середина, а кінець XVII ст., а найсприятливішим середовищем для ідей Роксолана мають бути пораховані кола українського західництва, насамперед католицька, уніатська та почасти протестантська шляхта України*.

У цей час письменницький доробок Оріховського знайшов широке визнання передусім завдяки своїм літературним якостям та самобутньому «річпосполитському» звучанню. Окрім цього, контроверсійність ідей гуманіста дозволяла зараховувати його в «свої» чи не кожній з тогочасних інтелектуальних течій [220, s.79-81].

Тексти гуманіста стають фактично хрестоматійними і активно використовуються політичними та культурними діячами цієї доби, його думки стають загальним напівфольклорним набутком, а його ім'я якоюсь мірою канонізується. Природно, що місцем найінтенсивнішого плекання інтелектуальних традицій Оріховського стає його рідна Галичина, а їх носіями, почасти, виступають його земляки та рідні (Я.Д.Соліковський, Я.Щасний-Гербурт).

Твори Роксолана використовуються в Краківському університеті, Києво-Могилянському колегіумі та в інших навчальних закладах, побудованих за їх зразком, як дидактичні матеріали. Так, на роботи Оріховського посилається відомий київський викладач Й.Кононович-Горбацький в своїй «Риторичі» [38, s.159].

Літературознавча традиція про Оріховського закладається ще наприкінці XVI ст. Станіслав Решка, колишній секретар кардинала С.Гозія у своєму «Житті Гозія» (1587), називає Роксолана «нашим Демосфеном», закладаючи стійку традицію саме такої порівняльної атрибуції гуманіста [220, s.77]. Решка також включив ім'я Оріховського в перелік польських

* До речі, польська дослідниця Б.Косманова також говорить про загальну суголосність трактувань постаті Оріховського протягом другої половини XVI-XVII ст., характеризує її як візію «шляхти сарматської», і лише доба Просвітництва з початком XVIII ст., за думкою Косманової, пориває з цією традицією. [220, с.90].

письменників, складений ним у 1593 році. Серед вчених і літераторів королювання Сигізмунда Августа згадував Роксолана і Ст.Гроховський у 1603 р. [220, s.77]. Видатний польський літературознавець Шимон Старовольський, що був добре обізнаний із творчістю Оріховського, активно використовуючи праці останнього у власних творах [220, s.78], остаточно «канонізує» його ім'я Роксолана, включенням його біографічного нарису до антології «Сто письменників польських», що вийшла друком у Франкфурті в 1625 р. [62, р.78-80]. Зокрема, він присвятив йому такі віршовані рядки:

Ту славнозвісну думку Платона прийнявши,
 Про переселення душ по тілах безперевне,
 Дух Оріховія жив перед тим в Демосфені напевно,
 Чи Цицерона вимовність була притаманна йому*.

Ідеї Оріховського у цей період віднайшли чимало шанувальників та наслідувачів у середовищі політично активної річпосполитської шляхти і почасті втілилися у суспільні практики Речі Посполитої обох народів, державного утворення, що в 1569 р. об'єднало в собі всі розлогі терени Корони Польської та Великого князівства Литовського. Про їх затребуваність говорять як численні перевидання політичних творів Роксолана**, так і випадки відвертого плагіату з них. Так, папський нунцій Джерманіко Маласпіна в 1596 р. не погребував видати під власним ім'ям одну з «Турчик» Оріховського [224, s.8].

Однак, варто зазначити, що по-різному «щастило» окремим творам мислителя. Зокрема, «бестселером» тогочасної «Оріховіани» може бути названа праця «Зразковий підданий» («Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»), що видавалася у 1584, 1632, 1639, 1697, 1763 роках. Величезною популярністю користувались і вже згадані «Турчики».

* Si lecet fmplecti famous dogma Platonis| Quod mutent animi corpora corporibus,| Spiritu Orécovius certe Demostenis| haustit,| Vel Ciceronis quo lingua diserta fuit. [цит. за: 88, с.13]

** Укладач «Оріховіани» навів 27 посмертних видань творів Оріховського [52, р.ІХ-ХVІІ] і це неповний перелік [див.: 224. s.81].

Порівняно менше пощастило «Політії Польського Королівства», що так і не вийшла друком в ці часи, а інтерес до «Розмови навколо езекуції» та «Квінкункса» був живий недовго, адже у XVII ст. заторкнуті в них питання вже мало цікавили шляхетський стан [220, s.83-90].

Релігійні погляди Оріховського, думки про місце церкви у суспільстві і особливо його проправославна риторика знайшли уважного і вдячного читача-споживача в особі діячів православного відродження в Україні. В їх працях зустрічаємо непоодинокі посилання на твори Роксолана, зокрема вони присутні у «Апокрисісі» Х.Філалета та «Палінодії» З.Копистенського. Зокрема останній зве Оріховського «заціним і високовченим мужем», а також «правим і старим правди мовцем» [25, с.329; 102, с.220-221].

Історіографічний доробок Оріховського також не був забутий. Це видно вже з факту кількох перевидань його «Анналів»^{*}. Цей твір став важливим джерелом інформації для пізніших річпосполитських історіографів. Так, Лукаш Горницький, у своїй праці, написаній у 1637 р. і присвяченій королюванню останнього Ягеллона - Сигізмунда Августа, фактично переказує окремі сторінки згаданої праці Роксолана [37, s.312-315]. Окрім нього, «Аннали» Оріховського використовували Станіслав Любенецький у власній праці «Historia Reformationis Polonicae», а Ян Шасний-Гербурт, перший їх видавець; переробив їх у творі «Візерунок Речі Посполитої і направа Петра Григоржковича з книг Станіслава Оріховського взята» (1612).

Досить красномовно характеризує відношення польської історіографії до «Анналів» Оріховського і видання їх в Лейпцигу в 1712 році як додатка до славнозвісної «Історії Польщі» Яна Длугоша. Щодо цікавості історичними творами Роксолана в українських православних колах, то

^{*} Написані в 1554 р. вони виходили друком 1611 р. в Добромилі, 1643 р. в Гданську, 1712 в Лейпцигу та 1767 в Кракові.

відомим є факт знаходження в бібліотеці Ф.Прокоповича примірника видання «Анналів» 1643 року [32, с.427].

«Легенда» про Оріховського отримала продовження в цей період на сторінках малокритичного гербовника Шимона Окозького (1580-1653). Тут перед читачем постає образ таємничого терплячого мудреця, котрий горює за оточенням і нагадує йому його обов'язки щодо релігії та вітчизни. Щоб надати ваги власному баченню персони гуманіста, Окозький навіть стверджував, що Роксолан наприкінці життя повернувся до виконання священницьких обов'язків і став королівським сповідником [220, с.89].

Третій етап оріховознавчих студій пов'язаний здебільшого з XVIII ст. Він носить виразні ознаки перехідності і є своєрідною інтерлюдією до вивчення життєдіяльності Роксолана у сучасному розумінні «науки». Його характеризує активізація джерелознавчої роботи та спроби перевидання окремих частин творчої спадщини Роксолана. Характерною ознакою цього періоду є домінування літературознавців на ниві тогочасної «оріховіани», що пояснюється порівняною академічністю філологічних студій, формальною усталеністю як «наукової дисципліни» саме історії словесності.

Так, згадки про гуманіста зустрічаємо у латиномовній праці Давіда Брауна про істориків, політичних письменників і правників Польщі та Пруссії («De scriptorum Poloniae et Prussiae historicorum, politicorum et i[ur]is[c]ons[ult]orum, typis impressorum ac manuscriptorum, in Bibliotheca Brauniana collectorum, virtutibus ac vitiis, catalogus et iudicium... (Kolonia, własc Elblag, 1723)). У власній книзі Браун не поскупився на похвали Оріховському за «потугу слова» [216, с.109].

В першій половині XVIII ст. в Польщі Я.А.Залуцький виступив із широкою програмою перевидання творів доби «зігмунтової». Відтак, на сторінках двомісячника «Warschauer Bibliothek» (1753-1755) та кварталника «Acta Literaria» (1755-1756), з'явилися окремі витяги з праць Оріховського, підготовлені зокрема Яном Даніелем Яноцьким [220, с.88]. В добу короля

Станіслава Августа творами Оріховського цікавилися в зв'язку з обговоренням у польському суспільстві різних просвітницькіорієнтованих проектів державних реформ [217, s.23].

Нарис діяльності Роксолана передує краківському виданню 1760 р. його твору «Життя і смерть Яна Тарновського», належав перу видавця, відомого єзуїтського письменника і журналіста о.Францишека Богомольця [205]. Особливістю цього нарису було те, що автор обходив увагою пропротестантські мотиви у творчості Оріховського і пов'язані з ними сюжети його біографії. Біографія Оріховського складена Богомольцем стала основою і для шкiцу Я.К.Богуславського, вмішеного у праці «Життя славних поляків», що вийшла у Варшаві в 1788 р. (т.1, с.67-87) [216, s.109-110].

Окрім цього, критичні зауваги щодо суспільно-політичних поглядів Оріховського висловлював у творі «Про литовські і польські права» (1800-1801) Тадеуш Чацький, особливо суворо засуджуючи «Квінкункс» (т.1, с.182; т.2, с.38,79,83) [216, s.109-110]. Відомості про Оріховського містила також і книга італійського історика церкви Франциска Антоніо Заккарія (1714-1795) [254, s.318-331].

Прикметно, що в Україні з вивершенням у XVIII ст. т.зв. козацької історіографії праці Оріховського потрапляють у коло її базових джерел. Зокрема відомо, що Юрій Кониський надсилав твори Роксолана Григорію Полетиці [124, s.317].

Четвертий етап дослідження діяльності Роксолана пов'язаний з вже цілком академічним інтересом істориків XIX - початку XX ст. Перед у цих студіях вели безперечно польські історики. Серед причин такого стану речей - не тільки факти приналежності С.Оріховського до католицької церкви, польська або латинська мова залишених ним творів, а й шляхетське походження гуманіста. Адже рід Оріховських мав історію й після пана Станіслава і ступінь його спольщеності з часом тільки зростала, а «українська» родова традиція замепала і нівелювалась. Тому цілком

природно, що «польськість» нащадків стали трактувати як одвічну, екстраполоючи її і на предків.

Окрім цього, слід завважити, що безвідрадне животіння Польщі згаданого періоду сприяло міфологізації її минулого, історіографія ставала засобом національного виживання. Доба Роксолана в цьому контексті ставала істинним «золотим віком» нації, часом величі «найсправжніших» поляків, а не якихось «gente ruthenus».

Втім, саме завдяки розділам Польщі і підпорядкуванню російським царям значної частини земель колишньої Речі Посполитої надбання польської історіографії стали легкодоступні академічним колам імперії. Це особливо стосується науковців України, де тоді мешкала активна польська меншина, вплив якої на українські університети та інші місцеві наукові центри важко недооцінити.

Та звернемося безпосередньо до історіографічних пам'яток цього періоду. Як і повсюди в Європі науковий аналіз постаті Оріховського був заініційований інтересом до історії словесності, відчутно забарвленим у тони романтизму. Безсумнівні письменницькі таланти Роксолана не могли пройти повз увагу істориків польської літератури, причому аналіз діяльності письменника йшов пліч о пліч з виданням оригінальних текстів. Так, коротенький нарис життя і творчості гуманіста передусе вже польськомовному виданню «Анналів» Оріховського, що побачило світ у Варшаві в 1805 р. в серії «Добірка письменників польських. Історія» [41, s.5-6]. Більш докладний він у ґрунтовному двотомному виданні праць Оріховського з 1826 р. [45, 243-288]. Автором обох був Сигізмунд Олександр Влинський, професор Краківського університету.

Втім, останній із згаданих нарисів діяльності С.Оріховського є лише витягом з праці Юзефа Максиміліана Оссолінського з історії польської літератури («Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej»), третій том якої цілком присвячений Роксолану [231]. Саме цей знаний

дослідник, який досить-таки ретельно опрацював стосовні проблеми документальні акти і рукописні пам'ятки, надовго став найавторитетнішим у польській історіографії знавцем життя та творчості гуманіста*.

Написаний протягом 1815-1820 рр. цей том вийшов друком лише в 1822 році. Він складався з двох частин. Перша (507 стор.) була повністю присвячена біографії Оріховського, друга (338 стор. плюс 8 стор. вступу) містила витяги з його творів. Про незвичайну зацікавленість автора Роксоланом свідчить не лише те, що тільки він сподобився окремого тому. Існує й певна вістка, що первісний намір Оссолінського був випустити монографію під назвою «Життя і писання Станіслава Оріховського» [216, s.40-41].

Загальна оцінка Оссолінським постаті Роксолана носить досить критичний характер. Оріховський для нього людина хоча й обдарована, але порочна, яка діє за велінням власних пристрастей і зневажає існуючі суспільні норми.

В 1851 році згаданий 3 том праці Оссолінського був перевиданий Ю.Чехом окремою книжкою під назвою «Життя і справи Станіслава Оріховського». Бачення Оссолінським постаті стало взірцевим для пізніших істориків польської літератури, зокрема М.Вишневського, твір якого побачив світ у 1845 р. [216, s.110-111].

Погляди Оссолінського популяризувала і німецькомовна брошура о.Кресінського, що вийшла у Познані в 1891 р. [232]. Суголосно з ними висловлювався і Л.Кондратович в своїй фундаментальній російськомовній праці з історії польської літератури (1860-1861), називаючи Оріховського «дивним явищем» в історії Польщі [128, с.38].*

Окрім цього, виявляв зацікавлення постаттю Роксолана й інший відомий польський історик граф Станіслав Тарновський. Останній приділив увагу гуманісту в першому томі роботи «Письменники політичні XVI ст.»

* Сучасну оцінку «піонерського» характеру праці Оссолінського див. [216, s.110]

(1886). Тарновський не лише проаналізував основні твори Оріховського («Фрич», «Химера», «Розмова навколо екзекуції», «Квінкункс», «Політія польського королівства», «Зем'янин»), а й присвятив окремий підрозділ характеристиці Роксолана [249, s.318-333].

Остання загалом збігається з оцінками Оссолінського, наголошує на тому, що Оріховський був «дитям» свого бурхливого віку, причому дитям радше шкідливим, ніж корисним для Польщі. Втім, спромігся Тарновський відшукати дещо і на захист Роксолана. Він вважав, що Оріховський завжди, навіть у помилках, залишався щирим і вітчизну свою любив. Як політичного теоретика Тарновський цінував Роксолана невисоко, основний талант його вбачав у публіцистиці.

Втім, введення в науковий обіг все більшого числа творів Оріховського, увінчане у 1891 р. грандіозною «Оріховіаною» - латиномовним виданням творчої спадщини Роксолана [52], здійсненним зусиллями Юзефа Корзеніовського, поставило під сумнів критицизм Оссолінського та Тарновського щодо цієї історичної постаті.

Пошуки нового розуміння ролі С.Оріховського в історії очолив відомий польський історик Людвіг Кубаля, який видав у Львові в 1870 р. монографію «Станіслав Оріховський і вплив його на Річ Посполиту в зв'язку з реформацією XVI-ст.» [223]. В переробленому і доопрацьованому вигляді, з дещо зміненим заголовком ця праця вийшла в серії «Наука і штука» у Львові та Варшаві у 1906 р. [224]. З його легкої руки Роксолан став трактуватись як недооцінений польський геній, «уособлення цілої Речі Посполитої» та «батько XVII століття в Польщі» [224, s.96].

Слід зазначити, що ця праця Л.Кубалі, написана у вишуканій літературній манері і чудово ілюстрована, стала подією у польській історіографії того часу і справді варта відомого піднесеного відгуку Ст.Коссовського. Останній ще більш виопуклив трагедійний пафос діяльності Роксолана та поставив гуманіста в один ряд з М.Реєм, канонічним

«батьком» модерної польської літератури. Крім того, Коссовський симпатизував «легенді» про *solo tibi*, сподівався, що подальші студії підтвердять її достовірність [222, s.12].

З цього часу як сама постать Оріховського, так і окремі аспекти його діяльності, знаходять з-поміж польських істориків численних ретельних дослідників. Так, в Тарнові у 1894-5 рр. побачила світ праця А.Мачуги «Останні літа в житті Станіслава Оріховського» [227], у 1906 р. свою невелику розвідку про молодість Роксолана Тадеуш Смоленський [238]. Остання робота цінна також тим, що містить історіографічний огляд проблеми [238, s.5-8].

Дослідженню переломного етапу в житті Оріховського (1550-1552 рр.) була присвячена праця Францишека Пенкали, що вийшла друком в Тарнові у 1914 р. [233]. А в 1917 р., знову у Львові, світ побачило перше історико-генеалогічне дослідження роду С.Оріховського, написане Юлією Туменовною [250]. Використовуючи численні документальні джерела, дослідниця спромоглася скласти цілісну картину історії сім'ї Оріховських з часів їх появи на Перемиській Русі.

Щодо зацікавлення Оріховським з боку російських і українських істориків, то воно носить протягом усього означеного періоду досить спорадичний характер. Як католик, шляхтич - апологет конституціоналізму та латино- і польськомовний письменник гуманіст не вкладався в звичайні рамки «руськості» - «православ'я, самодержавство, народність».

Перші згадки про діяльність гуманіста з'являються в російськомовних наукових працях лише наприкінці XIX ст. Так, Роксолан принагідно згадується у роботах П.Жуковича «Кардинал Гозій і польська церква його часу» (1882) [118], М.Любовича «Історія реформації в Польщі: Кальвіністи і антитринітарії» (1883) [148], К.Харламповича «Західноруські православні школи XVI та початку XVII віку» (1898) [185, с.174].

Усі згадані автори активно користали із здобутків польської «оріховіани», втім акценти розставляли інші. Так, Любович пише про Роксолана як про «росіянина за народженням» [148, с.74], наголошує на його критичному ставленні до чеснот польської шляхти [148, с.9-10] та католицької церкви [148, с.73-78]. Докладно історик зупиняється і на справі зі шлюбом перемиського каноніка [148, с.91-95,123-124,137].

Симптоматично, що Любович, однак, воліє не виопуклювати пропротестанські ухили Роксолана. Він пише, що «Оріховський ... лише випадково, можна сказати, знехочу сприяє пробудженню у суспільстві реформаційного руху...» [148, с.78]. Варто зауважити, що звідси не так вже і далеко до такого собі образу «руського (російського) Валенрода» у стані поляків:

Втім, згаданий образ Оріховського набув зовсім оригінального звучання в «мелодії» українського відламу загальноімперської історичної науки. Остання, небезпідставно, виявляла скепсис щодо «російськості» Роксолана, трактуючи «руське» в ньому як передусім «українське». Ця настанова вповні присутня вже у першій фаховій статті, присвяченій Оріховському українським істориком М.Ф.Сумцовим, що вийшла у 1888 р. в «Киевской старине» [181].

Останній першим уловив в Роксолані тип українського інтелектуала. змушеного шукати по світах щастя і долі, розриватися «серед внутрішніх протиріч між своїм природженим руським *gens* і культурно-прищепленим польським *patio*» [181, с.234]. Сумцов писав, що «якщо в історії Польщі Оріховський став дивним явищем, то в історії південної Русі особа і діяльність його предстає явищем сумним та глибокоповчальним» [181, с.233]. Він також вважав, що «в перших своїх творах Оріховський виступає українцем за власними симпатіями і думками, в усьому тому, де не домішувалось латинство» [181, с.218].

Втім, в остаточному підсумку Сумцов зазначив, що Роксолан висадив у повітря, «розсіяв по пустому свою велику силу, без всякої користі для «своїї» Русі і з сумнівною користю для Польщі» [181, с.234]. Він також тяжів до абсолютизації значення конфесійної приналежності як передумови розвитку національної культури. Так, він підкреслював як найбільш характерну особливість української («южнорусской») народності, греко-східне віросповідання [181, с.234].

Згадані думки Сумцова надовго визначили основні трактування постаті Оріховського в модерній українській історіографії. Причому зріст національної самосвідомості українців, який спостерігається на рубежі XIX-XX ст., позначається і на радикалізації оцінок Роксолана в українській історичній науці цієї доби. Тому можливо ми не зустрічаємо в фундаментальній «Історії України-Русі» М.С.Грушевського згадок про діяльність Оріховського, хоча він описував перемиську шляхту його доби як таку, що найбільше зберегла свій етнічно-український характер [100, с.240], а деякі рядки історика звучать як прямі парафрази з творів Роксолана*.

На користь цієї думки може свідчити і одна з ранніх робіт В.Липинського «Шляхта на Україні. Місце її в житті народу українського на тлі його історії», що вийшла польською мовою в 1909 р. Задумана як до певної міри публіцистичний заклик до пробудження української свідомості серед правобережної спольщеної шляхти, вона проголосила загибель без вороття того типу «поляка gente Ruthenus, котрий для нової Польщі вже цілком непотрібний» і вимагала, щоб «не роздвоєне польсько-українське», а тільки «єдине українське серце» билося в грудях шляхетства України. Тому не дивно, що Оріховського в цій книзі кваліфіковано як «до шпигу костей поляшеного» [198, с.99]. Не слід забувати і про насторожене і навіть

* Порівняй, наприклад, характеристику шляхтича у Оріховського як людини майже вільної від обов'язків, котра задоволена життям співає і танцює [14, с.361] із згадкою про «тайцюристський рай» польської шляхти у М.Грушевського [101, с.409].

упереджене ставлення до «вищих» верств суспільства т.зв. «народницької» історіографії, настанови якої були в тогочасній Україні вельми шановані.

Втім, щодо М.Грушевського, треба зазначити, що він таки зовсім не проминув Оріховського увагою у власних студіях. Так, в «Історії української літератури» вчений подав, хоч і невеликий, але досить змістовний нарис його життя і творчості, в якому демонстрував обізнаність з сучасною «оріховіаною» [102, с.215-220].

В цьому нарисі історик характеризує Роксолана як «талановиту, вразливу і похопливу» особу з *«релігійною і культурною двоїстю»*. Грушевський також спеціально зупиняється на сюжетах з біографії Оріховського, пов'язаних з його обороною православного обряду та боротьби проти целібату. У підсумку, вчений констатував, що «завдяки Оріховському протягом цілих двадцяти літ (1544-1566) справа реабілітації жонатого священства, а з тим разом - і грецького обряду, стояла на черзі релігійно-політичного життя Польщі-Литви, дебатовалась, боронилась, збивалась, і незмінно витягала за собою питання одности між церквою латинською і грецькою, між ріжновірцями і православними в інших пунктах...» [102, с.219].

Окремо слід згадати про зацікавлення персоною С.Оріховського, присутнє у творах І.Франка. Так, він згадує Оріховського у праці «Іван Вишенський та його твори» (1895) як протестантського письменника-новатора, який сприяв популяризації нових літературних форм в Україні [186, с.71]. Та найбільше уваги Франко приділив Роксолану у творі «Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв.» (1900). В ньому він пише, що «...ще в половині XVI в. дуже голосною і рухливою була купка людей, що хилилися до протестантизму, в їх числі Станіслав Оріховський, син руського священника, що сам себе завсігди називав русином і значно перед руськими полемістами написав книжку в обороні руського обряду, особливо ж права священників на жєнчаку» [187, с.210]. Отже, попри деякі неточності

(Роксолан був онуком, а не сином православного священика), бачимо у Франка досить виразне розуміння Оріховського як представника культури української. Такі настанови І.Франка закладали традицію дослідження творчості гуманіста на Галичині, продовження якої буде розглянуте нижче.

П'ятий етап у вивченні творчості Роксолана (кінець 10-х - перша половина 80-х рр. ХХ ст.) позначений впливом тоталітарних ідеологій і суттєво поступається попередньому за числом та виразністю наукових розвідок з проблеми. Загальною тенденцією цього етапу є спроби «канонізації» гуманіста, вписати його діяльність в якийсь монокультурний контекст. Адже унезалеження Польщі та постання на місці Російської імперії держави «нового типу» - Радянського Союзу, сприяло наробкам польської і радянської історіографій у царині схем цілісного і по можливості «славного» минулого нації і держави. «Сірі» зони, де зіштовхувались різні культурні традиції та діяли такі непересічні особи, що їх важко було укласти в «прокрустове ложе» національної чи пак «інтернаціональної» візії історії, загалом «приватизувалися», їх «польськість» або «нерозривне братерство» з іншими народами СРСР гіпертрофувалися. Тоталітарні способи вирішення національних проблем, продемонстровані протягом цієї доби, в тому числі й у сфері українсько-польських відносин, лише посилювали спокусу «розрубати» незручні вузлики і в царині історії та історичного знання.

Відтак, питома українські риси особистості і творчості Оріховського польськими істориками або ігнорувалися, або не вважалися за важливі. Втім, у міжвоєнний період з'являються, зокрема, дослідження А.Косовського [221] та Ю.Ліхтенштула [226], присвячені окремим аспектам діяльності Роксолана. Польська ж історіографія другої половини ХХ ст. загалом продовжувала традиції вивчення наукової і літературної спадщини Оріховського, намічені ще у ХІХ - на початку ХХ ст. На сучасному археографічному рівні перевидано велику кількість творів і листування Роксолана [59-60].

Особливо варто відмітити джерелознавчу і видавничу активність Єжи Старнавського [239-243].

Окрім цього. Оріховський згадується в численних загальних працях з історії польського Відродження, історії панства в Польщі та краєзнавчих студіях істориків Перемишлянщини, територія котрої після II світової війни остаточно перейшла під суверенітет польської держави [208,213,219-220,251-252,253].

Втім, для нас цікаві передусім думки польських дослідників про «пограничну» свідомість гуманіста та східний (український та православний) контекст його творчості. Зокрема, красномовні спостереження відомого польського історика Оскара Галецького, який писав у праці «Від унії Флорентийської до Брестської» про тривалу «кампанію» Оріховського щодо з'єднання (церковного) з «русинами», зауважуючи, що рушієм її був власний досвід Роксолана [215, s.191-192]. Вартий уваги також висновок Я.Дзегелевського, що С.Оріховський, як ідеолог, став чи не найприйнятніший для русько-литовського боярства Великого князівства Литовського, яке прагнуло «свобод», поляків і інтеграції у межах Речі Посполитої [209, s.134].

Щодо радянських істориків, то прояви інтересу до постаті Оріховського зазвичай були здетерміновані потребами підкріплення тези про унікальну обдарованість східнослов'янських народів та певну самодостатність їх культурних набутків. Не чужа цьому, зокрема, і монографія І.М.Голенищева-Кутузова «Гуманізм у східних слов'ян (Україна і Білорусь)» [93].

Цей автор кваліфікує Оріховського як «помітного представника західноруських освічених кіл», називає «першим значним письменником Західної Русі нового часу». Змальовуючи творчий шлях Роксолана, Голенищев-Кутузов підкреслює критичність його постави щодо католицизму та суспільного ладу Польщі, наголошує на проправославних симпатіях

гуманіста [93, с.10-14]. Втім, попри деяку тенденційність підходів цього автора, слід зазначити, що вказівка авторитетним московським істориком на українські (бодай і у формі «руско-украинские») складники у світогляді Оріховського в тих умовах існування історичної науки фактично легітимізувала вивчення його творчості у контексті культури України.

Та все ж інтерес українських радянських істориків до постаті Оріховського у цей час проглядається досить невиразно. Згадки про Оріховського трапляються, зокрема, у статті західноукраїнського історика М.Й.Білика «Український елемент у польській літературі XVI ст. писаній латинською мовою» (1958) [69, с.41] і сам по собі факт цей видається досить-таки симптоматичним, бо й перша монографія присвячена українському культурному діячеві доби Ренесансу - Юрію Дрогобичу, вийшла з-під пера львівського історика Я.Д.Ісаєвича [112]. Останній також є автором § 1 глави IV 10-томної «Истории Украинской ССР», що присвячувалась культурі в Україні протягом другої половини XIII - першої половини XVI ст., де коротко згадується Оріховський [115, с.191]. Зацікавленню сюжетами з історії ранньомодерної України серед західноукраїнських вчених сприяли як значні масиви відносно приступних джерел та збереження традиції медієвістських студій у львівському університеті, так і краєзнавчі інтереси місцевих істориків.

Та все ж загальний стан розробки даної проблематики в українській радянській історіографії можна кваліфікувати як незадовільний*. Серед причин «непопулярності» власне постаті Оріховського можна назвати як не подолані «народницькі» штампи у сприйнятті культурних діячів української ранньомодерної культури (віра - православ'я, мова творів - українська або церковнослов'янська, «демократичний» світогляд і, бажано, зв'язок з селянським світом), так і нові «класові» підходи. Останні, зазвичай,

* Це, зокрема, констатувало чимало українських істориків [див.: [79,³с.7; 151, с.42].

піддавали сумніву будь-яку позитивну роль в історії та культурні здобутки представників класів-визискувачів.

Втім, без ретельної підготовчої роботи, яка особливо пожвавилася наприкінці цього періоду, важко пояснити майбутній сплеск публікацій з проблеми у другій половині 80-х - на початку 90-х рр. Є факти того, що деякі нароби радянських часів в Україні не друкувалися лише з цензурних (в тому числі і «самоцензурних») міркувань [157, с.4].

Треба також згадати про переклади польських авторів - літературознавців та істориків - в Радянському Союзі як джерела інформації про Оріховського для радянських науковців. Так, невеликий нарис життя і творчості Роксолана присутній у «Історії польської літератури» В.Б.Оболевича [164]. Є згадка про нього й у більш пізньому, академічному виданні такого роду [117, с.47].

Крім цього, можна пригадати, що в російськомовному перекладі книги відомого польського філолога Яна Парандовського (1895-1978) «Алхімія слова», написаній автором у 1951 р., Ст.Оріховський згаданий як письменник надзвичайного таланту, котрий втілював «свої обурення, поривання, турботи, ненависть і надії в чудову, золотого карбу прозу». Роксолан, на його думку, володів особливим даром відчувати, «скільки сили чаїться в слові і як цю силу можна зробити слухняною» [159, с.30]. Парандовський також вважав, що по Оріховським польська проза не піднімається на досягнутий ним рівень протягом цілих століть [159, с.147].

Знайомству історичних наукових кіл Радянського Союзу з постаттю Роксолана сприяли й спільні видавничі проекти. Так, у збірці «Культурні зв'язки народів Східної Європи в XVI ст.», що вийшла в Москві під редакцією Б.О.Рибакова, були вміщені статті польських істориків А.Гейштора та Л.Базилева, де були згадки про творчість Оріховського [91, с.34; 65, с.143]. Слід відмітити також спеціальний номер часопису «Вопросы истории» за 1977 р., присвячений проблемам історії Польщі. Ім'я

Оріховського, як відомого політичного письменника, зустрічаємо в статті польського дослідника В.Чаплинського, вміщеній у цьому номері журналу [191, с.149]:

Щодо українських істориків за межами Радянського Союзу, то їх увага здебільшого була спрямована на державотворчі процеси в Україні, тому проблематика першої половини - середини XVI ст. зазвичай залишалася у затінку студій з наступного православного відродження та козацьких змагань кінця XVI - першої половини XVII ст. Так, індикатором малої зацікавленості Оріховським у закордонних українських історичних колах може правити відсутність згадок про нього у 10-томній «Енциклопедії українознавства». Втім, розробка підходів щодо ментальності ранньомодерніх українців, європейських контекстів буття України означеного періоду, здійснена, зокрема такими дослідниками як Ф.Сисін, А.Камінський, О.Субтельний, сприяла підвищенню загального рівня української історичної науки.

Шостий, останній етап у дослідженні діяльності С.Оріховського пов'язаний з «мікроренесансом» української «оріховіани». Його хронологічні межі охоплюють другу половину 80-х - 90-ті рр. і пов'язані з процесами незалежнення України і остаточним оформленням окремішності національної історичної науки.

Щодо польської «Оріховіани», то вона не зазнала суттєвих трансформацій у цей період. Новою її рисою, котра варта на згадку, є більша відкритість для польсько-українського діалогу у цій царині. Особливо помітна тут діяльність перемиських науковців, згуртованих навколо Південно-східного наукового інституту в м.Перемишлі. Вони започаткували видання збірників «Польща-Україна: 1000 років сусідства», де друкуються праці істориків обох держав, що стосуються різних аспектів польсько-українських відносин в історичний час. Для нас особливо цікавим був другий

* Тому доробок польської історіографії проблеми за цей період поданий вище в рамках виділеного попереднього етапу дослідження творчості Оріховського.

том - «Студії з історії християнства на культурному та етнічному прикордонні» [234], який містить статті А.С.Фенчака з історії католицького уніонізму [210]^{*} на Перемишлянщині XVI ст. та І.Мицька про релігійну полеміку в перемиській землі [228].

Російські ж історики продовжили традицію дослідження «православного» чи то східнослов'янського культурного поля і цікавляться неправославними діячами ранньомодерних часів переважно у контексті їх зв'язків із «світом православ'я» та розголосом їх діяльності на контрольованій Російською державою території. Саме такі підходи демонструє монографія М.В.Дмитрієва «Православ'я і Реформація» [108]^{**}, в якій, до речі, повністю Оріховський проігнорований. Втім, в одній з своїх статей, присвяченій аналізу концепцій унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст., він згадує Роксолана як автора «"романтичних", утопічних в своїй основі екуменічних проєктів» [109, с.43].

Природно, що багато в чому пробудженню і зростанню інтересу до Оріховського в Україні сприяла археографічна діяльність. Наприкінці 80-х рр. розпочинається видання творчої спадщини Роксолана українською мовою. Досьогодні, в антологіях «Українська література XIV-XVI ст.» та «Українські гуманісти епохи Відродження» побачило світ чимало творів Роксолана.

Згаданий етап у дослідях, стосовних постаті Оріховського в українській історіографії, до певної міри був позначений «дитячою хворобою» націоналізації і спроб уніфікації різноманітних культурних традицій, чинних в історії України, що безпосередньо торкалося й особи

^{*} Фенчак є автором ще кількох статей присвячених Оріховському [211-212].

^{**} Див. зокрема розділи 1-3: «Памятники реформационного движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в.», «Предпосылки и складывание реформационного движения в восточнославянских землях Речи Посполитой в 50-е годы XVI в.», «Реформационные движения в 60-е годы XVI в.».

Роксолана. Основні ознаки цієї «хвороби» ми розглянули попередньо, на прикладі польської та радянської історіографії.

Спроби «канонізації» Оріховського як «прогресивного діяча» та «свідомого українця» особливо характерні для популярної та навчальної історичної літератури [167]. Втім, не позбавлені подібних штампів і деякі серйозні наукові видання. Так, загальною тенденцією стало виопуклення ранніх робіт письменника, в яких він висловлював «прогресивні погляди». Відхід від них пізнього Оріховського зазвичай пояснюється зовнішніми несприятливими обставинами і тиском, а не власними переконаннями мислителя. Має місце також гонитва за «пріоритетом», коли підкреслюється, що Роксолан висловив ту чи іншу «прогресивну» думку набагато раніше від тих чи інших знаменитостей. Зокрема, це характерно для статей В.Д.Литвинова «Проблеми держави в працях Ст.Оріховського» [140], «Історіографічні погляди Станіслава Оріховського» [141] та колективній праці за участю цього ж автора «Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI-початок XVII ст.)» [158]*. На мій погляд, такий вибірковий підхід до творчості Роксолана дещо спотворює, «функціоналізує» цю непересічну історичну особистість. Втім, віддаючи належне, варто визнати, що аналіз ідей Оріховського, зроблений на сторінках останньої із згаданих праць, який базується переважно безпосередньо на творах мислителя, є на сьогодні одним з найповніших в українській історіографії**.

Взагалі слід відзначити роль філологів та істориків літератури у вивченні, особливо на початковій фазі даного етапу, творчості С.Оріховського-Роксолана. Так, багато сприяв її популяризації відомий український дослідник Д.С.Наливайко, автор статей «Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження» [154], «Українське

* Небагато змін й у «підсумковій» монографії автора, яка вийшла щойно у видавництві «Основи» [142].

** Див. розділ «Становлення гуманізму на Україні та його зв'язки з духовною культурою Західної Європи» [158. 12-63].

літературне барокко в європейському контексті» [155] та монографії «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.» [157], що або прямо присвячені окремим аспектам діяльності С.Оріховського, або досліджують його твори в широкому європейському контексті. Визнанням високої компетентності цього дослідника стало запрошення його для написання науково-популярної статті про Оріховського у збірнику «Історія України в особах: литовсько-польська доба» [156]. Сприяла популяризації імені Оріховського і згадка про нього (з портретною ілюстрацією) в статті-передмові В.В.Яременка до антології «Українська поезія XVI століття» [202, с.12], художнє оповідання С.Єкельчика «Роксолан» [110] та невелика робота О.М.Лефетерової про категорію пресупозиції та її реалізацію в латиномовних трактатах С.Оріховського*.

Втім, професійні історики також не сиділи склавши руки. Зокрема, проблематику унії церков у творчості Оріховського досліджував С.М.Плохий у монографії «Папство і Україна. (Політика римської курії на українських землях в XVI-XVII ст.)» [161, с.7-9,11,22]. Торкалися обставин біографії і творчості Оріховського і інші дослідники історії церкви та релігійного життя в Україні - В.Ульяновський [190, с.42,154] та В.Любашенко [147, с.90,98,133].

Автором кількох наукових і науково-популярних статей про Роксолана є П.М.Сас. Перші присвячені проблемам людини та історизму у творчості гуманіста, аналізу державно-політичних концепцій Оріховського [170-172]. Другі є белетризованими біографічними нарисами [173]. Згадує Оріховського він і на сторінках свого цікавого навчального посібника (фактично монографії) «Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.)», що нещодавно побачив світ [174]**.

* Категорія пресупозиції та її реалізація в латиномовних трактатах С.Оріховського / О.М. Лефетерова. — К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1998. — 32 с.

** Див. особливо підрозділ «Давньоруська спадщина в історичній думці» [174, с.84-97].

Сасові належить також і коротка стаття про Оріховського в «Малому словнику історії України» [149, с.285-286].

Особливо слід відзначити нові методологічні підходи щодо вивчення історичних діячів України ранньомодерного часу, в тому числі і С.Оріховського, запропоновані Н.М.Яковенко на сторінках монографії «Українська шляхта» [197], навчального посібника «Нарис історії України з найдавніших часів до XVIII ст.» [200] та у шерезі вартісних статей [198-199, 201].

Окрім цього, трактату С.Оріховського «Напучення польському королеві Сигизмунду Августу» присвятив свою статтю В.Й.Скиба [176]. Вона стала першим прикладом в українській історіографії докладного, джерелознавчого аналізу окремого твору Роксолана.

Не обійшли увагою Оріховського і представники інших галузей гуманітарного знання - філософи та політологи. Він згадується вже у фундаментальній колективній праці «Філософія Відродження на Україні», що вийшла друком у 1990 р. під загальною редакцією М.В.Кашуби. В ній зокрема звернуто особливу увагу на вплив ідей Е.Роттердамського на формування світогляду Роксолана [123, с.172].

Досить екзотичною є стаття Ф.Шевченко, що порушує питання поглядів Оріховського на історію української філософської думки [194]. Інформація про Роксолана та його погляди з'являється і на сторінках підручників з історії філософської думки в Україні [96, с.49-52; 165, с.96-104].

Сучасні українські політологи також належним чином оцінили творчий доробок Оріховського. Так, О.Кресін цікавився роллю Роксолана у формуванні ідеології українського сарматизму [129-130]. Чимало сторінок у підручнику «З історії української політичної думки» приділив йому і Б.Л.Кухта [134, с.34-38]. А у виданні «Політологічного енциклопедичного словника», яке побачило світ у 1997 р., аналізу політичних поглядів

Оріховського присвячена значна частина статті «Козацько-Гетьманської доби політична думка» [162, с.158-159].

І все ж «відкриття» Оріховського сприймалося в колах українських науковців-гуманітаріїв кінця 80-х - початку 90-х рр. як своєрідна сенсація, про що недвозначно свідчить В.Микитась, який в одній із своїх робіт, що вийшла друком в 1994 р., називає творчу спадщину Роксолана «безпрецедентним явищем української культури» і сумує, що вона «довгий час була в забутті» [152, с.39]*.

Таким чином, вивчення життя і творчості С.Оріховського пережило кілька етапів, кожний з яких мав власні ознаки, проте можна окреслити і певні спільні тенденції в цьому процесі. Зокрема, зазвичай ініціаторами досліджень ставали філологи-джерелознавці, котрі вводили в науковий обіг та провадили первісну обробку літературної спадщини гуманіста, що в свою чергу заохочувало до роботи істориків, філософів та політологів. Літературознавчі пріоритети подекуди тяжіють над «Оріховіаною» і сьогодні, що не сприяє цілісності оцінки ролі Роксолана в сучасній історичній науці.

1.2. Біоісторіографічна джерельна база

Біоісторіографічна спрямованість дослідження має позначатись на принципах класифікації використаних джерел. Вважаємо за доцільне, враховуючі сучасні герменевтичні підходи та методикау системно-структурного аналізу, виокремити три основних джерельні комплекси: 1) (*контекст*), який склали джерела, що відтворюють соціокультурне тло життя і діяльності гуманіста; 2) (*великий текст*) вся сукупність пам'яток, що

* Весь нарис про Оріховського займає с.39-41 цієї праці.

вийшли з-під пера Роксолана; 3) (*текст*) включає авторські твори, що характеризують Оріховського як історика та політичного мислителя.

Перший комплекс дозволяє об'єднати в межах однієї системної джерельної сукупності документи Національного або Державного архівного фонду не однієї, а низки держав (України, Польщі, а також Австрії, Німеччини, Італії тощо)*. За своїм походженням, внутрішньою будовою, зовнішньою формою, функціями джерела цього комплексу класифікуються за різними типами, родами, видами і підвидами [175, с.11-34].

Серед них виняткова вага належить пам'яткам письмового типу, які підрозділяються на документальний і наративний роди. Ці великі середні класифікаційні розряди різняться між собою специфічними особливостями, проте інколи містять аналогічні ознаки. Вказані категорії джерел складаються з сукупності видів історичних пам'яток.

Головними документальними видами є пам'ятки законодавства, судового та позасудового діловодства. Спільною ознакою документальних видів джерел є їх відносна масовість та офіційність походження. Джерела двох останніх видів мають біографічний характер. Наочним прикладом цінних відомостей, що містять судові акти є справа зі шлюбом С.Оріховського, документи ж позасудового діловодства (записи про народження, успадкування, призначення на посади, реєстри студентів університетів тощо) дозволяють уточнити окремі моменти біографії гуманіста.

Наративні (оповідні) джерела є цінним доповненням документів. Хоча цей рід є менш масовим, проте теж відзначається видовою різноманітністю і представлений творчими науковими матеріалами, публіцистикою, мемуаристикою та епістолярією. Серед таких «наративів» привертають особливу увагу твори особистих знайомих гуманіста - М.Кромера,

* Опрацьовані тут шоправда вже переважно в історіографічній традиції.

А.Ф.Моджевського, М.Кровицького, його кореспондентів-іноземців - П.Рамузіо, Я.Ф.Коммендоні, а також праці земляків Роксолана - Б.Герберста, З.Копистенського та анонімного автора життєпису П.Кміти [63].

Значно меншу питому вагу мають речові та зображувальні типи джерел (шляхетські герби, ілюстрації до друкованих праць тощо), втім, вони служать оригінальним доповненням документальних та оповідних письмових пам'яток*.

Серед джерел цього комплексу як класичні тексти загальноєвропейського значення, що виходили з-під пера Е.Роттердамського, Н.Макиавеллі, Ф.Меланхтона та ін. [27,29,30-31,33-34], так і праці річесполитських авторів. З-поміж останніх особливу вартість мали такі твори як Gornicki Ł. *Dzieie w Koronie Polskiej (1538-1572)*. (1637) [37], Kromer M. *Polska czyli o położeniu, obuczajach, urządach i Rzeczypospolitėj Królestwa Polskiego* (1573) [39], Herbest B. *Wypisanie drogi* (1566) [40], а також робота А.Ф.Моджевського «Про виправлення держави» (1551) [28], та деякі інші праці сучасників Роксолана, що знайомлять нас як із соціокультурним «кольором часу», так і дозволяють судити про «барви», додані гуманістом цьому останньому*.

Для аналізу та інтерпретації відомостей про самого Оріховського велике значення має зауваження знаного українського фахівця у галузі біографістики В.С.Чишка, що особа біографа (інформатора), «який жив і діяв на певній, а іноді й значній хронологічній відстані від певного проміжку часу, сам є особистістю, володіє різними методиками біографічного аналізу та накладає свою індивідуальність на бачення біографічної реконструкції» [192, с.38]. Викликана цим строкатість підходів та оцінок добре ілюструється історіографічними пам'ятками, розгляду яких був присвячений попередній підрозділ.

* Відомо про існування численних матеріальних пам'яток, які стосуються С.Оріховського. зокрема, на Перемишлянщині, втім особисто ознайомитися з ними автор не зміг.

Джерела другого комплексу класифікуються за системою, аналогічною наведеної для письмових пам'яток першого. Виняток склали деякі «наративи», що безпосередньо характеризують Оріховського як історика та політичного мислителя. Важливість для даного дослідження робить доречним виділення таких творів в окремий (третій) джерельний комплекс.

Використані документальні джерела цього комплексу, відносяться в основному до числа опублікованих. Виняток складають матеріали Центрального державного історичного архіву у м.Львові - ф.13 «Перемиський гродський суд», ф.14 «Перемиський земський суд», ф.15 «Сяноцький гродський суд», що були почасти використані автором задля відтворення біографії Роксолана [1-3]. Причому, якщо документи перших двох фондів вже використовувались істориками, зокрема Л.Кубалею, Ю.Туменівною та ін., то слідів використання фонду «Сяноцького гродського суду», в якому зустрічаємо дві власноручно Оріховським вписані «Протестації» на дії перемиського єпископа Я.Дзядуського (з 1550 та 1551 рр.) [3, Р.201,362-363], що відносяться до часів судового процесу у справі шлюбу Роксолана, мною виявлено не було.

Серед наративних джерел цього комплексу більшість відноситься до епістолярної спадщини Оріховського, а також до творів полемічного спрямування чи то до жанру офіційних панегириків. Зрозуміло, що матеріали останніх видів (як-от «Opowiadanie upadku przyszłego polskiego z r.1560» [55], «Sen na Jawie, albo Wiadowisko Stanisława Orzechowskiego», «Wychwalnik weselny Zygmunta Augusta króla polskiego» [45, s.195-242,105-145]) здебільшого ілюструють «публічний» (профанний) образ гуманіста - «шляхетського трибуна і пророка» (порівняй з пізнішими «Кобзарем», «Каменярем» та «Дочкою Прометя» [98]), то епістолярія [52 тощо] відкриває нам грані інтимного світу письменника, дозволяє детальніше розглянути генезу його поглядів, особистісні мотиви останніх, а також

* Див. список використаних джерел та літератури.

з'ясувати коло спілкування Роксолана та почасти оцінити суспільний резонанс його творчості.

Втім, слід завважити, що нерідко один і той самий «текст» міг бути проаналізований з обох означених кутів зору, що лише почасти обумовлено невизначеністю і лабільністю системи літературних жанрів в середині XVI ст., а загалом суголосне сучасним постмодерністським історико-літературознавчим підходам до сутності наративного джерела. Це особливо стосується сприйняття епістолярної спадщини Оріховського, адже багатофункціональність жанру послання за часів Відродження загальновідома і нормою для гуманістичного середовища була «публічність» особистого життя, що межувала з відвертою театральністю, відтак у листуванні зазвичай зафіксований відчутно самовідредагований інтимний світ Роксолана та його кореспондентів. Взірцем такого роду може слугувати автобіографічний лист Оріховського до Яна Франциска Коммендоні, написаний на схилку життя гуманіста (1564) [17].

Вже згаданий третій комплекс джерел включає такі твори гуманіста як «Аннали» («Кроніки польські від смерті короля Сигізмунда I»), «Політія Польського королівства», «Розмова навколо езекуції», «Зем'янин», а також «Про турецьку загрозу. Слово I та II» («Турчики I і II»), «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», «Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона», «Життя і смерть Яна Тарновського», «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави», «Промова у справі закону про целібат», «Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» та деякі ін. У видовому (жанровому) відношенні це історичні праці, політичні трактати та промови, твори полемічного змісту (виконані як у формі трактатів, так і як «послання» та «діалогі»)

Взагалі, серед видань джерел, стосовних Оріховського, що були використані у дисертаційному дослідженні, особливе значення мали

друкарські пам'ятки XIX - початку XX ст. Такою є, зокрема, збірка *Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543-1566*. Edid. Josph Korzeniowski. - Vol.I. - Cracoviae, 1891 - 740 p. У ній вперше мовою оригіналу (латинською та польською) було видано листування Роксолана та окремі невеликі твори письменника, виконані зазвичай у формі послань. Особливо, варто відмітити, твір «Хрещення русинів» («Stanislaus Orzechowski Petro Gamrat. 1544»), опрацьований у даному дисертаційному дослідженні за вищезгаданим виданням. Велике значення мали також матеріали власного листування Оріховського вміщені в «Оріховіані», зокрема з М.Кромером, С.Гозієм, О.Фарнезе, Я.Прилуцьким, М.Кровицьким та ін.

Враховуючи особливе значення для цієї роботи історичної праці Оріховського «Аннали» та політичного трактату «Політія Польського королівства», відзначимо, що перша була опрацьована переважно за виданням Orzechowski S. *Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go*. - Warszawa, 1805 - 267s, другий - за виданням: Orzechowski S. *Politya Krolewstwa Polskiego na ksztalt Aristotelewych Politik*. - Poznaniu, 1859.

Чимало джерел для дисертації надало видання Orzechowski S. *Dzieła w niektorych Przedmiotach pisane*. - Wrocław, 1826 - Т.1- 278s, Т.2 - 288s. Перший том містить вже згадувані «Аннали». Другий має більш строкатий характер і складається як з широко відомих творів гуманіста - «Турчики», «Промова на погреб польського короля Сигізмунда Ягелона», так і з таких рідкісних робіт як «Sen na Jawie, albo Wiadowisko Stanisława Orzechowskiego», «Wychwalnik weselny Zygmunta Augusta króla polskiego». Окрім цього, в останньому тому вміщений і лист М.Кромера до короля і лицарства польського почасті суголосний з ідеями, милими серцю Роксолана.

Деякі з праць Оріховського були опрацьовані за їх окремими виданнями, що виходили в серії «Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich XVI-XVIII w.». Зокрема в цій серії були надруковані такі відомі

твори Роксолана як «Зем'янин або розмова батька з сином про справи польські»*, вже згадана «Політія польського королівства», «Турчики» (під загальною назвою «Książki o ruszeniu ziemie polskiej przeciw turkowi»), полемічний лист до С.Стадницького («Opowiadanie upadku przyszłego polskiego z r.1560»), дві латиномовні редакції «Зразкового підданого» («Напучення польському королеві Сигізмунду Ягелону»), а також «Розмова навколо екзекуції» і «Квінкункс» («Polskie dialogi polityczne») та перевидані деякі з вже згадуваних вище творів Оріховського [42, 47-51, 52-58].

Для цих видань характерне супроводження публікації самої пам'ятки джерелознавчою довідкою та документальними додатками; що мають за мету проілюструвати згадані в тексті Роксолана факти, з'ясувати генезу висловлених письменником думок або познайомити читача з відгуками сучасників на твір, що оприлюднюється. Серед видавців окремих випусків серії зустрічаємо імена К.Туровського, Т.Вержбовського, Я.Лоса. Деякі з видань «Бібліотеки» супроводжувалися коментарями відомих польських істориків. Зокрема, збірку під загальною редакційною назвою «Польські діалогі політичні» коментував Ст.Кот.

Для дослідження також були використані роботи Роксолана, які виходили в українському перекладі у виданнях *Українська література XIV-XVI ст.* - К., 1988 та *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2-х ч.* - К., 1995. - Ч.1. В першому з них містяться такі роботи гуманіста як «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», «Про турецьку загрозу. Слово друге», «Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого», «Лист до Павла Рамузю».

В другому, на додаток до згаданих творів, вміщені, зокрема, такі значні роботи Оріховського як перша «Турчика» («Про турецьку загрозу. Слово І»), «Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона», «Лист до

* Щодо авторства «Зем'янина» в літературі немає певної думки. Зокрема, сучасний польський дослідник Є.Старнавський вважає його автором Яна Дмитра Соліковського.

короля Сигізмунда», «Промова у справі закону про целібат», «Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу», вірш «На промову Станіслава Оріховського, спрямовану проти запеклих оборонців ганебного целібату», «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави», «Життя і смерть Яна Тарновського» та один з листів італійського гуманіста Павла Рамузю до Станіслава Оріховського та його ж передмова до венеціанського видання одної з праць Роксолана («До читача»). Переклад і коментар до творів Оріховського вміщених в останньому виданні належать В.Д.Литвинову.

У підсумку, маємо завважити, що виявлена за допомогою евристичних процедур сукупність джерел біоісторіографічного характеру, попри деякі прогалини, є загалом достатньо репрезентативною і може забезпечити досягнення мети даного дослідження та вирішення поставлених завдань. Маємо відзначити також існування певних джерельних «резервів» для розгортання студій із «оріховіани» сьогодні, адже не виданими залишаються актові матеріали Перемиської та Сяноцької землі, документи католицької, православної церков та різноманітних крайових протестантських осередків, які б зробили рельєфнішою картину життя, що оточувало Роксолана. Залишаються питання щодо можливостей пошуку досі невиявлених або невідомих творів С.Оріховського.

1.3. Начерк методології

«Присвяченому Деметрі», либонь, *a priori* притаманна певна «заземленість», антеева нехить відриву від ґрунту суто емпіричного (джерельного) матеріалу. Відтак, непросто мені поринути в теоретичні «емпіреї». Та й наша спільна (національна, слов'янська, цивілізаційна?) зневага до форми, викликана не лише «пролетарським презирством», як би

гарно не писав про це євромістифікатор Андрухович [64, с.11]. Втікти від думки в споглядання – спокуса вічна як козак Мамай.

Та зрештою традиційна непевність, невизначеність нашої думки піднесена вже до рівня загального принципу сучасного буття [169, с.629]*, барокова душа українця дочекалася таки на методологію парадоксів. Відтак наважимося сформулювати систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти нам свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань [119, с.7].

Як засадничі принципи дослідження маємо визначити вже досить закорінені в історіографічній традиції принципи багатоперспективності та біоісторіографії.

Перший з них, *принцип багатоперспективності* історії був сформульований у рамках філософського дискурсу [166], а запропонований до історіографічного вжитку О.Пріцаком [160, с.347]**. Цей принцип дозволяє нам виділяти з-поміж різноманітних контекстів буття Оріховського (загальноєвропейського, річпосполитського, польського, шляхетсько-станового, конфесійного тощо) українські первні і зрозуміти, яке значення мали останні у житті та діяльності цієї непересічної особистості, а також оточуючого її суспільства.

Застосування принципу багатоперспективності пов'язане зі зверненням до *методів мікроісторії*, що передбачає різке збільшення числа «параметрів» людського буття, які піддаються аналізу. В остаточному підрахунку вони створюють базу для зв'язної оповіді про конкретних людей, в котрій могло б до деякого ступеню вимальовуватись і їх соціальне середовище [68, с.12].

* На наслідки такого стану речей для української історичної науки увага вже зверталася [214, р.670-673; 95].

** У формі «поліперспективність історії» його також активно популяризує В.Потульніцький.

Крім того, поліперспективність сприяє поглибленій увазі до альтернатив історичного розвитку, «історії, що не здійснилась» [105, с.10]. Вона змушує поглянути на «відродженські» процеси, з яких повставала новочасна Україна, не тільки як на культурні «здобутки», але і як певні «втрати» [114].

Другий із згаданих принципів, *біоісторіографічний*, передбачає дослідження історичних явищ та процесів крізь призму життя і творчості окремих помітних представників епохи. Він має за собою давню і усталену традицію біографістики, а також тісно пов'язаний з методами «антропологічної історії» представленої, зокрема, «третім поколінням» істориків-«анналістів» (Ж.Ле Гофф, Ж.Дюбі, К.Гінзбург та ін.) [119, с.206-208]. Праці останніх довели плідність використання цього принципу, особливо стосовно студій з історії ідей і, зокрема, вивчення історіографічної та суспільно-політичної думки.

Сприяв популяризації серед науковців біоісторіографічного принципу і вплив т.зв. «нової інтелектуальної історії», що внесла в студії з «історії історичної науки» підходи та теми, які доти перебували на маргінезі академічної історіографії [120, с.22]. Серед її улюблених сюжетів - студії, присвячені місцевим представникам історичного письменства середньовіччя та Нового часу [120, с.20]. Брак останніх в Україні унеможлиблює відтворення загальної картини розвитку української історіографії, що, між іншим, для світової історичної науки є критерієм як академічної, так і національної зрілості та легітимності [214].

З цим принципом тісно пов'язана теорія *ієрархії численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей*, сформульована українсько-канадійським дослідником П.Магочием [150, с.107]. Вважаємо, що без застосування згаданого поняття неможливе дослідження інтелектуальної історії ранньомодерної України, процесів закорінення у ширші спільноти

латеральних (або аристократичних) етнічних груп^{*} та утворення модерних націй^{**}. Без нього неможлива й правильна оцінка «українства» тогочасних культурних діячів, у тому числі і С.Оріховського-Роксолана.

В дослідженні були також використані загальнонаукові, а також конкретно-проблемні методи. Причому віддано належне традиційному для сучасних наук про людину «перетіканню через інтердисциплінарні межі» [169, с.439] та «усвідомленій необхідності включення загальних теоретико-пізнавальних ідей в процес продукування теорій в спеціальних областях знань» [138, с.302]. Здобутки традиції сучасної гуманітаристики (філософської, літературознавчої, культурологічної тощо), не раз ставали відправними точками для даного дослідження.

В цілому, автор спирався на досвід сучасної української і зарубіжної історіографії з теорії та методики джерелознавства й історіографії. Ним була також врахована й існуюча традиція щодо історіографічного вивчення наукової діяльності та творчого доробку окремих українських істориків і мислителів, особливо останні праці з даної проблематики.

Серед понять, вживаних у тексті дослідження, на особливу увагу заслуговують такі, що торкаються специфіки української ранньонаціональної (протонаціональної) свідомості та «річпосполитського універсалістського проекту».

Стосовно першої зауважимо, що спираючись на висновки Ф.Броделя, дотримуємося думки про панівність для XVI ст. в Європі ідентичності регіонального (провінційного) рівня, межі якої територіально окреслює простір приблизно у 2000-2500 кв.км. Французький історик називав провінцію

* Окреслені Е.Смітом, див. підрозділ «Латеральні етнічні групи і бюрократична інкорпорація» [178, с.63-67]. Варто наголосити на пріоритетності латерального шляху створення нації для ранньомодерної доби.

** Свіжий огляд досліджень з націогенези див.: Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. - К., Либідь, 1999. - 352с. - с.80-123.

«політичним підприємством оптимальної величини» і вважав, що в умовах середньовічного (постсередньовічного) суспільства провінція (регіональне князівство, що оформилося чи ні) й була «здебільшого вітчизною» [73, с.252].

У випадку Оріховського такою «вітчизною» є безперечно Руське воєводство Польського королівства, стародавня земля «королів галицьких». З цієї точки зору етнічна і конфесійна приналежності мають для з'ясування характеру його ідентичності другорядне (підпорядковане) значення і не можуть бути підставою для ідентифікації його з польською чи українською нацією в сучасному розумінні. «Рутенсько-роксоланська» ідентичність підживлювала і формувала-«ліпила» національні культури обох народів-сусідів [163, с.174].

Термін «річпосполитський універсалістський проект» генетично пов'язаний з поняттям «універсальної (світової) держави» опрацьованим А.Дж.Тойнбі^{*}. Він використаний в роботі для позначення всього розмаїття

^{*} Дозволимо собі нагадати її характеристику за Тойнбі: «По-перше, ці держави виникають опісля, а не до надламів цивілізацій, чийм суспільствам вони надають політичної єдності. Вони являють собою, сказати б, не літо, а бабине літо, за яким ховається прихід осені та недалека зима. По-друге, вони є породженням панівних меншин, здебільшого тих соціальних верств, які колись мали творчу потугу, а тепер втратили її. Це негативне тавро лежить на світових державах від самого початку і воно ж таки є доконечною передумовою їх становлення та існування.

Однак сказане ще не дає повної картини, бо поза тим, що світові держави виникають водночас із суспільним надламом і є породженням панівних меншин, у них виявляється ще й третя істотна риса: вони знаменують собою тимчасове - але дуже помітне - піднесення в процесі розпаду, який відбувається з послідовним чергуванням занепадів і відроджень; і саме ця остання риса збуджує увагу й викликає влчність покоління, що є свідком того, як успішне становлення світової держави нарешті кладе край лихоліттю, що перед тим за кожною невдалою спробою зупинити його набирало ще більшого розмаху.

Зведені до купи, ці три риси утворюють таку картину світової держави, яка на перший погляд може здатися двозначною. З одного боку, ці держави є знаменням суспільного розпаду, проте водночас вони являють спробу взяти цей розпад під контроль і протистояти йому. Впертість, з якою світові держави, раз виникнувши, чіпляються за життя, є одною з найпомітніших їхніх рис, але не слід помилково ототожнювати її зі справжньою життєздатністю. Це радше затяте довголіття перестарілої людини, яка не хоче вмирати. Хоча кожна світова держава й виявляє сильну тенденцію поводитися так, ніби вона є метою для самої себе, проте насправді вона становить лише фазу в процесі

новочасних «модернізаційних» процесів, що сприяли утворенню «шляхетської імперії» (термін М.Грушевського) - Речі Посполитої обох народів. У зв'язку з тим, що до згаданих модернізаційних процесів у світовій історіографії застосовується поняття «революції» та існує стійка традиція характеристики останньої за провідною верствою (рушійною силою), вважаємо також доречним вживання в роботі терміну «шляхетська революція».

Наприкінці зазначимо, що оцінки і міркування наведені у данній роботі мають поважне авторське забарвлення, позначені певним особистим досвідом дослідника.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА СВІТОГЛЯДУ
С.ОРИХОВСЬКОГО

Розквіт «довгого XVI ст.»^{*} відомий французький історик Ф.Бродель пояснював за допомогою такого історичного явища як «вікова тенденція» (*trend*) [73, с.65]. Ілюструючи його, він згадав образний вислів свого колеги Дж.Гемілтона, який твердив, що «в XVI ст. будь-яка рана гоїться, будь-яка несправедливість виправляється, будь-який відступ компенсується». Бродель додав, що «так у всіх сферах: виробництво загалом у доброму стані, держава має кошти, щоб діяти, суспільство дає змогу зростати своїй нечисленній аристократії, культура рухається своїм шляхом, економіка, яку підкріплює зростання народонаселення, ускладнює свої кругообіги» [73, с.71].

Відтак, не дивно, що в XVI ст. час змінює свій «колір», закладаються основи «новевропейської цивілізації». Серед загальних європейських тенденцій цієї доби особливо помітне піднесення територіальних держав, які, зрештою, змінили сам масштаб історії Європи. Багатополярність традиційного середньовічного суспільства та певний паритет у відносинах держави і громади порушилась на користь першої. XVI століття - це століття імперій, час «розбудови» різноманітних «універсалістських» проєктів.

Серед останніх був і «річпосполитський проєкт», який сміливо можна кваліфікувати як один з найліберальніших. Притаманна йому компромисність щодо старих форм суспільної організації забезпечила новому державному утворенню як певною мірою випереджаючий суперників

^{*} За Броделем початок «довге століття» відрховується від 1470 р. і протривало воно приблизно до 1580 р.. після чого іде повільний спад, увінчаний кризою середини XVII ст. [72, с.405].

зріст власної потуги, так і більшу зрілість культурних форм, що чарували сусідів навіть, коли Річ Посполита пішла у політичне небуття.

Відтак, погодимось з популярною думкою, що в XVI ст. Польща вступала в свій «золотий вік», проте завважимо, що останній був для «польськості» так само небезпечним, як і для ідентичності залежних від польської держави етнонаціональних спільнот. Адже універсалістський «річпосполитський проект» перемелював всіх: поляків, литовців, німців, українців *ets.* І згодом, саме спадщина «шляхетської імперії» новітніх «сарматів» стане чи не прокляттям модерної Польщі*.

Втім, для сучасників-співвітчизників Оріховського час мерехтів найприємнішими барвами і чимало з них підписалося б під його оцінкою військово-політичного та економічного потенціалу країни: «Донедавна всюди було запустіння. Нині в новій славі могутності й достатку, все ... сяє, міцніє, підноситься задля найвищої користі й гідності республіки. Цих плодів у нас достатньо. Тому жодна війна, якою б жорстокою і довготривалою не була, не зможе їх вичерпати» [11, с.196]. Щодо культурного розвитку, то і характеристика останнього Роксоланом свідчить про тогочасний суспільний оптимізм. «Польща вже не варварка, - виголосив гуманіст, - бо стала Грецією, не Сарматія вже вона, а Італія» [11, с.197].

Вважаємо за потрібне трохи зупинитися на з'ясуванні постави українців щодо «річпосполитського проекту». Адже саме українська позиція на «шляху до Любліна», до «ідеї Речі Посполитої» (яку не слід цілком ототожнювати з реальною «державою Річчю Посполитою»), може дати ключі для розуміння історико-політичних поглядів і героя цього дослідження - С.Оріховського.

В цьому контексті варто нагадати, що українці як бездержавний і більш того, розділений народ, могли плекати надію, що універсалістський річпосполитський проект відмінить штучні кордони та існуючі розбіжності у.

статусі різних етнічних груп у державі. Обіцянка рівних прав з «державними» народами (поляками і литовцями) та сподівання на підтримку нових співгромадян-«братів» у вирішенні власне українських проблем, обумовили широку підтримку «річпосполитського проекту» серед українців.

З огляду на статус «гінтерланду» [107, с.30] тогочасної України та традиції «політичного русинства» [113, с.37], попри за давню державну приналежність до Корони Польської, природно, що саме західноукраїнські землі стали центром прорічпосполитських настроїв в українському суспільстві. Вони були місцем, де вироблялося власне, «українське», бачення «універсалістського проекту» і саме з цими процесами узгоджується діяльність одного з найяскравіших представників покоління творців згаданого проекту - Станіслава Оріховського, який волів залишитись у пам'яті нащадків як «Роксолан».

2.1. Походження та родина С.Оріховського

С.Оріховський належав до старовинного герба «Окша». За гербовою легендою першими носієм його був рід Вершовичів, виїзжий з Чехії у XII ст. [135, с.261]. Первинний осередок польських Окшичів Ю.Туменовна виокремлює в Сандомирській і Краківській землях, що безпосередньо межували з Руссю. За даними дослідниці майбутній родовий маєток Роксолана село Оріховці в 1353 р. належало руському боярину Осташку Потрутовичу. На підставі свідчень самого С.Оріховського Туменовна припускає, що саме з цим русинським родом «пошлюбилися» його предки, і у спадок від Потрутовичів одержали Оріховці [250, с.6]. Таким чином, свій перший родовий маєток і саме прізвище предки Роксолана набули вже в Русі.

* Див. яскраву аргументацію Д.Бовуа щодо цього [70-71].

Перша пряма згадка про Оріховських датується 13 березня 1424 р., коли в перемиських актах гродських і земських зустрічається як свідок вироку Микола Оріховський. З запису стає відомим, що він мав брата Яна, а вже їх батько сидів у Оріхівцях, а мати другим шлюбом була пов'язана з Миколою Солецьким [250, с.7]. Туменовна схиляється до датування першої появи предків Оріховського на Русі кінцем XIV ст., вірогідно за Яна з Тарнова, руського старости (1387-1401) і воєводи Сандомирського, або навіть раніше, за руського старости Оттона Пілецького (1350-1370) [250, с.9]. На користь першої версії можуть свідчити клієнтарні зв'язки з домом Тарновських, які прослідковуються в Оріховських протягом XV-XVI ст.

Ян, молодший з вперше згаданих в джерелах Оріховських, був прадідом Роксолана. Він одружився з Катериною, племінницею Михайла Ваповського [250, с.10].

Трохи більше відомо про діда Роксолана - Олександра. Він брав участь у нещасливій варненській війні 1444 р., коли хрестоносне військо польсько-угорських Ягелонів було розгромлено турками під Варною. В битві загинув і король Володислав Варненчик. Пам'ять про хрестоносні подвиги діда автор «Турчик» беріг свято. Як припускає Туменовна, хрестоносна родова традиція покріплювала Оріховських у вірності католицизму [250, с.11]. Проте, однозначних фактів на користь цього твердження польська дослідниця не наводить. Адже і руське православ'я було зовсім не чуже хрестоносній ідеї, а нещаслива варненська кампанія мала за мету допомогу Візантії. Відтак, висновок Туменовної, що пам'ять про предків хрестоносців плекала у Оріховських негативне ставлення до православного оточення і робила з них ревних католиків, виглядає натужним і не досить обґрунтованим.

Більш того, цьому непрямому суперечить продовження Олександром Оріховським родової традиції породичання з русинами. Він взяв шлюб з Малгожатою Кривецькою, русинського герба Кердея. Багатий посаг за дружиною та господарські здібності Олександра значно покращили

добробут його родини. Він також зробив вдалу кар'єру в провінційній адміністрації, дослужившись до посади перемиського гродського судді. Все це виводило Оріховських на почесне місце у середовищі шляхти руських провінцій Польської Корони [250, с.11-15].

Олександр мав трьох синів: Станіслава, Олександра і Яна. Усі вони вдало одружилися. Олександр взяв шлюб з Барбарою, дочкою Яна Боратинського, хорунжого, сестрою підстарости краківського Петра, потім каштеляна перемиського. Оріховські були сусідами Боратинських, будинки їх у Перемишлі стояли поруч. Тому не дивно, що й другий Оріховський, Ян оженився з іншою сестрою впливового сусіда, Катериною. За Андрія Боратинського з Дубковичів вийшла заміж і дочка стрія братів Оріховських. Боратинські, гербу Корчак, також належали до старовинних русинських родів, отже знов маємо констатувати розгалужені зв'язки Оріховських з місцевою староруською за походженням аристократією.

Крім цього, в цьому поколінні Оріховські породичалися з іншою впливовою українською родиною - Дрогоївських, також герба Корчак, які мали в роду православних єпископів. Катерина, сестра братів Олександровичів, стала матір'ю Яна Дрогоївського, католицького куявського єпископа, з яким ми ще зустрінемося як з покровителем Роксолана. Їх же кузина Анна була за Олександром Дрогоївським.

З двох інших дочок перемиського судді, одна, Софія, вийшла заміж за найближчого сусіда Оріховських, Петра Голубка з Натковичів і Дмитровичів. Другу ж дочку Дороту проти власної волі, вже по смерті батька пошлюбив з Михайлом Войтицьким, сином підстольника львівського [250, с.15-17].

Про найстаршого, напевно, з синів перемиського судді і батька нашого героя, Станіслава, дійшло немало цікавих подробиць [250, с.17-29]. Так, він був студентом краківського університету в 1494 р. за ректорату відомого Яна Саркана з Освенцима. Свою молодість батько Роксолана провів при дворах

королів Яна Ольбрахта і Олександра, куди потрапив напевно за протекцією могутніх Кміт, іншого староруського за походженням роду, з яким Оріховських довгий час в'язали клієнтарні стосунки. На той час двірська служба давала широкі можливості до обізнання із справами держави та для кар'єри військового.

Станіслав Оріховський відзначився на військовій службі під час молдавської війни 1497 р. Брав він участь і в литовсько-московській війні у 1502 р.

Окрім цього, перебуваючи при королівському дворі, Станіслав Оріховський не міг залишитись осторонь громадської полеміки навколо справи унії русько-православної церкви з католицьким костьолом. Актуальність її на той час підсилювалась фактом одруження короля Олександра з московською княжною Оленою Іванівною. На нього покладали надії не лише політичного замирення Литви і Москви, але сподівання на консенсус між західно- і східнохристиянськими світами. Саме в цьому ключі діяв київський митрополит Іосиф I Болгаринович (1498-1501), прибічник унії церков, на засадах реалізації постанов Флорентійського собору 1437 р. У тому ж напрямку діяли і деякі католицькі ієрархи Литви і Польщі, зокрема архієпископ віленський. Папський уряд підтримував цей рух, хоча й мав певні сумніви щодо його успіху. Увага Риму до унійного руху виразилась, наприклад, у буллі папи Олександра VI з 1501 р. про заборону перехрещення русинів при їх переході у католицтво.

Ю.Туменовна припускає, що батько Роксолана в цей час міг познайомитися з працями католицького ортодокса краківського каноніка Яна Саркана «Пояснення облуд руського обряду» (1500 р.), за ректорства якого, як це вже мовилось вище, він навчався в університеті [250, с.19]. Твори цього автора стануть пізніше об'єктом критики сина пана Станіслава, що може бути витлумачено як непрямий доказ його толерантного ставлення до православ'я. На користь такого припущення має свідчити і шлюб

С.Оріховського з дочкою православного священника, про який мова піде далі.

На двірській службі батько Роксолана неодноразово використовувався як посланець. Відомі його поїздки з дорученнями у Краків, Сандомир, Вільно, а також на його перемиську батьківщину. Отже, загалом соціальне просування, якому присвятив свою молодість Станіслав Оріховський, вводило його, а разом з ним і весь його рід, до істеблїшменту Корони Польської, а шляхетська революція, позначена прийняттям Радомської конституції, відкривала перед Оріховськими нові привабливі перспективи.

В кінці 1504 чи на початку 1505 р. помер батько Станіслава - Олександр. Це напевно стало приводом для повернення старшого з його синів додому, де він мав зайняти місце батька у місцевій ієрархії. Справді, невдовзі Ян Розборський відмовляється на користь Станіслава від уряду перемиського земського писаря. 8 лютого 1505 р. на люблінському сеймі король затверджує це призначення. З цього часу основним полем діяльності С.Оріховського стає господарська та громадська праця. Він одружився з дочкою православного священника із старого «руського» шляхетського роду Баранецьких, герба Тронби, за деякими даними відомого в Русі з часів князювання Льва Даниловича [250, с.22].

Зв'язки між цими двома «домами» з'явилися ще до згаданого шлюбу. Тітка пана Станіслава - Фенна Оріховська вийшла заміж за Яна Ковиницького, котрий походив з Баранчиць. Батьком Ядвіги, матері Роксолана, був або Лукаш або Ян Баранецькі, які мали ще одного брата Миколу, який прозивався Ковиницьким, за своєю маєтністю Ковинчиці. Баранецькі були близькими родичами іншого русинського роду Березницьких, співвласників Баранчиць, в роду яких також були православні священники.

Про сувору релігійність пані Ядвіги нам може свідчити один красномовний факт, збережений у записах актів перемиської консисторії.

Серед них подибуємо вістку, що шанована шляхтянка відмовилася платити звичайну десятину плебанові з Войтичів. На консисторському суді з'ясувалося, що причиною цього вчинку було нехтування цим кліриком власним священницьким обов'язком. Він, тричі кликаний, відмовився прийти прийняти останню сповідь помираючого селянина, а на справедливі докори сина небіжчика, який закидав йому недбальство у службі, відповів лайкою, побоями та наказав вкинути правдошукача до в'язниці [250, с.23].

Такові основні, відомі на сьогодні, події з історії родини Оріховських до появи на світ героя нашого дослідження Станіслава Оріховського, який залишиться у пам'яті нащадків з самочинно доданим до власного прізвища гордим титулом - Роксолан. Отже, звернемося до відомостей про дитинство та виховання сина амбітного перемиського писаря.

За власним свідченням Роксолана він народився 11 листопада 1513 р. Батько бажав бачити у сині зняряддя до здійснення честолюбних родинних амбіцій. Він звернув увагу на духовну ниву, як на таку, що відносно легко може забезпечити синівську кар'єру і піднесення загального статусу родини Оріховських у суспільстві. Подібні розрахунки цілком вкладалися в класичну схему соціальної еволюції, коли людина або сім'я, котра піднімається шаблями суспільної ієрархії, опановує нові, загалом більш «престижні» сфери діяльності. Саме тому Оріховські - досі військові та провінційні чиновники на початку XVI ст., звернули свою увагу і на «духовний хліб».

Відтак, коли Станіславу було тільки 12 років, батько виклопотав для нього канонію перемиську. Втім, юний Роксолан не був першим з Оріховських, хто вдався до священницької ниви. Трьома роками раніше Олександр, вже згадуваний брат перемиського писаря, куштував хліба духовного: в 1522 р. був він каноніком перемиським, проте, мабуть, не припав цей «хліб» до смаку нащадку войовничих предків. Олександр швидко відмовився від кар'єри священника і взяв шлюб. Отже, опанування нового поля діяльності не відбувалося серед Оріховських зовсім гладко, що пізніше

ще раз підтвердить і приклад самого Роксолана. Втім, маємо свідчення і вдалого пристосування до священницького життя в роду Оріховських. Петро Оріховський, син Яна, брата батька Роксолана, жив духовним хлібом. Його кандидатуру двоюрідні брати Ян і Миколай пропонували на пробощство в Кривчі; є він потім плебаном в Стречишках [250, с.25].

Невипадковість дій перемиського писаря щодо старшого сина підтверджує і факт, що не лише йому, але й іншому своєму синові, Олександру, він виклопотав духовний уряд. В 1535 р. брат Роксолана став пробощем в Змігроді [250, с.26]. Відтак, це має свідчити про високий престиж священницького сану в очах перемиського писаря.

Взагалі батько Роксолана мав шість синів: Станіслава, Яна, Миколая, Олександра, Давида і Роха. Жили вони недовго, за винятком Станіслава та Миколая. Окрім Станіслава Ян, Олекса і Рох були студентами університету краківського. Миколай, ще за життя батька обійняв по ньому уряд писаря земського перемиського. Жонатий він був на Елжибеті з Плешковичів.

Дочка пана Станіслава Елжибета вийшла заміж за Станіслава Броньовського з Образова, а по його смерті - за Єжи Скоруту, герба Корчак. Друга дочка Барбара пошлюбилася Станіславом Яскманицьким з Боланович. Проте це подружжя швидко розлучилось через близький кривний зв'язок між пошлюбленими («четвертого ступеню»). Третя дочка була жінкою Міхала Підфіліпського.

Щодо маєтностей пана перемиського писаря, то він безперечно був людиною заможною: володів селами Гречполе, Купне, Купенки, Батичі, Баранчиці Великі й Малі, Ванковичі, Журавиці і, напевно, частиною Оріховців. Мав також будинок в Перемишлі, власність дідичну, і мабуть не найгірший, бо стояв поруч з будинком самого бургомістра.

* Разом з сином Елжибети і Станіслава, Миколаєм навчався у Відні старший син Роксолана Андрій, що також свідчить про близькі стосунки між двома сім'ями.

Пан Станіслав особисто збільшив родинний маєток куплею Журавиць під Пшеворськом. Їх слід відрізнати від Журавиць під Перемишлем, де Роксолан був пробошем, в той час як в Журавицях під Пшеворськом - дідичем.

Під час тривалого закордонного навчання старшого сина перемиський писар сам порядкував у маєтку юного каноніка. Безперечно, це було порушенням канонічних правил, на що звернув увагу перемиський капітул в 1533 р., зобов'язавши пана писаря у двомісячний термін відкликати сина з закордону задля виконання службових обов'язків або повернути отримані з цього уряду прибутки [250, с.28].

Остання згадка про батька Роксолана датується 23 серпня 1541 р., а вже у липні 1542 р. його напевно не було серед живих [250, с.29]. Як вже згадувалось, свій писарський уряд він передав сину Миколаю. Господарськими справами родини займалась вдова пана писаря, мати Роксолана, яка надовго пережила свого чоловіка. Вона згадується ще у 1552 р. Ю.Туменовна саме впливом матері-русинки на свого старшого сина обумовлює ту увагу до відносин між поляками та українцями, яка прослідковується протягом всього життя Роксолана [250, с.30]. Безумовно, і у справі з одруженням мати-попівна була на боці бунтівного ксьондза.

Іншим важливим аспектом життя будь-якої шляхетської сім'ї у XIV-XVI ст. були її клієнтарні відносини з потужними магнатськими домами, «стовпами» суспільства та держави. Найтісніші зв'язки здавна в'язали Оріховських з могутнім магнатським родом з Русі - Кмітами. Перші свідчення таких клієнтарних стосунків зустрічаємо ще на початку XV ст., коли Миколай Оріховський, брат прадіда Роксолана, був солтусом в Угерчах, які належали Янові Кміті. Останній був одружений з Барбарою, дочкою Ватробки зі Стрельч, *Окшича*. Можливо саме гербове породичання було коренем подальших стосунків між обома родами. І це не єдиний випадок кривних зв'язків Кміт з Окшичами. Відомо, що дід Петра Кміти, який зіграє

важливу роль у житті Роксолана, Ян, каштелян львівський, мав за жінку Марту з Дроздовиць Окшичівну. Стосунки обох родів не припинялися до смерті останнього Кміти [250, с.30-31].

Дід Роксолана, Олександр, в документах неодноразово виступає як «procurator Kmithae». За проханням Петра Кміти король Сигизмунд I Старий вивільнив будинок і лан батька Роксолана у місті Перемишлі від міського права, передавши їх у шляхетську юрисдикцію. На угоду йому ж був укладений і вже згаданий нещасливий шлюб сестри перемиського писаря Дороти із Михайлом Войтицьким. Сам канонік Станіслав отримує в 1540 р. парафію в Побіднику за представництвом П.Кміти. Втім, про особисті стосунки Роксолана з цим норавливим магнатом мова піде далі, зараз ми торкнемося загальних аспектів відносин двох родин. У листі до Прилуцького гуманіст чітко висловився щодо свого розуміння патронату Кміт над його родиною. Він пише: «Всі мої сили, ціла моя наука для Кміт. Не окажусь в горливості для Кміти гіршим ніж мої предки. Всяк пам'ятає діда, про прадіда чули, батька ще донедавна бачили, з якою вони вірністю, але й гідністю зверталися до дому Кміт... Відомо добре на Русі, що жоден краю того пан можний не мав знакомішої клієнтелі ніж Кміти, над дідичами Оріховськими» [52, р.99-100].

Проте не завжди відносини сім'ї Роксолана з Кмітами були безхмарними. З часом, завдяки сприятливим обставинам та власним зусиллям представників родини Оріховських, їх статус на батьківщині настільки зміцнів, що вони стали розглядатися магнатами як небажані конкуренти. За життя Роксолана дійшло навіть до поважних конфліктів, які відбувалися між родами на тлі спорів через маєтності. С.Оріховський скаржився, що П.Кміта забрав у брата його Миколая його володіння по обох берегах Сяну; частину Сяну неправомірно забрав, віддавши рибалкам перемиським за певну суму грошей. Крім цього вирубував ліс, що належав

тому брату Роксолана, а маєтки його кривних - Сливницьких і Красицьких - знищив вогнем і мечем [250, с.32].

Невдовзі однак С.Оріховський залагодив стосунки із Кмітою і в найбільшій для себе скруті, по одруженню, звертався до нього як до старого патрона, щоб той оборонив людину, яку змалечку виховував і щедро обдаровував [250, с.33].

Втім, не лише із Кмітами Оріховських в'язали клієнтарні відносини. Ми вже згадували про їх давній зв'язок з родом могутніх малопольських і руських магнатів Тарновських. За життя Роксолана він поновився і поживавішав, можливо через згадану кризу у відносинах з Кмітами. Патронат коронного гетьмана Яна з Тарнова дуже багато важив у долі гуманіста. По смерті ж старого патрона Роксолан знаходив підтримку у його сина Яна Кшиштофа Тарновського [250, с.33-34]. Проте докладніше на цих стосунках ми зупинимось в іншому місці.

Підсумовуючи відомості XV-XVI ст. про рід Оріховських, слід ще раз відзначити їх незмінний тісний зв'язок з «руським світом». Інкorporація Окшичів до кола русько-української аристократії, до шляхетства перемиської землі, яке найбільше серед інших давньоруських земель Польської Корони зберегло свій автохтонний характер, відбулася без помітних проблем. І саме Русі завдячували Оріховські своїм ім'ям, маєтками та просуванням шаблями соціальної драбини, відтак не дивно, що «політичне русинство» стало їх сімейною традицією. Проте і польська, а особливо малопольська шляхта Сандомирської та Краківської земель, прикордонних із Руссю, не була чужою родині Роксолана. Між іншим, протягом XV-XVI ст. накреслився союз руської і малопольської аристократії у межах політичного цілого Корони Польської, тож випадок Оріховських не був винятком. Така ситуація мала сприяти формуванню у молодого Роксолана системи чисельних політичних і культурних лояльностей, існування якої він сам усвідомлював. В його «Химері» зустрічається така

сентенція: «Є мені родоначальниця Польща, мати церква, вихователька Роксоланія» [цит. за: 250, с.3].

Можливість черпати з різних криниць духовної традиції інтелектуально збагачувала майбутнього гуманіста, давала йому змогу більш об'єктивно судити про потенціал своєї батьківщини - Русі-України. Те, що її в житті Роксолана не змогли повністю затьмарити ні блиск шляхетської імперії, ні велич гуманістичної Європи, говорить про самобутню і загалом автономну силу староукраїнського світу XVI ст.

2.2. Едукація Роксолана

Батько нашого героя, як мовилося вище, сам достатньо освічена для свого часу людина, волів дати старшому сину найкращу освіту, жертвуючи навіть части інтересами інших дітей [17, с.412; 12, с.229]. Початкову освіту С.Оріховський здобув у Перемишлі, де навчався «грецьким [підкреслимо це як свідчення на користь знайомства гуманіста з православно-давньоруською традицією українців - *Д.В.*] і латинським наукам» [12, с.229]. За даними Н.Яковенко Перемиська школа надавала освіту підвищено-елементарного рівня і набула у цей час статусу колонії Краківського університету, розширивши викладання до семи вільних мистецтв: арифметики, геометрії, астрономії, музики, граматики, поетики і риторики [200, с.87]. Від шкільництва у рідному Перемишлі мабуть походить і знання церковнослов'янської мови, яке пізніше часто ставало у нагоді Роксолану.

Польський дослідник Тадеуш Смоленський серед «здобутків» Оріховського Перемиського періоду згадував перше знайомство з ересю [238, s.10]. На підтвердження цієї думки він наводить твердження Павловського, дослідника церковної історії Перемишля, що у місті «ширилася ересь» [235, s.218-219]. Цьому не стала на заваді навіть активна

проти дія єпископа перемиського в 1524-1527 рр. Андрія Крупського, котрий здобув від Е.Роттердамського наступну характеристику: «*strenuus propugnator ecclesiae, pedestri simul et equestri pugna cum Lutheranorum exercitu confligens*» («діяльний захисник церкви, який піший і одночасно кінний бій з лютеранською зграєю точить») [235, s.207].

Від 1526 р. Оріховський, коли йому ще не виповнилося 13, продовжив подальше навчання у Краківському університеті. На час студій Роксолана припав певний рух за оновлення університетських програм у цьому вищому закладі освіти, пов'язаний з ідеями і духом європейського Ренесансу. Його прихильниками був ряд відомих університетських вчених, серед яких старий вже Бел з Нового Міста, Albinus, відомий як оратор, Абрахам, обраний ректором, та група молодих викладачів: Станіслав з Ловича, неспокійний Ян Гадус, поет Коксус, Себастьян de Halis, Антоній з Напаханії. В університеті зріс інтерес до античності, викладали класичну латину, промови Цицерона (незвичні для середньовічних навчальних закладів). Зверталися навіть до грецької спадщини: від 1526 р. тут викладали граматику грецьку і гексаметр Іліади [238, s.11-12].

С.Оріховський вступив в університет 5 серпня 1526 р., за ректорату Яна Аміціпа, суфрагана Краківського. Був відданий у піклування магістру Антонію з Напаханія, під керівництвом якого робив перші кроки у поважних науках. Зауважимо, що сам Роксолан про свій побут в Краківському університеті ніде не згадував, відтак реконструювати його університетське життя, можна лише за даними сторонніх джерел. В університеті він напевно уперше взяв до рук Арістотеля, познайомився з іншими античними авторами та творами Еразма Роттердамського, можливо також вивчав грецьку мову. Антоній з Напаханія, пізніше відомий як теолог і проповідник, ректор університету в 1563 р., видав Доната, на якому певно навчав і Роксолана. Відомо, що протягом 1526-29 рр. він викладав Арістотеля, «Іліаду» і граматику грецьку. За припущенням Т.Смоленського Оріховський міг

слухати Коксуса, який викладав Цицерона, Вергілія, Квінтіліана, Горація [238, с.12].

Цікава згадка про життя Оріховського у Кракові існує в ректорських актах університету. Там зберігся запис, що Роксолан заставив у магістра Антонія з Напаханія книгу Еразма Роттердамського «Алофемати». На що йому знадобилися гроші - невідомо [238, с.12-13].

З метрики університету відомі колеги С.Оріховського. Серед них: Станіслав і Тибурцій, сини Ст.Мелецького, каштеляна завихойського; Ян і Сигізмунд, брати Мишковці; Станіслав Шлумовський, Бартоломей Жебжидовський, Клемент Гербурт, Ян Кжицький, Машей Кровицький, Петро Мишковський, Станіслав і Миколай, брати Мишковські; Миколай Олесницький і т.д. [238, с.13].

Можна також припускати, що сам Краків, тогочасна столиця Польського королівства, не міг залишити юнака байдужим. Триб життя міста був тісно пов'язаний з бюргерською Німеччиною і віяння Реформації, що набирала силу у Північній Європі, не обходили його стороною. Протягом всього наступного життя Оріховський мав у Кракові чимало знайомих і, цілком ймовірно, що коріння деяких таких знайомств сягає часів університетського навчання.

Наступний етап навчання Роксолана пов'язаний з Віденським університетом. Останній на той час переживав не кращі свої дні. С.Оріховський разом з братом Яном записався на літній семестр, який розпочинався 14 квітня 1528 р. Був вписаний до «нації» угорської*. Життям Роксолана у Відні опікувалась одна з місцевих купецьких родин.

* У Віденському університеті всіх студентів зазвичай ділили на 4 «нації»-земляцтва: австрійську, рейнську, угорську і саксонську. Причому, цей поділ був досить довільний. До «австрійців», наприклад, зараховували вихідців з Італії, до «рейнської» нації - французів та іспанців, до «угорців» - греків, а до «саксів» - англійців, шведів та північних слов'ян. По ідеї й Оріховського повинні зарахувати до цих останніх, проте, через малочисельність контингенту студентів на той час, на чотири вже не ділили [238, с.15].

Навчальний курс Оріховський слухав у школі найвідомішого тогочасного віденського гуманіста Іоанна (Яна) Олександра Брасікана (1500-1539), молодого блискучого літератора і правознавця. Це була талановита людина і обдарований викладач, що умів запалити студентів. Він також був відомий як високоосвічений теолог, який не підтримав «модне» в німецьких інтелектуальних колах лютеранство. Оріховський і на схилі життя з великою теплою відгукувався про своє навчання у Брасікана [17, с.407].

Втім, 1529 р. був для Відня дуже важким, у зв'язку з турецькою війною. Восени турки взяли його в облогу. Купці-опікуни, незважаючи на нехить Роксолана, який бажав продовжити навчання у Брасікана, ще до 21 вересня, коли під стінами Відня з'явилися перші турки, вивезли його з міста, що стало небезпечним, у Віттенберг в Саксонії. Загалом слід зазначити, що Відень полюбився Роксолану, протягом всього життя він плекав проавстрійські настрої і сина віддав у навчання до віденських єзуїтів.

Віттенберг, в який потрапив Оріховський у вересні 1529 р., був славнозвісний перш за все як місце, де мешкав і навчав лідер протестантизму Мартин Лютер, а також його друг і соратник Філіп Меланхтон. Втім, на момент прибуття Роксолана до міста обох їх там не було, юнак мусив чекати на них. Однак, зустрів Лютер юного втікача від турок напевно прихильно. Саме тоді проблема турецької загрози особливо займала духовного вождя протестантів*. Крім того, Лютер і Роксолан мали один день народження і, не виключено разом його святкували в 1529 році**.

3 квітня 1530 р. Лютер і Меланхтон знову на кілька місяців від'їжджали з Віттенбергу. Можливо тому й Роксолан залишив це місто. 17 травня знаходимо його у Кракові, де за вимогою батька героя відбувся суд

* В цей час Лютер пише твір «Vom Krieg wider den Türken», а після звістки про відступ турків «Heerpredigt wider den Türken». Досить вірогідно, що ці твори справили вплив на автора «Турчик».

** М.Лютер народився в ніч з 10 на 11 листопада 1483 р. і був на 30 років старший за С.Оріховського.

через заставлені «Апофемати». Антоній з Напаханія був змушений повернути книгу. Т.Смоленський також висловлював думку, що Оріховський якийсь час міг знову навчатись в Краківському університеті, а також відвідати рідних у Перемишлі [238, s.22-23].

Подальші відомості про Роксолана надходять вже з 1531 р. Він записаний в метриці Лейпцігського університету, до речі, з додатком *russus* при імені. Лейпціг був ще католицьким і цим ймовірно пояснюється те, що Оріховський продовжив навчання тут, а не повернувся до Віттенбергу (можливо, це була воля батька, стурбованого впливом протестантів на сина).

Лейпцігський університет на той час був досить пересічним навчальним закладом. Він не мав тоді авторитетних вчених, а імпульси до оновлення надходили здебільшого з сусіднього Віттенбергу. В університеті студенти ділилися на 4 «націй»: міснійську, саксонську, баварську та польську. Отже, вихідців з Корони Польської у ньому було досить багато. Згідно з метрикою в 1529-32 рр. тут навчалися Ян Вилямовський, Павло Гозій, Станіслав Чеховський, Фелікс Радзановський, Петро Хвалчевський, Якоб Остророг, Станіслав Ласоцький та ін [238, s.24].

Лейпціг не залишив по собі великого сліду в житті Оріховського, він жодного разу не згадував про нього в своїх творах. Невдовзі Роксолан покинув це місто заради Віттенберга.

Достоту невідомі строки нового перебування Оріховського у Віттенберзі. В списках студентів місцевого університету він не значиться, проте в той час облік не завжди був повним і формальний запис не вважався обов'язковим. Сам Роксолан твердить, що навчався тут три роки, а після цього поїхав до Карлштадта, у Швейцарію - до Цвінглі. Проте Т.Смоленський вважав це маловірогідним [238, s.29]. Дослідник гадає, що поїздка з Віттенберга, у згадках про перебування в якому Оріховський висловлюється захоплено щодо «науки» Меланхтона і Лютера, до ворога останнього - Цвінглі, виглядає досить дивно. Та й Цвінглі помер у 1531 р., а

відтак навряд чи встиг би стати вчителем Оріховського. Втім, можливо Роксолан дійсно проїзжав Базель і на цьому ґрунтується його згадка про Цвінглі. В іншому місті сам Оріховський пише, що Віттенберг він залишив на вимогу батька, який звелів йому їхати до Італії [238, s.29-30].

Є свідчення, що Лютер на час віттенберзького навчання Роксолана оселив здібного юнака у власному будинку [158, с.18], хоча навряд чи цей факт дозволяє з певністю говорити про особливе ставлення реформатора до Оріховського. Справа в тому, що резиденцією Лютера була будова Чорного августинського монастиря в Віттенберзі (остаточно стала його власністю в 1532 р.) і кімнати в його просторому будинку здавалися студентам безкоштовно [90, с.252-253]. Дім завжди був переповнений. У Віттенберзі Роксолан мав нагоду зустрітися з художником Лукасом Кранахом-Старшим, місцевим бургомістром і другом Лютера, а також познайомитися з творчістю Альбрехта Дюрера*.

Про характер тогочасного навчання взагалі і у Віттенберзькому університеті зокрема можемо судити з педагогічних творів одного з наставників Оріховського - видатного німецького гуманіста, «наставника Німеччини» Філіпа Меланхтона. Так, його праця «Про школи» (1527-1528), написана якраз напередодні Віттенберзького періоду в студіях Роксолана, дає докладні рекомендації про організацію шкіл та програму навчання. У ній пропонується розділити учнів на три групи за рівнем їх початкової підготовки.

Перша група, що складається з найменш підготовлених початківців, повинна вивчати абетку, вчитися читати, заучувати основні молитви, такі як

* Зустріч з Дюрером (помер 6 квітня 1528 р.), про яку невиразно прохопився Роксолан («...ми бачили колись у Німеччині: Дюрера у Нюрнберзі...» [4, с.42]) є мабуть його вигадкою, адже має передбачати поїздку до Нюрнбергу, де художник провів останні роки життя. в венський період навчання або, що ще менш вірогідно, раніше. Слід відкінути також повідомлення про дружні відносини Оріховського з відомими німецьким гуманістом Ульріхом фон Гуттеном [158, с.18]. адже в рік смерті останнього (1523) Роксолан був у 10-річному віці і мабуть ще не залишав рідних місць.

«Отче наш», «Вірую» та ін. З часом вони повинні почати читати тексти з Доната та Катона (при чому їх корисно давати для переказу), декламувати на пам'ять латинські вірші, вчитися писати та принадуватися до музики та хорового співу.

Друга група, приступає до вивчення граматики, продовжує знайомство з кращими зразками античної та сучасної літератури. Так, в програму пропонується включити басні Езопа, твори Теренція, Плавта, розповіді про зміст «Педології» Мозеллануса та виборки з «Бесід» Еразма Роттердамського. Ввечері додому задавали заучувати сентенції поетів та ін.

Третя група, що складається з найбільш підготовлених учнів, удосконалює свої знання в граматиці, коли вони оволодіють етимологією та синтаксисом, з ними починають займатись метрикою, щоб привчити складати вірші. Далі переходять до вивчення діалектики і риторики. Раз на тиждень учні другої та третьої груп пишуть твір у формі послань або віршів. Велике значення надається латині, вчитель повинен сам говорити з підлеглими, наскільки це можливо, лише латинською мовою, а вони цією ж мовою відповідати. До навчальної програми третьої групи включаються твори Вергілія, Овідія, Цицерона [30].

Один із учнів Меланхтона, відомий педагог і ректор школи в Гольдберзі В.Троцендорф, додавав до вищезгаданих пунктів програми шкільного навчання ще арифметику, сферіку (науку про рух планет) та моральну філософію. Особливе значення він надавав вивченню катехізису Лютера [35].

За згадуваною та цитованою у власних творах С.Оріховського літературою можемо приблизно окреслити коло читання, що його основи мали закладатися в роки університетських студій гуманіста. Так, серед постійної лектури гуманіста чільне місце посідають літературні шедеври античності - «Іліада» Гомера, «Енеїда» Вергілія, твори Гесіода, Горация, Марціала. Особливо слід відмітити його зацікавленість комедіями

Арістофана. Досить вірогідно, що саме цей давньогрецький апологет «здорового глузду» прищепив юному гуманісту його славнозвісний сарказм щодо різноманітних «революційних» повівів, нехить до «розхитування основ».

Знайомі Оріховському й філософські ідеї Сократа, Платона, Арістотеля. Останній був особливо шанований майбутнім автором «Політії Польського королівства». Обізнаний Роксолан і з творчістю славних римлян: Цицерона, Квінтіліана, Варрона, Колумелли. Доволі широко в його читанні представлені й історики: Фукідід, Плутарх, Тіт Лівій, Юлій Цезар та ін. Особливо слід відмітити «Філіпіки» Демосфена, що стануть прообразом славнозвісних «Турчик»^{*}.

Іншим джерелом інтелектуального розвитку Роксолана була християнська «класика» - Святе Письмо, твори «отців церкви» та середньовічних християнських теологів - Августіна, Діонісія Ареопігита, Фоми Аквінського та ін.

Зрештою, слід відзначити широкі пізнання Оріховського в сучасній йому літературі, перелік якої, лише за прямими посиланнями у творах гуманіста, зайняв би чимало місця на сторінці. Відтак згадаємо тільки особливо прикметні і широковідомі твори: новели Д.Бокаччо, праці Е.Роттердамського^{**}, «Історію Польщі» Я.Длугоша тощо.

Італійський період у студіях Роксолана має особливе значення як період завершальний, коли вже певною мірою окреслилися майбутні творчі інтереси гуманіста. До того ж, оглядаючи життєвий шлях Оріховського, ми вправі твердити, що досвідчена і вишукана Італія Високого Відродження

^{*} Втім, тут можливе посередництво М.Лютера як творця творів а la «філіпіки».

^{**} Цікаво, що Е.Роттердамський багато уваги приділяв проблемі шлюбу, явно схильючись при цьому на бік його корисності для всіх членів суспільства. Дивись, наприклад, його новели «Залицяльник і дівчина», «Ганьбителька шлюбу, або Подружнє життя», «Юнак і розпусниця» та ін. Вміщені в надзвичайно популярному у той час збірнику «Домашні бесіди», вони мали привернути увагу Роксолана, який відстоював своє право на шлюб протягом всього життя [33].

затмарила у його свідомості новонароджену і галасливу протестантську Німеччину.

За споминами Роксолана віттенберзькі вчителі не бажали відпускати юнака в Італію, небезпідставно вбачаючи у цій мандрівці загрозу його світоглядним орієнтирам, набутим у Німеччині [17, с.408]. Проте, воля батька мабуть-таки переважила і в 1532 р. Оріховський вже в Падуї, а в 1540 р. переїжджає до Болоньї. Крім падуанського та болоньського університету Роксолан у цей час відвідує і Венецію. На жаль цей період життя гуманіста є досить слабкодослідженим і ми здебільшого можемо лише апелювати лише до споминів самого Оріховського, в яких є чимало неточностей*.

Прикметно, що своїх нових вчителів юнак шукає переважно серед прихильників реформаційних ідей [17, с.409]. З особливим пієтетом він згадує риторів Ромула Амадея (Амазеус) та Лазаря Бонаміко, коментатора Арістотеля Антоніо Парізеуса (Марк Антоніо Пасера) - професорів Падуанського університету. В Болоньї Роксолана вразили лекції філософа Людвіга Бокадіферо [17, с.408-409]. Про навчання у відомого історика, знавця історії імператорського Риму та сучасної Священної Римської імперії та професора риторики Егнаціо (Ян Баптист Ципелій) у Венеції, Оріховський згадував в іншому своєму творі [58, s.93].

Втім, до поїздки в Рим світоглядні орієнтири, набуті за часів навчання в Німеччині, не піддавались Роксоланом серйозній ревізії. Відтак, римський період в студіях Оріховського (1540-1543) вартий нашої особливої уваги.

У Римі в той час діяло декілька академічних гуртків, що вважалися, за висловом сучасника, «майстернями красномовства та обителями всякого славного добродійства», де щоденно збиралися чисельні високообдаровані мужі та приходили «більш молодші, що бажали розвивати свої кращі

* Так, Оріховський повідомляє, що був присутній на коронації папою римським Климентом VII імператора Священної Римської імперії Карла V, що відбулася в Болоньї на початку 1530 р. [17, с.408]. Втім, здається, що як і у випадку зі знайомством з А.Дюрером Роксолан робить себе очевидцем подій, відомих йому з переказів.

якості», «щоб до свого задоволення проводити тут час» [цит. за: 133, с.73]. Перепусткою в місцеві гуманістичні кола для Роксолана могли стати рекомендації його університетських вчителів. Адже відомо, що, наприклад, Л.Бонаміко підтримував контакти з такими ушлавленими письменниками як П.Бембо, Б.Кастильоне, Я.Садолето, поетами Віду, Бероальдо, Наваджеро, істориком П.Джовіо, ораторами Д.Негрі, Ф.Біні та ін.

Значний вплив на світогляд Роксолана мали зустрічі і спілкування з найвизначнішими італійськими державними та церковними діячами - кардиналами Гаспаро Контаріні, Олександром Фарнезе, Гієронімо Гінуччі. Останній запросив юнака до власного двору, де він мав змогу спілкуватися з вишуканим гуманістичним товариством. Майже всі вищезгадані достойники церкви належали до руху католицької реформи^{*}, що концентрувався навколо гуртка Вітторії Колонна і Мікеланджело та проекту реформ - «Ради про покращення церкви» (серед його авторів був і майбутній папа Павло III). Їх подальший життєвий шлях був досить-таки тернистий. Як зазначав відомий радянський дослідник Ренесансу А.Х.Горфункель: «...пізніше прибічники помірних реформ або були вимушені прийняти участь в придушенні реформаційного руху, або ... самі стали жертвами інквізиційних переслідувань, або вимушені були грати роль переслідувачів і переслідуваних відразу ...» [97, с.14].

Як відзначав Оріховський, саме впливу діячів цього напрямку зобов'язаний він власним «спасінням». Ось як він пише про це: «Гострі суперечки з ними [прибічниками офіційної церкви - Д.В.] зламали мене. надали думкам ліпшого спрямування, і я зрікся шаленства Лютера. Отож після трьох років занять зі мною у Римі цей муж [Г.Гінуччі - Д.В.] на власних раменах приніс мене як заблукалу вівцю до христової вівчарні, з якої підступно викрав мене Лютер у Вітенберзі.» [17, с.411].

Це дозволяє нам зрозуміти чому на відміну від більшості польських інтелектуалів, що також навчалися за кордоном, Роксолан не розірвав стосунків з офіційним католицизмом, не став під стяги протестантизму. Віра в легальні способи реформи, в досяжність церковного оновлення засобами самої церкви, що прищепилась Оріховському в Римі, стала дороговказом подальшої діяльності гуманіста. Відтак, не таким вже й раптовим видається і перехід його на бік контрреформації в Речі Посполитій на схилі життя.

Закінчуючи параграф, підсумуємо, з яким «багажем» повертався на Батьківщину Роксолан. Адже, протягом свого тривалого перебування за кордоном С.Оріховський неодноразово опинявся в центрі політичних та культурно-релігійних подій, що хвилювали всю Європу. Він міг вповні оцінити блиск об'єданого «християнського світу» - його кращі університети (Краків, Відень, Віттенберг, Лейпциг, Падуя, Болонья, Венеція, Рим), з квітучою в їх стінах культурою «Високого Відродження», його панівні міські центри - досвідчену і казково багату Венецію та «Вічне місто» Рим - серце західного християнства, а також пізнати потугу давніх «друзів-суперників» - папства та імперії.

Зіткнувся Роксолан на власному досвіді і з «загрозами», спроможними знищити цей величний світ. Повз його очі пройшли наступ військ турецького султана Сулеймана Пишного на Угорщину та Австрію, картини Німеччини невдовзі по Селянській війні**, Віттенберг - «Мекка» протестантизму та виклик всевладності Риму і саме «Вічне місто», що вже відчуло під час *Sacco di Roma**** наслідки розколу.

* В деяких працях цей напрямок громадсько-релігійної думки прямо відносять до «італійської реформації». Її «помірною» струменя. Чи не найтрагічнішою фігурою серед його прибічників вважається великий італійський митець Мікеланджело [106].

** У Оріховського є пряма згадка про неї як саме війни *селянської* [11, с.215].

*** *Sacco di Roma* - «день грабунку» Рима, що був вчинений деморалізованими пропротестантсько налаштованими німецькими найманцями в 1527 р.

Відтак, не дивно, що Роксолан палко жадав «порятунку» старої цілості «християнського світу». Саме в цьому бачив сенс усіх сучасних «реформ» нащадок воїнів-хрестоносців і *ad majorem Dei gloriam*, задля більшої слави Божої, готовий був покласти власне життя.

2.3. Трибун люду шляхетського

Із поверненням на батьківщину в 1543 р. С.Оріховський включається у жваві дискусії з церковних та політичних проблем Польщі, намагається прикладом власного життя довести правоту своїх ідей. Вимушений під тиском батьків дати згоду на посвячення у духовний стан, він задекларував своє право на шлюб, яке вважав природним для кожної людини. При церемонії висвячення (що відбулася по гучній дружній п'ятиці) С.Оріховський ухилився від прийняття обітничі celibату [12, с.229; 17, с.413].

Як вже згадувалося, за материнською лінією предки Оріховського були православні і він ніколи не відмовлявся від їх духовної спадщини. Сприяла цьому й справа із прийняттям священства і шлюбом, де родинна православна традиція використовувалась гуманістом як підстава для ігнорування вимог офіційного католицизму. Так, спонуканий рідними та приятелем батька львівським архієпископом П.Старіховським (бл.1474-1557) до прийняття сану Роксолан, «обурений впертими наполяганнями ... відкинув усяке почуття пристойності і, не лякаючись архієпископа, в присутності батька і багатьох присутніх сказав, що як священник піду слідом за родом своєї матері ... і колись таки одружуся» [17, с.413].

До речі, цікава реакція високого католицького достойника на заяву С.Оріховського. Як пише останній: «Усміхнувся на це архієпископ. То потім побачимо, мовив, а тепер чини, як ми хочемо!» [17, с.413].

Така спокійна реакція на «крамольну» заяву зухвалого гуманіста може пояснюватися не тільки «простотою і грубістю» П.Старіховського, характерною, на думку Роксолана, для цього високого ієрарха, а й тим, що православна церква була і йому не чужа. Старіховські, так само як і Оріховські, належали здавна до «шляхти руської», яка поза своїм строкатим етнічним походженням тяжіла до виявлення т.зв. «політичного русинства» [113, с.37]. Та і як посадової особи, справи «русської церкви» торкались його безпосередньо. Відомо, що привілеєм від 15 квітня 1509 р. польський король передав Львівському католицькому архієпископу право призначення намісника православного митрополита, обґрунтовуючи це кращою можливістю навертати схизматиків Галичини в істинну віру [190, с.85]. Це фактично робило архієпископа *патроном* православної церкви регіону. Православні вели тривалу боротьбу за повернення права самим обирати митрополичого намісника, що особливо загострилася в 20 - 40-ві рр. XVI ст., проте на час згаданої розмови це питання не було остаточно визначене^{*}.

Видима активізація руху православних в Галичині, пов'язана з іменами митрополичих намісників Ісакія (Яцька) Гдашицького та Макарія Тучапського. З-поміж «успіхів» цього руху можна згадати відновлення в 1540 р. Галицької єпископії та створення поруч із потужним Успенським братством у Львові (відоме з 1463 р.), ще й братств при Благовещеньській (1542 р.) та Микільській (1544 р.) церквах. Всі ці події зачіпали інтереси широких кіл місцевої громадськості, в тому числі і не належної до православ'я.

Варто пригадати, що, за підрахунками М.Грушевського, люди, безпосередньо пов'язані з православною церквою, становили в Галичині не менш 10% всієї української людності [100, с.272], а кількість її вірних невпинно зростала протягом XVI-XVIII ст. Так, кількість парафіяльних

^{*} Див. підрозділ «Східні християни під католицьким цивільним правлінням» [103, с.94-102].

церков, наприклад, у Перемиській православній діоцезії складала від 477 (землі Перемиська і Сяноцька) до 550-600 - на початку XVI ст.; близько 700-750 - напередодні Берестейської унії 1596 р.; 1120 - в 1693 р.; 1253 - в 1772 р. [189, с.100].

Треба також враховувати, що це був час активного поширення протестантських ідей в регіоні. Вістря критики протестантів було спрямоване проти офіційного католицизму, тому всі його суперники, себто й православні, вважалися зазвичай нововірцями за союзників. Та й католиків жвава релігійна полеміка, яка не гребувала будь-якими аргументами, змушувала звертатись до історичного досвіду православ'я і навіть симпатизувати йому як, подібно до католицизму, «старій вірі». Так, у першій половині XVI ст. під впливом протестантських творів невідомий автор-католик написав віршований діалог «римського» ксьондза з «руським» попом на 18 аркушах. Дехто приписував його М.Рею. Діалог завершується моральною перевагою руського попа, хоч сам автор не належав до православ'я [190, с.42].

Цікаву інформацію про настрої всередині самої католицької церкви наводить меморіал краківської капітули на львівський синод 1551 р. Так, натякаючи на цілком конкретну особу - єпископа куявського Дрогойовського, до речі родича С.Оріховського, висуваються закиди в проправославних нахилах у частини католицького духовенства: «вони ... причащають під обома видами світські особи [що у католиків на відміну від православних дозволялося лише для духовних осіб - *Д.В.*], ... *ганяють хрещення римське, а руське хвалять* [курсив - *Д.В.*]» [94, с.494].

Отже, схильність до православ'я С.Оріховського не могла видаватися чимось надзвичайним його знайомим та близьким. І надалі, порушуючи у своїх творах питання церковної історії та міжконфесійних суперечок між східним і західним християнством, Оріховський явно віддавав свої симпатії православ'ю. Підтримував він і особисті контакти з православними

ієрархами, зокрема з перемиським єпископом Лаврентієм Терлецьким [52, s.41].

Висвячення Оріховського архієпископом львівським образило безпосереднього зверхника новоспеченого клірика - єпископа перемиського С.Тарла. Він не визнав цього посвячення і, навіть, розпочав судовий процес проти молодого каноніка як володаря кількох перебенд (церковних бенефіцій), відсудив у нього плебанію журавицьку і закликав світську владу до виконання решти вироку. Але Оріховський вмів себе оборонити. Приїхавши до Перемишля підчас сварки капітули з єпископом, став на бік першої. Він оскаржує дії єпископа у Львові, їде із справою каноніків до примаса і до короля у Краків, де на той час відбувалися сейм і весілля Сигізмунда Августа, формального володаря країни.

Обставини сприяли Оріховському у столиці. Тоді якраз наспіли з друку його перші твори («Зразковий підданий», перша з двох «Турчик»), котрі здобули нечувану популярність. Королівський двір та освічену публіку вони вразили вишуканістю і жвавістю стилю, високим «науковим» рівнем аргументації. Шляхту ж оратор підкупив своєю відвагою та вільністю думки. Крім цього, він сподобався П.Гамрату, тодішньому примасу Польського королівства, здобув підтвердження своїх прав на плебанію журавицьку та архідіяконію, виклопотав вирок проти перемиського єпископа і, як звияжець, повернувся до Перемишля. Там канонік, не рахуючись із наказом Тарла, гвалтом розвалив галерею кафедри, через яку і сварка з капітулою вийшла.

Це був час першої слави Роксолана. Гостра критика королівського двору та існуючих соціальних пороків зачинила перед ним двері придворної кар'єри, проте зробила його визнаним трибуном шляхетським, улюбленцем лицарського стану.

Особисті справи Оріховського також йшли на добре. Йому вдалося налагодити непогані стосунки з наступником Тарла на перемиській єпископії

- Яном Дзядуським. Останній був креатурою королеви Бони. «Придворний без великої освіти, людина лінива, священник без покликання» - так характеризує його польській історик Л.Кубала [224, s.11]. Новий єпископ, обійнявши посаду, проявив себе як капризний формаліст, гонитель вчених людей і покровитель підлабузників. Отже, не дивно, що великого авторитету серед оточуючих він не зажив.

Втім, Оріховський припав Дзядуському до душі. бо був вдачі веселої, відрізнявся дотепністю та, сказати б, комунікабельністю. Єпископ полюбив його товариство, називав його «прекрасною людиною» [224, s.11]. Він навіть ставив молодого каноніка у приклад іншим клірикам як майстра залагоджувати свої не завжди канонічні дії.

Проекти щодо виправлення церковних звичаїв, які подав йому Роксолан Дзядуський не сприйняв серйозно; публічні виступи каноніка вважав забавками; творів його напевно не читав. Відтак нічого не порушувало їх добрих стосунків аж до розголосу справи з промовою Оріховського про celibat.

. В цей період гуманіст пише свою другу «Турчику» (1544 р.), невеликій твір «Хрещення русинів» (1544 р.), лист до Самуеля Мацейовського, спрямований проти лютеранства, а також проти зіпсутості і недбальства кліру католицького. Та найбільші наслідки для долі самого Роксолана мала праця «У справі закону про celibat», написана в 1547 р. Виконана у формі звернення до Тридентського собору, вона набула широкого розголосу і викликала обурення офіційних католицьких кіл.

Я.Дзядуський, якому ставили на карб недогляд за єретицьким ухилом його підлеглого, змушений був діяти. Втім, обидві сторони не бажали розриву. Офіційні кола не бажали устрявати в публічну дискусію з канонічних питань. Оріховський же, переконаний, що його реформаторські ідеї підуть на користь офіційній церкві та зупинять поширення

протестантизму, погодився на церковний процес щодо своїх поглядів, задалегідь домовившись із Дзядуським.

В тому ж 1547 р. відбувся єпископський суд, на якому Оріховський відкликав свої листи, запрягся не боронити «Русі» і православ'я та не порушувати спокою королівства. У разі недотримання цієї присяги його мали анафемувати, тобто відлучити від церкви та позбавити усіх церковних прибутків.

Проте громадськість, розбурхана протестантською агітацією та не дуже заглиблюючись у суть конфлікту, була розчарована поступливістю Оріховського, який вже мав імідж вільнодумця. На нього зусбіч посипалися зневажливі пасквілі. Якийсь час Роксолан нехтував ними, але не в його натурі було спокійно зносити образи. В 1548 р. перемиський канонік видав свою апологію «Діатріби Ст.Оріховського проти наклепів», а також написав листа до Якоба Прилуцького, секретаря Петра Кміти. В них він пояснював своє *credo*: реформи задля збереження і піднесення престижу офіційного католицизму [52, s.121-123].

Втім, звістка про смерть короля Сигизмунда I Старого на якийсь час відвернула увагу громадськості від справ духовних. С.Оріховський не становив у цьому винятку. Він задумав написати промову на погреб короля. В ній оратор надав Сигизмунду рис ідеального монарха, котрий подарував Польщі її справжній «золотий вік». Ця промова мала великий успіх, була видана в 1548 р. у Кракові і Венеції та принесла авторові славу «Демосфена».

Крім цього, по погребі короля Оріховський написав невеликий малозначущий твір «Pro exequiis Sig. Jagell. R.P. ad A.Q. 1584» з приводу, що хтось назвав його софістом, і, кількома місяцями пізніше - другу частину свого «Зразкового підданого», яка була видана разом з першою в 1549 р. у 8 виданнях. Все це зміцнило його авторитет політичного мислителя і публіциста.

Уславлений більш ніж перед тим повернувся Оріховський до Перемишля. І тут, несподівано, для нього особисто знов стала украй актуальною проблема celibату. Справа в тому, що Роксолан закохався. Його обраницею стала панна Софія Страшовна з вишенського двору Петра Кміти. Оріховський освідчився їй у своїх почуттях, знайшов взаємність і невдовзі у Вишні відбулися публічні заручини.

Однак церковна влада з такими діями перемиського каноніка примиритись не могла. Католицькі ієрархи вдалися до тиску на П.Кміту, аби той не віддавав панну зі свого двору за Оріховського. Магнат написав Роксолану листа з порадою отямитись, не сваритись із князями церкви та не лишати себе самохіть статків і становища. Але Оріховський не йняв умовлянням. Відповів, що обраний ним шлях єдино вірний і корисний для Церкви, що інакше «звичаїв духовних поправити не можна» та просив патрона підтримати його. Він взяв в оборону пробоша з краківської єпископії В.Крчоновського, котрий, захочений заручинами Оріховського у Вишні, поспішив взяти жінку. Здавалось бунтівний канонік заповзвся переодружувати всіх священників своєї околиці. Він справив приятелеві своєму М.Кровицькому, плебанові з Вишні, у власному домі весілля з Магдаленою Побединською. Підчас цього весілля дано було йому знати, що Кміта також справляє весілля - його нареченої. Він поспішив у Вишню, але там, хоч вістка і видалася фальшивою, панна прийняла його прохолодно, а Кміта дорікав йому.

Принажений і розгніваний Оріховський наважився зробити із своєї особистої справи - справу громадську. На сеймику у Вишні Роксолан виступив із полум'яною промовою проти зіпсутості кліру, покаюся сам у похоті та перелюбстві і оголосив публічно, що задля добробуту Церкви і усім на приклад він одружиться. Ця заява була сприйнята присутньою шляхтою з захватом. Усі чекали на реакцію присутнього на сеймику єпископа Дзядуського. Як офіційний представник церкви, останній перепитав

Роксолана, чи насправді той вирішив взяти шлюб. І на ствердну відповідь запитаного єпископ вирік, що з миті, як це відбудеться, не буде терпіти Оріховського у власній діоцезії. У присутніх цей вирок викликав бурю протестів, єпископу не дали скінчити промову, закидали йому лицемірство, а на спробу Дзядуського розрядити атмосферу жартом, відповіли зневажливою мовчанкою. Смертельно ображений на Оріховського єпископ залишив зібрання і виїхав з Вишні. Так розпочиналася справа, яка збурить всю Корону Польську і накладе відбиток на все подальше життя Роксолана.

Дзядуський діяв рішуче. По всій діоцезії було розіслано оголошення про єретичну діяльність Оріховського. У ньому попереджалося: якщо перемиський канонік не облишить думку про одруження, то зазнає покарання як банітований - його шлюб не визнаватиметься офіційною владою, а сам він буде вигнаний за межі діоцезії з позбавленням усіх майнових і станових прав.

Проте шляхетський сеймик виступив на боці Роксолана, позаяк дії єпископа порушували одне з найважливіших прав шляхетства - пряму підсудність лише польському королю. Він ухвалив рішення винести справу Оріховського на розгляд коронного сейму і доручив земським послам не допустити, аби шляхтич був засуджений через шлюб.

Сам перемиський канонік прийняв єпископський виклик. Він відіслав назад судовий позов єпископа з припискою, що буде боронитись скільки стане йому сили [224, s.20].

Перебіг подій на коронному сеймі 1550 р. докладно описаний самим Оріховським в «Анналах». Коротко згадаємо про основне. Посли земські, серед яких були і родичі Роксолана, наполягли на розгляді його справи в присутності короля. Оріховському було надане слово та, коли він почав говорити про celibat, це викликало бурю в рядах єпископів. Вони схопилися з місць, здійняли галас і зверталися до короля, щоб він не слухав промовця. Король через П.Кміту оголосив свою волю, аби Оріховський викладав свою

справу, не зачіпаючи єпископів. Роксолан знітився і деякий час не міг відновити промову та заохочуваний своїми прихильниками та загальним войовничим настроєм присутньої шляхти, він спромігся закінчити свій виклад справи і прохав короля скасувати судові переслідування щодо нього. Король за пропозицією сенату відстрочив прийняття остаточного рішення.

Втім, єпископська партія відчула, що справа набуває небажаного гострополітичного характеру і здатна похитнути становище католицької церкви у країні взагалі. Відтак, була здійснена спроба домовитись полюбовно. Оріховського з шістьма товаришами було запрошено на переговори. Однак, радикальна партія не бажала миру. В товариші перемиському каноніку були обрані вожді реформаторів: всесильний литовський магнат і родич короля Микола Радзівіл, Мартін Зборовський калішський, Миколай Брудzewський ленчицький, Рафал Лещинський брестський воеводи та найбільший прихильник Роксолана - Андрій Гурка, з двома синами. З ними пішов загрозливо великий почет.

Єпископи були вражені цією демонстрацією сили і не спромоглися їй щось протиставити. Справа була передана на розсуд Я.Тарновського. У залагодженні її також активно брали участь П.Кміта та С.Мацейовський. Було ухвалено компромісне рішення: Оріховський не одружиться, доки не матиме офіційного дозволу папи римського. Крім цього, єпископи умовили Кміту не віддавати панну зі свого двору заміж за каноніка-вільнодумця.

Однак, такий вихід не задовольнив радикалів. Тому Гурка та Зборовські взялися підшукати Роксолану нову наречену. Нею стала панна Магдалена, єдина дочка шляхтича краківського воеводства Яна Холмського.

Повёрнувшись з Кракова, Оріховський, в присутності своїх численних родичів та знайомих у Перемишлі, зрікся усіх прав священницьких і відіслав єпископу знаки свого сану. Невдовзі, на свято масляниці, і як писав сам Роксолан, в «найшасливіший день свого життя» він взяв шлюб із згаданою Магдаленою Холмською в Лсціне під Андрієвим у Ремігіана Холмського,

стрия панни, записавши жінці своїй оправу на двох дідичних селях: Баранчицях і Журавицях (тих, що під Перемишлем)*.

Весілля справлялося гучно і мало широкий громадський резонанс. Оріховський згадує, що йому навіть не вистачало часу, аби відповідати на усі вітальні листи [224, s.28].

Єпископ Дзядуський, який, здається, сподівався на дієвість сеймового компромісу, попервах розгубився. Втім, оговтавшись, викликав Оріховського на єпископський суд з трьома товаришами. Судовий процес мав відбутися не у збуденому діями бунтівного каноніка Перемишлі, а в Березові - укріпленій резиденції єпископа. Та підслідчий, розуміючи чим загрожує йому подібна келійність суду, прибув у супроводі 300 вершників із кращих русинських родів (за деякими даними їх було навіть 5000) [224, s.28].

Єпископ відмовився вести процес в такому небезпечному оточенні. Оріховський був засуджений заочно, його шлюб було визнано недійсним, сам він оголошений еретиком і приречений на вигнання з позбавленням усіх майнових і станових прав. Проте, заочне винесення вироку порушувало прийнятту польськими законами процедуру. Цим негайно скористався Роксолан.

Засуджений розвинув справді подиву гідну активність. Відразу по винесенню вироку він склав протестацію, вписавши її 6 березня 1551 р. в книгу гродську міста Сянока, де урядував один з його покровителів - Петро Зборовський [3, р.362-363]**. У квітні він прибив на дверях церкви в Пшеворське оголошення про взяття шлюбу та про мотиви цього кроку. В рідному Перемишлі, у кафедральному соборі при великому збігу народу він

* Фактично, разом з рукою і серцем Роксолан передавав дружині всю свою родову спадщину. Це був досить поважний крок з боку чоловіка і, треба сказати, Магдалена Холмська виявилась гідною свого обранця. Подружнє життя чети Оріховських ніколи не було захмарене нерідкими у тодішньому шляхетському середовищі майновими чи будь-якими іншими суперечками.

** Скаржитися саме в Сянок Оріховський їхав вже не уперше. Див. його протестацію проти дій єпископа Дзядуського від квітня 1550 р. [3, р.201].

зірвав виголошення єпископського вироку щодо себе і, натомість, виступив з палкою промовою проти всевладдя кліру. Доводи своєї невинності Роксолан передає на розгляд Краківської академії, а до папи римського пише знамениту «Супліку до найвишого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» (1551).

Окрім цього, Оріховський, який через шлюб породичався мало не з цілою західною Малопольщею, здійснює разом з дружиною об'їзд нових родичів і знайомих. Повсюдно їх приймають як законне подружжя, широко вітають і напередбії обіцяють підтримку.

Однак королівська влада підтримала позицію офіційної церкви. Слід зазначити, що Оріховський як автор їдких листів, спрямованих проти непопулярного у польської шляхти шлюбу короля Сигізмунда Августа з литовською красунею Барбарою Радзивіл, та прихильник шляхетського контролю за діями монарха навряд чи міг сподіватись на доброзичливе ставлення до себе королівського двору. Церква ж, яка тільки-но погодилась на одруження короля з його обраницею, варту була вдячності монарха.

Король призначив прослідкувати за виконанням єпископського вироку Петра Кміту. Останній мав і особисті мотиви активно виконати таке доручення. Гостре перо Оріховського не обминуло і цього не завжди справедливого пана.

Проте, Кміта, як один з провідників шляхетства руської провінції, не міг не зважати на настрої останнього. А шляхта вирішила боронити свого улюбленця, ухваливши навіть перевозити Роксолана під охороною озброєного табору. Тож Кміта виявляв обережність, чекаючи скликання чергового коронного сейму, який відкрився в Пьотркові в 1552 р.

Цей сейм та перебіг подій навколо власної справи Оріховський також докладно описав в «Анналах» [41, s.129-153]. Вони, а також не раз вже згадуване дослідження Л.Кубалі, й послужать нам основними джерелами у розгляді цього мабуть-таки дійсно доленосного для Роксолана епізоду.

Напруга між світським і духовним станами далася взнаки відпочатку сейму. Ворожість шляхти до партії єпископів була засвідчена шерегом демонстративних дій. Я.Тарновський дуже холодно прийняв Я.Дзядуського, який зайшов його привітати. Відвернувся, не подавши руки. На церковній службі в присутності короля деякі шляхтичі відмовлялись приймати святі дари з рук священників, а Рафал Лещинський слухав службу, не знімаючи капелюха.

Думки учасників сейму щодо справи Оріховського та судівництва церкви взагалі розподілились наступним чином. По-перше, найбільш радикальну позицію обстоювала посольська ізба, де, серед земських послів було чимало прихильників нововірря. Вона наполягала на ліквідації церковного судівництва. Вождем її був Рафал Лещинський, обраний маршалком Ізби.

Друга позиція була представлена сенатом, серед членів якого переважала думка про «направу», виправлення й жорстке дотримання існуючих законів про розподіл прерогатив світського і духовного судів та збереження імунітетних прав шляхти щодо вироків, визначених останнім. Речником її був великий коронний гетьман Ян Тарновський.

Третю партію складали самі єпископи разом з П.Кмітою. Вони нічого не вимагали, вважаючи справу Оріховського вже вирішеною, що потребує лише виконання вироку. Обговорювати ж права духовних із мирянами вони також не бажали. Тому ця партія удалася до тактики мовчазного ігнорування усіх закидів, котрі лунали на їх адресу, сподіваючись, що сейм скінчиться і все залишиться як було. Крім цього, вони вжили заходів для недопущення на сейм основного винуватця збурення, самого Оріховського. На шляхах до Пьотркова на нього чатували засідки.

Вирішальне значення мала позиція у цих суперечках короля, але він зволікав з рішенням. Відтак, тактика єпископів не принесла бажаних результатів. Шляхта і світські сенатори були єдині у думці про

неправомірність засудження Оріховського. Мовчанка єпископів лише робила ворожих їм ораторів чимдалі розкутішими і агресивнішими. Петро Кміта та родовиті єпископи почувалися недобре, виступаючи проти своєї шляхетської братії і складала вину за гостроту, котрої набув цей конфлікт на Я.Дзядуського. Тому, коли Оріховський, уникнувши засідки, все ж прибув на сейм і виявив бажання порозумітися з єпископською партією, він був прийнятий прихильно. Перемогла думка пожертвувати Дзядуським, який, мовляв, виявив у справі Роксолана некомпетентність.

Оріховського викликали на засідання синоду, де він оголосив своє визнання віри*, отримав розгрішення на один рік з тим, щоб остаточне рішення прийняв папський суд в Римі. Роксолан навіть був поновлений у духовному сані і допущений до таємних нарад зі справ оборони прав духовенства.

Досить ймовірно, що залагодження справи з Оріховським дало наснагу єпископській партії йти до кінця у відстоюванні прав духовних на Пьотрківському сеймі. Врешті-решт, по двох місяцях суперечок, і король вирішив підтримати церкву, врахувавши також позицію сенату і це вирішило справу. Радикально налаштованій шляхті вдалося лише досягти річної відстрочки у поновленні в повному обсязі судівництва духовних.

Таким чином, Оріховський, проявивши неабиякий талант політичного агітатора та релігійного полеміста і, справою довівши, відданість власним принципам, здавалося, досяг офіційного визнання своєї позиції і міг нарешті зажити у злагоді з собою і світом. Але світ «спіймав його». використавши як оту Парисову путівочку. Духовний і політичний ландшафт навколо Роксолана змінювався на очах, протиборство ортодоксальної церкви і нововірців у Речі Посполитій набувало чимдалі гостріших форм, а відтак

* Виходило друком в 1562 р. (Wyznanie wiary, Które czynił w Piotrkowie, przełożył Hier. Krzyżanowski. - Kraków, Łazarz, 1562).

гуманіст опинився між двома вогнями і через це не було йому спокою до скону.

2.4. Дон Кіхот гуманізму або невизнаний апостол контрреформації

Останній період життя Роксолана наповнений драматичною і виснажливою боротьбою за свої ідеали та право жити відповідно до заповідей власного сумління. На цьому шляху його чекало чимало втрат та основним своїм принципам він залишався вірним до останку.

Отже, після пьотрківського сейму Оріховський опинився на самоті з своїми проблемами. Радикальна шляхта була розчарована його угодиством і чимало протестантських благодійників-меценатів Роксолана відсахнулися від нього. Ця втрата якоюсь мірою компенсувалася полагодженням старих патронімічних стосунків родини Оріховських з П.Кмітою, щоправда останній помер у 1553 р., та подальшим зближенням з домом Тарновських. Я.Тарновський навіть виплачував Роксолану певну грошову пенсію.

Відносини гуманіста з церковною ієрархією не набули щирості. Цілком зрозуміло, що безпосередній зверхник перемиського каноніка єпископ Я.Дзядуський, який був привселюдно ославлений справою Оріховського, не міг йому цього пробачити. Неприятлива для Роксолана атмосфера в діоцезії тривала до 1560 р., коли єпископську кафедру обійняв Валента Гербурт, представник близького Оріховським старого русинського роду. Щодо інших князів церкви, вони воліли забути особу, яка була причетна до спроб підваження їх авторитету.

Відтак, відсутність підтримки з боку церковних властей погано позначилася на ході у Римі справи Оріховського щодо визнання законності взятого шлюбу. Її фактично поклали під сукно, розгляд її потопав у славнозвісній тяганині папських судів. До цього ж, Оріховському довелося

чи не самотужки нести чималі судові витрати, бо його звернення до короля, до М.Радзивіла та до інших можновладців, які колись обіцяли йому допомогу, не мали ефекту.

Крім цього, слід згадати, що в цей час зростає родина Оріховських. Роксолан стає батьком трьох синів - Андрія, Станіслава та Ремігіана та двох дочок - Ганни та Софії, а відтак має дбати про добробут та забезпечення спадкових прав своїх нащадків.

Не дивно, що в цей «післяп'ютрківський» час Роксолан пише мало, а теми вибирає напряму дотичні до особистої справи. Так, у 1553 р. в Кракові була видана його промова про зацності прав польських «*In leges et statuta regni Poloniae ab Jacobo Prilusio digesta ad equites Polonos oratio*». З розрахунком схилити до себе короля того ж року вийшов «*Panegiricus nuptiarum Sigismundi Augusti. P.r. add. Bonaе laus*». Цю ж мету переслідувало і написання вже не раз згаданих «Анналів» або «Кронік Польського королівства від смерті Сигізмунда I». Крім цього, у 1558 р. побачив світ панегірик Яну Криштофу Тарновському, сину Роксоланового патрона Я.Тарновського («*Panegiricus nuptiarum J.Chr.Namovii*»). До цього ж періоду творчості письменника відноситься антилютеранський трактат «*De baptismo christiano contra Luteranos baptistos liber Orihovii sacrouxorati*», що залишився в рукописі.

Єдиним, що могло втішати Роксолана було те, що, як сплинув рік, на котрий поширювалась дія п'ютрківського розгрішення, архієпископ продовжив термін розгрішення на необмежений термін до прийняття папським судом остаточного рішення. Потроху Оріховський починав звикати вважаті мовчання Риму за знак згоди і тим відчутнішим для нього став удар, коли дійшла вістка, що на синоді 1556 р. в Ловічах примас скасував своє розгрішення для Роксолана. Слід зауважити, що зроблено це було за пропозицією папського легата Алоїзіо Липомані, який взагалі уславився в Польщі своєю безтактністю.

Оріховський був у розпачі, що при його діяльній натурі швидко перейшов у лють проти тих, хто, як він вважав, ошукав і зрадив його. Роксолан виявив готовність заради помсти об'єднатися з будь-яким ворогом офіційних ієрархів, а своє майбутнє пов'язати з православно-руськими колами [224, s.40].

Зброєю у протистоянні з церковною владою гуманіст природно обрав перо. Вістка про новий твір Роксолана «Розбрат з Римом» («*Repudium Romae*») швидко розлетілась по королівству. Це змусило церковну владу схаменутись і відступитися від жорсткої лінії у відношенні до Оріховського.

Окрім цього, як вважав М.Сумцов, не останню чергу в поступливості католиків відіграв і мотив небажання допустити появи у православної партії такого досвідченого ідеолога і полеміста, яким був Роксолан [181, с.229]. Гадаю, що таке твердження безперечно має під собою ґрунт. Так, слід мати на увазі, що патрон Оріховського Я.Тарновський мав найкращі стосунки з українською аристократією. На той час коронний гетьман тільки-но видав свою дочку за неофіційного вождя православних - кн. Василя-Костянтина Острозького. Відтак, якби католики у справі перемиського каноніка виявилися б непоступливими, він міг удатися під покровительство Софії Тарновської, яка отримала у посаг величезні маєтки Тарновських на Галичині, а якби й це не врятувало гуманіста від переслідувань, він міг податись до князівського двору в Острог і, хтозна, чи не відносили б сучасні підручники початок діяльності острозького культурного гуртка, а з ним і Першого українського відродження до середини, а не до кінця XVI ст.

Втім, як вже мовилося, католицькі ієрархи отямилися і з усіх боків стали впливати на бунтівного каноніка, аби він відклав з друку і знищив свій твір та залишався вірним офіційній церкві, обіцяючи натомість не підтримувати ніяких ворожих дій щодо нього у Польщі і дбати про прийняття позитивного рішення у його справі в Римі. На це Оріховський, який гадав, що все роблене ним має за мету благо католицизму і

християнства взагалі, погодився на новий компроміс і знищив свій полемічний твір.

Однак цим справа не скінчилася, бо дії Роксолана вже мали значний розголос. Діє того ж, якщо польські ієрархи були схильні порозумітися з гуманістом, римська курія, очолювана суворим папою Павлом IV, трактувала його як еретика і внесла ім'я Оріховського у відповідний реєстр. Місцеві ж нововірці також вже гадали, що нарешті письменник зробив свій вибір на користь протестантизму. Відтак, ім'я Оріховського повсюдно набувало небажаного для нього самого звучання. Все це залишало Роксолана на самоті з власними труднощами.

Такий невтішний для Оріховського стан речей протривав до 1559 р., коли врешті-решт помер папа Павло IV, який стояв на перешкоді його порозуміння із католицькою церквою. На другий місяць по його смерті Роксолан знов подав свою справу до розгляду церковних властей. Новий папський легат Бернард Бонгіованні отримав інструкцію з'ясувати сутність справи, при чому Оріховського вже не трактовано як еретика, а лише того, хто «поятієм жони тільки грішить, але з еретиками диспутує» [224, s.45].

Роксолана було покликано на синод, котрий був зібраний у Варшаві 1561 року задля вибору послів на Триденський собор. Тут він виголосив промову в обороні прав стану духовного і, хоча не все в ній припало до смаку присутнім*, синод визнав його правовірним католиком, а папський легат обіцяв, що буде старатися у його справі в Римі.

Ухвала варшавського синоду дала Оріховському насагу для нового вибуху творчої активності. Л.Кубаля вважає, що він почувся ніби старозавітним пророком, зрозумівши визнання свого правовір'я після

* Промова ця (видана в Кракові у 1561 р. та в Колоної в 1563 р.) мала особливе значення для виховання українських православних полемістів, бо згадується З.Копистенським в його славнозвісній «Паліодії». Справа в тому, що в ній Оріховський повторив свої аргументи на користь православ'я та погрозки пов'язати з ним свою долю.

стількох поневірян як Божу санкцію вірності своїх ідей. З цього часу Роксолан і живе як пророк, часто-густо сам один протистоячи всьому навколишньому світові [224, с.46].

Мислитель починає власну війну з ересями у Речі Посполитій. Його ідеї оновленого католицизму, зодягнуті у яскраву і дохідливу літературну форму, здобувають йому більше клопоту, аніж вдячності сучасників, та він вже перестав зважати на будь-які перешкоди.

З цього останнього періоду життя Оріховського залишилось чимало як друкованих праць, так і творів епістолярного характеру. Серед перших згадаємо передусім славнозвісну «Химеру» («*Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta*»), що спрямована проти вчення італійського емігранта-протестанта Франциска Станкара. Видана 1562 року у Кракові, вона вже наступного року була перевидана в Колоньї в Італії. Сполуляризована єзуїтами на Триденському соборі, «Химера» широко розійшлася по всій Європі.

Діалог «Фрич» («*Fricius sive de majestate sedis Apostolicae*»), написаний в 1561 р., був виданий також напевно в Колоньї в 1562 р. (видання не має позначки про рік і місце друку). В ньому Оріховський піддав критиці А.Ф.Моджевського. Останній, до речі, реагував миттєво, видавши «Оріховський або відхилення звинувачень, висунутих С.Оріховським-Роксоланом» («*Orichovius sive depulsio calumniarum*», 1562), де висловив думку, що підтримка Оріховським офіційної церкви ґрунтується не на переконаннях, але на особистих інтересах.

В 1561 р. у Кракові Оріховський видав польською мовою твір «Розмова або діалог навколо езекуції», яка поклала початок серії політичних трактатів Роксолана, які виходили в останній період його життя. «Розмова» була перевидана вже 1564 р. і того ж року побачив світ «Квінкункс, тобто вірець устрою Корони польської», про який

Я.Коммендоні писав, що діло це «здатне справити велике враження» [224, s.81].

Бажаючи спопуляризувати ідеї «Квінкункса», Оріховський надіслав його латиномовну «Апологию» («Apologia pro Quincunce sive pro sacerdotali majestate») П.Мишковському, підканцлеру королівства, з проханням подбати про її видання, що і було здійснене у 1566 р. Тій самій меті популяризації суспільно-політичних поглядів Роксолана слугував і твір «Зем'янін або розмова батька з сином», виданий анонімно у Кракові в 1565 р.*

Вінчали цей напрямок діяльності Оріховського праці, що побачили світ вже по смерті автора. Це, передусім, «Політія королівства польського» (1566), твір який сам Роксолан вважав власним політичним заповітом, та «Апокаліпсис або Сон на яву», своєрідний міфо-політичний прогноз майбутнього Речі Посполитої. Останній витримав подиву гідну кількість видань - 1580, 1626, 1660 в Кракові, 1630 у Львові, 1660, 1696, 1763 в Варшаві, 1767 р. - нове краківське видання. 1612, 1616, 1771 виходило у поетичній переробці під назвою «Візерунок зажуреної Речі Посполитої».

Окрім цього, з останнього періоду життя Роксолана залишилось сила силенна листів до різних осіб та текстів промов з різного приводу, якими він також намагався якнайширше прищеплювати власні ідеї. Особливо варто згадати «Лист до С.Гозія» з 1563 р., в якому гуманіст викладав свої унійні екуменічні проекти. Лист цей виходив друком і згадується навіть Гуго Гроцієм [224, s.81].

Та життя мислителя вже добігало. У квітні 1566 р. померла жінка Оріховського, яка довгий час стійко розділяла всі турботи свого чоловіка. Роксолан влаштував їй демонстративно урочистий погреб. Тоді, разом з дружиною гуманіста була похована і справа про його шлюб, що ятрила очі

* Можливо такий самий характер мав і, здається досі невиявлений, твір «Anti Babilon król polski 1565».

суспільства та уряду і так стимулювала активність Оріховського протягом життя. Здавалося, надходила мирна старість та здоров'я Роксолана погіршувалось і він зійшов у могилу ще до кінця того ж року.

У власному заповіті Оріховський доручав своїх дітей піклуванню Яна Криштофа Тарновського та Гербурта з Фульштина - двох своїх поважних патронів, а також двом родичам - Валенті Оріховському та Ремігіану Холмському. Причому окремо додав, що буде хтось з його дітей відступить від батьківської католицької віри, хай того позбавлять родового ім'я та добр спадкових [224, s.83].

Так скінчила свій життєвий шлях людина, ім'я якої в очах польського суспільства ще за життя стало набувати легендарного характеру, серпанком загадковості окутано було воно і для наступних поколінь. Втім, погляди Оріховського, так співзвучні мріям про шляхетську республіканську імперію органічно увійшли до річпосполитського політичного міфу, що супроводжував Річ Посполиту Обох Народів у всіх її злетах і падіннях.

Доля Роксолана серед релігійно-політичних бур свого часу на диво нагадує боріння його старшого сучасника, культурного діяча європейського масштабу, вождя «республіки гуманістів» - Еразма Роттердамського. Як і останній, він не став на бік протестантів, як це зробило чимало інтелектуалів того часу. Обидва мислителі шукали засоби збереження цілості християнського світу і відчували вади модерно-раціоналістичного підходу до проблем людини і її віри, репрезентованого деякими протестантськими ідеологами. Відтак, і Е.Роттердамський і Оріховський можуть бути віднесені до кагорти «Дон Кіхотів» гуманізму, типу «зайвих людей», щойно народженого європейською літературою.

Втім, є між ними і відмінність. Е.Роттердамський, в силу свого м'якого характеру «кабінетного вченого», не став на шлях боротьби за свої ідеали, як це зробив герой молодшого сучасника обох гуманістів М.Сєрвантеса. Не так повівся Оріховський, який весь віддався цій боротьбі і спромігся накреслити

шлях до оновлення, що мало врятувати і звеличити християнський світ. Багато в чому його ідеї були співзвучні грядущій Контрреформації, яка, проте, не визнала Роксолана своїм, адже він вимагав від католицизму значних поступок людській природі та іншим напрямкам християнства. Відтак, він став «невизнаним апостолом», справжнім «приреченим героєм», якого і «земля-мати не носить».

Завершуючи цей біографічний нарис, слід також зупинитися на «некращих» сторонах натури Роксолана. Адже, закинути йому справді можна чимало. Так, високий рівень освіти, що, безперечно, вивіщував гуманіста над оточуючими, часто давав підстави для зверхньої щодо оточуючих поведінки, штовхав Роксолана на шлях зневаги усталених традицією норм. Хоча тут важко провести межу між зарозумілістю сноба і свідомим епатажем новатора, метою якого є виведення суспільства з рівноваги, аби примусити людей рухатись уперед.

Крім того, у критиці певних порядків чи то ідей, Оріховський звичайно не гребував «переходити на особистості», виставляти на посміховисько вельми інтимні для опонентів, речі. Так, він фактично зневажив довір'ям Ф.Станкара, який формулював свої «сретичні» ідеї здебільшого для «власного вжитку» і не збирався кидати виклик офіційній церковній доктрині. На критиці цього беззахистного іноземця, Оріховський робив собі ім'я оборонця католицизму. У «Фричі» він удався до безсовісної брехні щодо віку А.Ф.Моджевського, який був ненабагато старший від нього самого, коли взяв шлюб. Оріховський же змалював його розпусним 90-літнім старцем.

Все це немало дратувало сучасників, робило його ім'я майже одіозним настільки, що в останні роки життя письменник, бажаючи бути почутим, змушений був приховувати власне авторство деяких творів. Так було, либонь, у випадку з твором «Зем'янин або розмова батька з сином про справи польські» (1565).

Слід також завважити, що справа зі шлюбом породила непевність щодо «законності» як особистого шляхетського статусу Роксолана, так нащадків гуманіста. Можливо тому в останній період життя Оріховський вже не так зневажливо, як після повернення з Італії, суспільство якої відрізнялося своєю відносною байдужістю до аристократичного походження, ставиться до «права крові». Навпаки пан Станіслав часто свідомо підкреслює власну родовитість. Саме це дало привід до його ганебної перепалки з М.Кромером, коли роздратований осудом колишнього друга своїх шлюбних відносин, Роксолан кидає шанованому вченому закид у «низькому» походженні, яке, мовляв, не дозволяє йому бути суддею високородного шляхтича.

Свій панський гнів Оріховський дозволяв собі виміщати і на власних підданих. Так, є вістки, що він власноруч вбив в Журавицях кріпака [224, s.6].

Втім, при всіх своїх недоліках, Роксолан вмів бути любимим. У громадських справах завжди знаходив заступників, серед гуманістів - визнання неабиякого таланту літературного і пошану власної вченості, у колі сім'ї мав щастя і розраду. Відтак, змалювати портрет Оріховського лише темними або лише світлими фарбами неможливо. Відношення людства до таких осіб завжди буде суперечливим, як відношення до легендарних титанів, також «героїв приречених», образи яких так полюбляло Відродження. Їх місце... *по той бік добра і зла.*

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ С.ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА

У попередньому розділі була зроблена спроба реконструкції соціально-політичного та культурного тла тієї бурхливої доби, в яку жив та діяв С.Оріховський. Підсумовуючи зібрані відомості про його біографію, виділимо засадничі елементи світогляду гуманіста.

По-перше, це *антропоцентризм* свідомості Роксолана. Певною мірою його визначив подиву гідний гуманістичний вишкіл Оріховського. Вселюдській масштаб мислення давав йому не тільки повне право на громадянство загальноєвропейської «республіки вчених», але й надавав творчості гуманіста тих оптимістичних, життєстверджуюче-«вітальних» рис, що складають гордість доби Ренесансу в Європі. Саме вони забезпечили Роксолану славу «блискучого, темпераментного і впливового публіциста» [117, с.47].

Другим стрижнем світогляду Оріховського був *ідеалізм* мислителя. Цей останній, як твердить О.Пріцак, являє собою в чомусь «природну» ознаку людського роду, відтак він стає основою для «діянь» людей непересічних, котрі своєю діяльністю «революціонізують» сучасне їм суспільство. Життя Роксолана припало на добу, коли світом крокувало чимало «революційних рухів»: релігійні, відомі під загальними назвами «Реформації» та «Контрреформації»; соціальні, що підкопувались під «гармонію» феодального ладу і виводили на перші ролі в історії нові верстви населення; ранньонаціональні, що ставили під сумнів легітимність влади харизматичних кланів та надавали нового значення поняттям «народ» і «Вітчизна»; наукові, що наново відкривали роль емпіричного знання і розширювали межі людського пізнання. Оріховський не обминув жодного з

цих рухів, додаючи свій тон в оркестрі «титанів Відродження», його мрії і надії ставали ґрунтом для реальних зрушень у суспільних практиках.

Третім первнем, що визначав світобачення Роксолана був *прагматизм*. Він позначився на консервативних настановах творчості гуманіста, його тяжінні до традиційних суспільних цінностей, плеканні історико-культурної спадщини власного роду, землі, держави тощо.

Отже, аби з'ясувати як ці три вектори утворили міцний «квінкункс»-тетраїдер історичної свідомості Роксолана, проаналізуємо його основні твори, що надихнула Клію. В центрі уваги у цьому розділі опиняться праці історика, що, по-перше дають можливість судити про погляди Оріховського на світовий історичний процес, по-друге, присвячені проблематиці державотворення, історичного конституювання народу-нації та ролі людини в історії. Втім, перш ніж перейти до безпосереднього аналізу історіографічного доробку Роксолана, маємо висловити попередні зауваги про стан «наукових» студій з історико-політичних проблем у тогочасному суспільстві і окреслити місце Оріховського у річпосполитській історіографії XVI ст.

3.1. «Наукові» студії з історико-політичної проблематики на теренах Речі Посполитої XVI ст.: загальне та унікальне

Становище, у якому опинилась історична наука в добу Відродження, відомий англійський історіограф Р.Дж.Колінгвуд характеризував таким чином: «Наприкінці Середніх віків одним із найголовніших завдань європейської думки було переорієнтувати заново історичні дослідження. Великі теологічні й філософські системи, що заклали підвалини під визначення загального плану історії *a priori*, на той час уже перестали нав'язувати згоду, і з приходом Ренесансу було здійснене повернення до

* Див. його думку про людину як «непоправну» *animal religiosum* [160, с.346]

гуманістичного погляду на історію - погляду, що засновувався на точці зору давніх греків і римлян» [127, с.113].

Результатом стало повернення сумлінного дослідництва, оскільки людські дії вже не сприймалися приниженими до нікчемності порівняно з божественним промыслом. Історична думка ще раз поставила людину в центр своєї картини. Але, незважаючи на відновлення інтересу до греко-римської філософії, ренесансна концепція людини глибоко відрізнялася від греко-римської, адже ренесансна історіографія малювала людину не як античного героя, який контролює свої дії і творить свою долю працею свого інтелекту, а як її показувала християнська думка: істотою, наділеною пристрастю і поривом. Таким чином історія стала історією людських пристрастей, що розглядалися як необхідні вияви людської природи. Колінгвуд також зазначав, що ренесансна історична наука «мала певну програму - повторне відкриття минулого, проте не мала методів чи засад, за допомогою яких могла б бути виконана ця програма» [127, с.113-115].

Все вищесказане стосується і ренесансної політичної науки, відділити яку від історичного знання можна лише штучними засобами. Відтак, цілком природно розглядати їх паралельно, що і буде зроблене у цьому параграфі. Втім перевага все ж надаватиметься історіографічній лінії як такій, що несе зазвичай значнішу концептуальну-завершеність через більшу абстрактність об'єктів дослідження істориків.

Та попри нечіткість розрізнення предмета і об'єктів дослідження історичної та політичної наук з академічної точки зору їх цілком можна вважати науковими дисциплінами у сучасному розумінні. Завдяки зусиллям ренесансних істориків людині вперше відкрилася історична ретроспектива - глибина історичного часу, винайдена в результаті усвідомлення гуманістами змістовної відмінності між окремими його відтінками. До того ж, зберігаючи кінцеву причинність в історії за небесами, історики звідтоді все рідше зверталися за допомогою до провидіння, обмежуючись з'ясуванням

першопричин всередині самої доступної для емпіричного дослідження історії. Окрім цього, створюючи нову пояснювальну схему в термінах раціонально інтерпретованого людського досвіду, історизм набував рис секуляризованої і гуманістичної філософії історії. І насамкінець слід згадати, що на основі включення людини в універсальний порядок природи і підпорядкування його незмінному природному закону гуманісти поклали початок історизму натуралістичному, точніше на практиці відродили історіографію прагматичну, тобто історію *діянь*, призначену служити *практичним* цілям [66, с.243].

Радянський дослідник М.А.Барг вважав, що вихідним моментом піднесення історії до статусу «науки» були імпульси з зовсім неісторичних галузей знання - філології, науки політики і юриспруденції. Він виділяв в ренесансній історіографії три основних течії [66, с.274].

По-перше, течію, що розвивалася під егідою риторики. Це так звана теорія історії, що навчає на прикладах (мова йде переважно про історію дидактичну). Розвиток її випереджав інші течії завдяки тому, що риторичне мистецтво було здавна визнане окремим фахом, навчання якому велося в університетських стінах. Останнє слід мати на увазі, дошукуючись первісних поштовхів до зацікавлення історією у житті С.Оріховського.

Другою була «школа» історії, що була в функціональному зв'язку з наукою політики, тобто, що надавала цій науці матеріал для умовиводів. Певною мірою вона була лише відгалуженням першої, адже саме майстри риторичного мистецтва часто-густо «паслися» на цій ниві, застосовуючи звичні для себе методи. Втім, поступ цієї школи зазвичай був пов'язаний не з ними, а аматорськими студіями діючих або відставних політиків. Саме таким був, наприклад, визнаний корифей цієї течії - Н.Макиавеллі.

З огляду на значення цього напрямку для даного дослідження, наведемо два основні положення, що визначали суть цього напрямку: 1) здатність історії наочно розкрити засади функціонування світу політики, і 2)

здатність державця контролювати цей світ, спираючись на знання історії [66, с.289]. Відтак, історії відводилося місце допоміжної дисципліни відносно політичної науки.

Як побачимо з подальшого викладу, саме таке відношення до історії було найбільш характерне для С.Оріховського. Він навіть прямо висловлював в одному з творів своє *credo*: «мистецтво всіх мистецтв - наука - хай сприяє управлінню державою» [11, с.200].

Третій напрямок розвитку ренесансної історіографії був пов'язаний з потребами юриспруденції. Адже історія для юриста була джерелом прецедентів, роль яких при повсюдному побутуванні пережитків звичаєвого права важко переоцінити. Традиційно, класичною постаттю історика-юриста вважається Ж.Боден.

В Польському королівстві престиж останньої із згаданих течій був мабуть найнижчим, адже, як писав один професор римського права Краківської академії - «юрист у поляків у такій самій пошані як кушнір у ефіопів» [67, с.78]. Справа в тому, що римське право у свідомості польської шляхти уявлялося загрозою її вільності і пов'язувалося з привидом абсолютизму [67, с.80].

Принагідно зауважимо, що С.Оріховський цілком поділяв подібні погляди. Для нього юристи та адвокати - це «барани смердючі», які поганяють чисте джерело посполитого правосуддя [11, с.208]. Втім, це «посполите» (читай звичаєве), «природне» право також потребувало певних історичних знань, тому чимало польських правників звертались до історичних сюжетів. Мав місце і зворотній процес, коли історики, наприклад М.Кромер, спираючись на власні історичні дослідження, давали нариси адміністративного права країни [39].

Втім, безперечно, що саме риторична і політична школи історіографії виявились найбільш затребуваними на теренах Речі Посполитої. Цьому сприяв сам лад шляхетської демократії з його «парламентськими»

процедурами. Потребу у володінні прийомами риторичного красномовства як вміння переконувати аудиторію, а також у здатності висловлювати особисту думку з приводу політичних проблем свого часу нагально відчувало досить значне, за тогочасними мірками, коло людей, переважно шляхетського походження. Відтак, престиж істориків-ораторів та істориків-політиків в Польському королівстві був достатньо високим, а заняття історією знаходило чимало прихильників.

Мабуть не зайвим, задля з'ясування місця Роксолана у загальнорічпосполитському історіографічному процесі, буде подати коротенький нарис про ренесансну історіографію Речі Посполитої наприкінці XV-XVI ст. та про вироблені нею методологічні засади студювання історії.

Передусім слід завважити, що панівне становище поляків у державі та культурні здобутки т.зв. «польського Відродження» природно призводили до пріоритетності питома польської тематики в історичних дослідженнях. Однак досягненнями істориків «*natio Polonus*» у царині історіографії користалися й неполяки як у самій Речі Посполитій, так і за її межами.. Відтак, річпосполитська історична наука є такою самою «вітчизняною» для українців як і для поляків.

Прояви ранньомодерної свідомості на теренах Польського королівства загалом синхронні з т.зв. «Північному Відродженню», що торувало собі дорогу країнами на північ від Альп, і датуються вже в XV ст. Центральними фігурами, які піднесли рівень історичних та політичних студій у Польському королівстві до найкращих зразків європейського Ренесансу, були історик Ян Длугош (1415-1480) та політичний мислитель Ян Остророг (1436-1501).

XVI ст. дало цілу плеяду вчених-гуманістів, які присвячували свої твори питанням історичного і політичного розвитку суспільства. Серед них М.Меховський, Ю.Л.Деций, Б.Ваповський та чи не найвідоміший серед них - Мартін Кромер, який в межах гуманістичного канону дав світу і Речі

Посполитій узагальнюючу працю «De origine et rebus gestis PoloŃorum» («Про походження та усі діяння поляків», 1555 р.).

У другій половині століття, не без впливу ідей протестантизму щодо «націоналізації» літературної продукції, поряд з істориками С.Сарницьким і Я.Гербуртом, котрі писали латиною і орієнтувалися на освічені кола, з'являються такі, які пишуть польською мовою. Серед них, зокрема, Матвій Стрийковський, Мартін і Іоахим Бельські. Фактично йшлося про новітнє постання «публіки», масового споживача, який тільки і міг обумовити народження письменства у сучасному сенсі. Значущість цих змін цілком оцінив Оріховський, який починав як письменник-латинист та з 50-х років XVI ст. надає перевагу польській мові при написанні власних творів.

Поруч з синтетичними історичними працями, з'являються й набувають широкої популярності дослідження новітньої історії. Визнаними майстрами цього напрямку були С.Оржельський, Р.Гейденштейн, К.Варшевіцький, А.П.Нідецький, Я.Д.Соліковський. Саме в цій галузі історіографії найбільше уславився і С.Оріховський.

Втім, як зазначалося вище, історія, що ще не стала академічною наукою, мала досить непевні теоретичні засади. Як свідчить сучасний польський історіограф А.Гейштор, авторами нотаток з методології історії були не творці історичних праць, а радше їх уважні читачі. Це були автори, які збирали не методологічні висловлювання, як писати історію, а думки про потреби читачів історичних праць. Результатом їх діяльності ставали дуже високого рівня збірки висловлювань, як і що читати в галузі історії, посібники з корисного читання, що цікавились і, так би мовити, технологією розумової праці [86, с.36]. Досить широко використовувались і методи та засоби інших наук. Для прикладу тут можна згадати параграф «Що має містити в собі порядний твір» в «Квінкунксі І» Оріховського, що містить судження про правильну з погляду риторики, зв'язок якої з тогочасною історіографією відмічався вище, структуру твору [14, с.313-314].

Найзначнішим твором з теорії історії в другій третині XVI ст. є коротка, але змістовна праця Станіслава Іловського «De historica facultate libellus» («Про можливості історичної науки»), що була приєднана до його перекладів грецьких письменників Деметрія Фалеронського і Діонісія Галікарнаського*. Незважаючи на вплив трактату сучасного падуанського професора Ф.Робортеллі «De facultate historica» («Про можливості історії», 1548), праця Іловського має самостійний характер. Фактично остання була першою в Польщі (і досить вдалою) спробою досягнути завдання і зміст історії як предмета творчості. Відтак, взявши її за певною мірою взірць історіографічного мислення цієї доби, зупинимось на ній докладніше та порівняємо з методологічними настановами Оріховського. Для викладу поглядів Іловського користуватимемося аналізом, зробленим А.Гейштором [86, с.36-39].

Відавши належне античній історіографічній спадщині наведенням відомих, Цицеронових дефініцій історії як свідка часу, світочу правди, життя пам'яті, майстра життя і посланця минулого, Іловський дозволив собі власне визначення: «Історія є опис простих речей, які відбувалися публічно або приватно, з дотриманням певного порядку і часу, що переслідує одне або декілька завдань». Оріховський же спромігся лише на визначення історії за її функціями: 1) пам'яті («аби вчинки пам'яті гідні, з життя людського у забуття не пішли»); 2) виховання («щоб твори історичні заохотили нащадків до завбачливості або стремління до неї»); 3) історичного прогнозу («і так майбутніх речей надія, знаходила б у минулому підтвердження») [41, с.7].

Щодо мови історичного твору Іловський завважує, що вона повинна бути простою і ясною, нагадувати мову, якою користуються математики, а аж ніяк не бути ораторським красномовством. Тут він явно відходить від загальнопоширеної точки зору, яку цілком поділяв і Оріховський, про

* Текст складений для воеводича Яна Генчинського, рід якого був добре відомим С.Оріховському. отже не виключене знайомство з ним українського гуманіста.

цінність саме риторичних красот для праці історика. Хоча, маємо констатувати, що і автор «Квінкункса» не був чужий спробам опису соціальних явищ у математичних термінах.

Принципами, на яких повинен ґрунтуватися історичний твір Іловський вважав: 1) не включати в твір брехні та вимислів; 2) не збільшувати похвал володарям і не підносити до небес власні діяння, не обтяжувати брехнею вчинків ворога і не замовчувати, якщо він здійснив що-небудь славне; 3) не користуватись найвищим ступенем, не вводити неправдоподібне - це справа не історика, а поета; 4) не бавитись лестощами; 5) не насичувати розповідь розчуленістю; 6) не проводити суду, оскільки оцінку вчинків людей минулого треба залишити читачу; 7) не оточувати похвалами і не закидувати образами; 8) не вдаватися до спорів з попередниками щодо правдоподібності; 9) не видобувати напучень з опису подій минулого, бо встановлювати життєві правила належить до обов'язків філософа-мораліста, а не історика.

Користуючись цими принципами, Оріховському можна закинути не дотримання другого, зловживання третім, четвертим і п'ятим, використанням відкинутих сьомим принципом, прийомів та явним порушенням дев'ятого. Але, зауважимо, що Роксолан не вважав метою більшості своїх праць саме написання історії, скоріше він використовував історичні екскурси як тло для загальних ідей твору. Він підходив до історії як прагматик - брав лише «аргументи» для підкріплення власних думок. Такий підхід українського гуманіста загалом не суперечив ренесансному канону студіювання історії. Майстерно користувались ним Н.Макіавеллі, Ф.Гвіччардіні, Г.Контаріні та інші відомі творці переважно сучасних історій та дослідники соціальних інститутів.

Слідом за Полібієм Іловський визнає чотири види історичних праць: 1) загальна історія, 2) загальна відносно до однієї проблеми, 3) окрема, наприклад однієї війни, 4) історія славних мужів. За цим поділом «Турчики»

Оріховського, з певними застереженнями, можна віднести до першого виду, екскурси в історію церкви присутні у праці «Промова у справі про celibat» та деяких інших творах - до другого, «Аннали» - до третього, а численні біографії сучасників, зокрема «Життя і смерть Яна Тарновського» - до четвертого. Проте, варто відзначити явну перевагу історичної продукції двох останніх видів у історіографічному доробку Роксолана.

Історія залишається для Іловського важливим виховним засобом і дуже корисним джерелом інформації для сучасного життя, настільки, що він визнає непридатність дослівного сприйняття терміну «*magistra vitae*» (наставниця життя) відносно неї. Гейштор згоден з іншим дослідником творчості Іловського, який відмітив у нього «делікатне розмежування завдань між філософією моралі і історії, що виходить за межі свого віку», додаючи також думку про просте і розумне розмежування завдань музи Клію і музи Каліопи. Щодо Оріховського, то виховальне та політично-прогностичне значення історії він підкреслював у вищенаведеній дефініції історії, і для нього, дійсно, історія «ніколи не закінчувалась» і «не зезала» з життя сучасників, хоча Роксолан і не піднімався до висот наукової рефлексії Іловського.

Таким чином, варто констатувати порівняно високий загальний рівень історіографії та суспільствознавчих студій в Короні Польській в XVI ст. Жваві контакти з старовинними науковими центрами Західної Європи, знайомство з античною традицією та, не в останню чергу, зростання політичної і культурної ваги Речі Посполитої у світі, сприяли зростанню престижу річпосполитських науковців. Дискусії щодо суспільнозначущих аспектів історичного знання, підносили значення ренесансних істориків у суспільстві на досі небачену висоту, забезпечуючи їм роль справжніх народних трибунів, речників національних і державних інтересів певної людської спільноти.

Втім, «прикладна корисність» історії часом заважала її дисциплінарному виокремленню із загального масиву гуманітаристики. Історіописання залишалося заняттям переважно аматорів, а відтак рівень історичних творів досить сильно різнився. У цьому контексті історіографічні аспекти творчості С.Оріховського-Роксолана становлять значний інтерес і 1) як, до певної міри, талановите епігонство, відбиток та наслідування взірців тогочасної історіографії, а також впровадження їх в реальну площину соціокультурних практик Речі Посполитої з Україною включно; і 2) як розробка гуманістом у власних працях концепцій історико-ідеологічного гатунку; і, врешті-решт, 3) як оригінальні спроби автора вийти за межі проблематики, традиційної для історичної науки його доби.

3.2. Проблеми «цілого»:

світова історія у творчості Оріховського

Розширення обріїв пізнання у часі, завдяки поверненню спадку античності, та у просторі, маючи на увазі «Великі географічні відкриття» кінця XV-XVI ст., призвело до нового витка інтересу до проблематики світової історії в гуманістичних колах Європи. Науковці Речі Посполитої не стояли осторонь від цих процесів. Вони забезпечували згадане «розширення» в східному напрямку, стаючи основним джерелом інформації для тогочасних європейців про Східну Європу [157, с.79-148]. На середину ж XVI ст. припадає і перша спроба створення праці з всесвітньої історії у рамках річпосполитської ренесансної історіографії. В 1551 р. світ побачив твір М.Бельського «Всесвітня хроніка».

Інтерес С.Оріховського до проблем світової історії не набув такого рівня інтегрованості як у вищезгаданій праці Бельського. Його зацікавлення були цілком підпорядковані потребам поточного моменту. Увага його

сконцентрована передусім на проблемах західної християнської цивілізації. Саме загрози цілісності або ж самому існуванню християнської цивілізаційної спільноти підштовхували Роксолана до студювання світової історії. Відтак, як теми **всесвітньоісторичного** масштабу, що, однак, перебували у полі зору письменника постійно, треба згадати, по-перше, тему турецької загрози європейцям-християнам, по-друге, тему історії християнства і церкви у світі.

Втім, саме твори, що їх Оріховський присвятив цим темам, є вершинами його майстерності як письменника і мислителя. Образ світової історії, що проглядає за роздумами Оріховського над конкретноісторичними проблемами, позначений певною цілістю та структуровою завершеністю. Все це і дозволяє нам виділити **всесвітньоісторичну** проблематику у творчості Роксолана як окремий об'єкт дослідження.

За широтою погляду та ступенем авторського проникнення в глибину питання, окреме місце у творчості Оріховського посідає проблема турок у Європі. Найширше згаданої теми Оріховський торкається в працях «Про турецьку загрозу. Слово I та II-ге» (*Turcica I et Turcica II*). Саме ці твори принесли йому першу славу та загальноєвропейську відомість. Вперше видані в Кракові відповідно 1543 і 1544 рр., вони витримали декілька видань: Базель (1551 р.), Франкфурт (1548 р.), Рим (1594, 1663 рр.) та ін.

Відомо, що протягом XIV-XVII ст. проблема агресії Османської імперії, замішана на релігійному антагонізмі, була одною з найгостріших в міжнародних відносинах у Старому світі. Тому не дивно, що бібліографія творів про антитурецьку боротьбу в європейських літературах XVI ст. налічує понад 2500 позицій [202, с.20]. Серед найвідоміших письменників Європи, які зверталися до неї виблискують імена С.Бранта, У.фон Гуттена, М.Сервантеса та ін. Відтак, маємо право потрактувати факт багаторазового перевидання в різних країнах саме праць Оріховського як визнання

талановитості і актуальності для європейців умовиводів українського гуманіста.

Розглядаючи «Турчки» Роксолана впадає в око авторський «суб'єктивізм» в підході до проблеми, втім мабуть саме він забезпечив антитурецьким творам гуманіста широку популярність. Крім того, сам Оріховський цілком усвідомлював і неодноразово підкреслював приватний характер своїх думок та звернень.

Обидві «Турчки» побудовані у формі промови, тісно пов'язані за змістом, але мають різних адресатів. «Слово перше» звернене до шляхти Речі Посполитої, «Слово друге» - до короля Польщі. Така різниця вплинула на підхід в побудові промов. Перша відвертіше наголошує на цивілізаційному характері конфлікту. Межа протистояння проводиться по лінії «бусурмани» - «християни». На противагу їй, промова до короля витримана у суто державницькому дусі, автор тут намагається довести нагальну необхідність для Польської Корони нанесення превентивного удару Османській імперії.

Цікаво порівняти думки Роксолана з проблеми зіткнення цивілізацій із сучасними підходами до цієї теми. Так, відомий американський політолог і соціолог, директор Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті С.Хантінгтон вважає, що зіткнення цивілізацій* відбувається на двох рівнях. На мікрорівні групи, які мешкають по сусідству вздовж кордонів, що розділяють цивілізації, борються, часом шалено, за контроль над суміжною територією і одна над іншою. На макрорівні держави, що належать до різних цивілізацій, суперничають за відносну воєнну та економічну могутність, за контроль над міжнародними організаціями і,

* Використання терміну «цивілізація» С.Хантінгтоном, генетично пов'язано з поглядами А.Тойнбі. За Хантінгтоном цивілізація є «найвищим культурним утворенням, яке об'єднує людей, і рівнем культурної самобутності, що відрізняє їх від інших біологічних видів. Вона визначається як загальними об'єктивними елементами, такими, як мова, історія, релігія, звичай, суспільні інституції, так і суб'єктивною самоідентифікацією людей. Люди можуть мати кілька рівнів ідентичності. ... Люди можуть і насправді змінюють свої рівні ідентичності, і, як результат цього, змінюються структура і межі цивілізацій» [184, с.11].

конкуруючи, намагаються утвердити свої специфічні політичні і релігійні цінності [184, с.15].

Життєвий досвід Оріховського надавав йому можливість судити про міжцивілізаційні проблеми з обох означених рівнів. Адже він походив з земель, де вже тривалий час йшла перманентна війна між мусульманським і християнським світами («мікрорівень»).

За освітою ж Роксолан належав до елітарного кола гуманістів. Протягом свого тривалого перебування за кордоном Роксолан на власному досвіді неодноразово близько стикався з проблемою, яку становили для Європи турки. Згадаймо, що в юнацькі роки він навіть вимушений був покинути свої студії і втікати з Відня, якому загрожувала облога військ султана Сулеймана Пишного. Навчаючися в Венеції, тогочасному форпості боротьби з турецькою навалою, Роксолан жваво цікавився перспективами протистояння з турками. Так, він зустрічався і розпитував про їхню долю, нерідких у цьому центрі світової торгівлі, «потурнаків» - вихідців з християнських у минулому земель, що захопили османи. Перебування в Римі - центрі європейської і світової політики того часу, також не могло не вплинути на здатність гуманіста судити про сучасні йому міжнародні відносини. Відтак, Оріховський був достатньо підготовлений і до суджень про проблеми західного світу і на «макрорівні».

Умовно, «Про турецьку загрозу. Слово перше», промову до польської шляхти можна вважати якраз поглядом із такого «макрорівня», в той час як у «Слові другому», безперечно, превалює «мікрорівень». Тому не дивно, що саме в першій із «Турчик» Оріховський найповніше формулює своє бачення світового історичного процесу, а також сутності цивілізації та її перспектив у сучасному йому світі. Відтак, вона і правитиме нам за основний об'єкт дослідження.

За класичними риторичними зразками Оріховський починає промову до шляхти з вираховання усіх шкод та втрат «християнського світу», що

сталися через турок. Гуманіст певен, що на цьому нещастя європейських народів не закінчуються. Європейцям кинуть «виклик історії», а відтак, доля їх залежатиме від правильності та рішучості «відповіді» на нього⁶. Озброєною рукою дати відсіч загарбникам або потрапити в злиденне рабство - Роксолан переконаний - *tertium non datur*. Він пише: «...я, якби знав, що ви [власне громадяни Речі Посполитої, втім, якщо поглянути ширше, всі європейці-християни - *Д.В.*] владні вибирати на свій розсуд між війною і миром, то вважав би злочинном переконувати вас відмовитися від твердого миру і схилити до непевної звитяги; але бачу, що ви маєте лише ці дві можливості і жодної третьої: або, з'єднавши з германцями зброю, виборете свободу, або, сидячи вдома, будете чекати нещастя і жахливої неволи» [6, с.65].

С.Оріховський малює читачу підкреслено огидний «образ ворога». З такого погляду, турки - «то ж запеклі вороги всього роду людського, котрі впадають у лють при самому вигляді людини...» [6, с.67]. «Згадайте, - з відразою пропонує Роксолан, - їхню поставу, їхню твар - яка вона дика і варварська, яка вона погрозна: голова як у худобини, поголена і обмотана полотном, чоло понуре, обличчя люте, очі дикі, щока обголена, на губі огидна щетина, нелюдський рот, вивергаючий лють, похитливість і божевілля та ще й одяг - м'яка сукня до п'ят, що закриває геть усе тіло, ніби вони й справді не мають жодного члена, достойного людини» [6, с.67]. Зрозуміло, що подібні «нелюди» ніяк не можуть бути пораховані за рівноправних партнерів «доброго» християнина.

Далі - гірше, Оріховський запрошує слухачів уявити життя під владою турецького султана. Воно, на його думку, сповнене ганьби і горя. «За такого володаря, - доводить гуманіст, - який має необмежене право карати і милувати, не будуть належати тобі ані поле, ані товар, не будуть твоїми ані жінка, ні діти. Такий володар буде повним господарем і життя і смерті твоєї;

⁶ Терміни «виклик» та «відповідь» тут розуміються за визначенням А.Дж.Тойнбі.

не на основі права, а з допомогою палиці, тюрми, ланцюга і канчука привчить тебе до всіх своїх пороків» [6, с.67].

Крім цього земного тілесного аспекту поневолення, Роксолан звертає увагу слухача на втрати нематеріального духовного плану. «Що вже казати про те, - промовляє в Оріховському християнин, - що робить неволю гіршою від смерті: храми сущого Бога Ісуса Христа осквернить [турецький султан - *Д.В.*] плюгавим магометанським культом, злочинно позбавить святості жертovníки, присвячені вічній пам'яті смерті Христа. Вам же під страхом покари на горло накаже визнавати культ Магомета. Пожене всіх нас до вівтарів магометових та до його мечетей, а дітей ваших видеруть з вашої пазухи для проклятушої віри. А тоді наостанок і вас самих - принижених, осміяних, зневажених і покинутих, потурчених і збездечених - будуть водити напоказ по вулицях і виставляти на посміх сірійцям, сарацинам, іудеям...» [6, с.67]. Отже, влада турок для європейців - це повна втрата культурної цивілізаційної ідентичності, в переконанні Роксолана.

Втім, на наступних сторінках С.Оріховський робить спробу об'єктивно підійти до турецького поневолення. Власне, це вдалий риторичний хід, використаний оратором для посилення впливу на слухача. Щоб довести таке твердження, проаналізуємо умовиводи Роксолана. Спираючись на приклади з історії давніх імперій, він згадує, що «нема нічого нового у самому процесі слугування одній людині» [6, с.68]. Однак, в персів, ассірійців, римлян, яких Оріховський згадує як приклади «націй-панів», були якісь особливі достоїнства, що у підданих «пом'якшували жаль за втраченою свободою» [6, с.68]. Нічого подібного у турок, стверджує гуманіст, нема і їх порядки - це «рабство особливо жакхліве і дотепер невидане» [6, с.68]. На його думку, «...у магометан наука одна: - жорстокість, уразлива пиха, нестерпна неволя, а останньою розрадою лишаються жаль, тяжкий смуток і стогони» [6, с.68].

Зупинимось на хвилику, аби завважити, що від численних прикладів зловживання, наїзування епітетів в цьому творі С.Оріховського, для якого

чи не найхарактерним є останній наведений уривок, віє епікою. Перегукування з фольклором, відчувається у промові до шляхти на кожному кроці і становить, безперечно, її сильну сторону. Вона дає досліднику яскравий матеріал про ментальні установки, пануючі у тогочасному українському суспільстві. Та повернемося до аналізу «Турчик».

Почавши грати в неупередженість Оріховський відчуває необхідність відповісти на питання «откуда есть пошла» турецька могутність. Він дає нарис історії османів і всього мусульманського світу. З погордою вченого-гуманіста він пропонує поглянути в «аннали греків та римлян, котрі якнай докладніше описали історію всіх народів», де не знайдеш «...жодного краю, жодного племені, жодного роду, жодного, нарешті, чоловіка з таким іменем [турків - *Д.В.*]» [6, с.70]. На цій підставі він відмовляє їм у рівному з іншими народами походженні, зневажливо називаючи турка «безбатченком» [6, с.70].

Перших мусульман Оріховський вважає «ватагою втікачів з Аравії», а засновника ісламу Мухамеда - віровідступником, котрий нібито «відрікся християнської віри» [6, с.70]. Суть мусульманської релігії Роксолан бачить в тому, «що наймилішою і найбажанішою жертвою для бога вважалося вбивство християнина» [6, с.70]. Поза сумнівом, тут гуманіст використовує для дискредитації ісламу перед слухачем одну з найодіозніших складаючих цього віровчення - ідею джихаду, священної війни проти невірних.

Оріховський не спромігся дати задовільну відповідь на питання: «яка сила сприяла їхнім [мусульман - *Д.В.*] шаленствам»? Щоб вийти з карколомної пастки, в яку він сам себе спіймав, гуманіст кличе на допомогу парадокс. Побіжно оглянувши найзначніші успіхи турків до сучасної йому доби, Оріховський підсумовує: «Отож висновок один: турецька могутність зросла через нашу [християн - *Д.В.*] безпечність, через наші незгоди і завдяки їхньому [мусульман - *Д.В.*] віроломству і розбою» [6, с.71]. Себто,

для гуманіста, справа не в *Них*, а в *Нас*, внутрішні негаразди у стані суперників поважніша причина для невдач, аніж природні якості переможця.

Заслугою Оріховського, з огляду на майбутнє історичне значення проблеми, була постанова питання про поневолені Османською імперією народи. В той час, коли Туреччина була у розквіті своєї потужності і її армії крокували від перемоги до перемоги, він проголосив: «турецька імперія безсила, бо не користується прихильністю підданих, і через те не може довго проіснувати» [6, с.71]. Роксолан переконаний, що «...лише завдяки прихильності підданих існує держава, - і тоді люди не цураються ані праці, ні небезпек, саме життя готові пожертвувати за державця... . Якщо ж вони коряться, поневолені страхом кари, то при першій же можливості і найменшому поштовху навіть найміцніша влада починає хитатися і руйнується дощенту» [6, с.72]. Отже, середньовічний погляд на божественне походження *всякої влади*, у свідомості Роксолана вже повністю зжитий. Владні прерогативи визначаються для нього не зверху (Богом та його помазаниками), а знизу (громадянами держави).

Оріховський сподівається на те, що поневолені народи, «котрі за літа страху, лютих мук і страт забули лише ім'я свободи, але не втратили любові до неї» [6, с.72]. Він наводить численні приклади громадської непокори серед пригніченого населення Османської імперії і це, на його думку, дозволяє з оптимізмом розглядати плани союзу з ними проти турок.

Ще з більшим піднесенням Роксолан звертається до своїх співвітчизників. Він закликає їх не бути «безжурними спостерігачами лиха ваших братів» [6, с.72]. Але не лише сентиментами продиктований цей заклик, гуманіст певен, що лише об'єднавши всі антитурецькі сили проти спільного ворога, вони самі зможуть уникнути того ж «тяжкого ярма» [6, с.72].

Такі думки ставлять С.Оріховського в один ряд з майбутніми уславленими, речниками всеслов'янського єднання та визвольного руху

народів, пригнічених Османською імперією - Ю.Крижаничем, діячами «Товариства з'єднаних слов'ян», Кирило-Мефодіївського братства, слов'янофільського руху тощо.

Значний інтерес викликає термінологія Оріховського, яку він застосовує щодо ворогів. Крім цілком зрозумілих позначень за етнічною («турки») та релігійною («мусульмани») приналежністю, він застосовує для їх характеристики поняття «Азія» та «азіати». З огляду на наголос, який робиться Роксоланом в промові до шляхти на цивілізаційному характері протистояння між європейцями-християнами та азіатами-мусульманами, вважаємо використання таких термінів не випадковим. При чому, цьому твердженню не суперечить і можливий вплив на Роксолана античної традиції застосування згаданих понять, адже й вона вклала в опозицію «Європа» - «Азія» цивілізаційний зміст.

«Азія» для Оріховського має виразні історико-культурні особливості і традиції. Серед них, на думку гуманіста, неостаннє місце займає войовничість. Але вона не має нічого спільного з доблестю - азіати перемагають числом, а не вмінням. Роксолан підсумував свої погляди на азійську ментальність у такому висновку: «Азія завжди славилася підступністю, неволею й особливо велелюдям, а духом, розумом і мужністю поступалась усім європейським країнам, від яких постійно зазнавала погорди й презирства» [6, с.75-76].

Зупинимось докладніше на понятті «неволя», з яким ми вже неодноразово зіткнулися у Роксолана. Йому приділяється особлива увага не лише в «Турчиках», але й в багатьох інших творах гуманіста (ми ще зустрінемося з ним при розгляді матеріалів «Квінкунксу»).

Сам Оріховський яскраво ілюструє своє розуміння «неволі» на прикладі мотивацій ведення війни у турок. Він пише: «...за щоб не велася війна, вона ведеться для тирана [турецького султана - *Д.В.*]; переможець не здобуває нічого, а переможеному судилася лише мука» [6, с.76]. Всі віданаки

та почесні в турецькому суспільстві, на думку Роксолана, є лише животінням, «при якому переможець лише тим відрізняється від переможеного, хоробрий від нікчемного, що їхня неволя ситніша» [6, с.77].

Туркам невідома «справжня честь» - вважає Оріховський і зміст, який він вкладає в це поняття також потребує докладнішого викладу, адже воно являє собою одну з найсуттєвіших цивілізаційних ознак для гуманіста. «Правдива честь, - заманіфестує Роксолан, - то особлива й висока шана, якою праведний чоловік за згодою усіх громадян і вільних людей відзначається за виняткову мужність» [6, с.77]. Зробивши це, Оріховський запитує: «А хіба ж може бути почесним те, чим пан наділяє своїх невольників» [6, с.77] (інша людина, в інший час і про іншу імперію скаже - «знизу доверху - всі раби»).

На думку Оріховського - «є лише два почуття, які окрилюють ворога палкою охотою до боротьби: жадоба волі й надія на особисту незалежність», але у турок вони відсутні. Лише страх спонукає їх до бою.

Утім, обличмо зараз характеристику, яку дає Оріховський, загрозливої, у його повному переконанні, для світу ісламської цивілізації. Поглянемо, як малює Роксолан свій власний стан - європейців-християн. Маємо відповісти на питання: чи вважав гуманіст їх історико-культурною єдністю - «цивілізацією» - відмінною від інших? Якщо так, то як Оріховський визначає її кордони? Які риси, ментальні характеристики відрізняють рідну йому цивілізацію? В чому її сила, а в чому слабкість? Яке місце вона займає серед інших цивілізацій - живих і мертвих? Яка її роль у конфлікті з ісламською цивілізацією?

На перше з поставлених питань маємо відповісти ствердно. Оріховський у «Турчиках» постійно говорить про спільність інтересів всіх християн, про чисельні тісні політичні та культурні зв'язки між

європейськими країнами. Є у нього й збірні терміни для позначення їх цивілізаційної єдності - це, наприклад, «Царство Христове» [6, с.87]*.

Щодо визначення Оріховським кордонів західної цивілізації, то тут ми зустрічаємося з цікавими особливостями мислення гуманіста. Так, вже знайомий нам С.Хантінгтон приєднується до досить популярного серед сучасних дослідників погляду У.Уоллеса, автора книги «Перетворення Західної Європи» (Лондон, 1990), який вважає лінією культурного розділу між західним християнством, православ'ям та ісламом в Європі східну межу західного християнства 1500 року. Вона проводиться дослідником по сучасних кордонах між Фінляндією, прибалтійськими державами і Росією, перетинає Білорусь і Україну, відокремлюючи більш католицьку Західну Україну від православної Східної, потім повертає на захід, відокремлюючи Трансильванію від решти Румунії і далі йде крізь Югославію майже точно вздовж межі, яка відокремлює тепер Хорватію від решти Югославії. На Балканах ця лінія, звичайно, збігається з історичною межею між Габзбурзькою та Оттоманською імперією [184, с.15].

Зовсім по іншому проводить цю лінію Роксолан. На сході межею Європи для нього є кордони Великого князівства Литовського - «московитів» та «скифів»-татар він відносить до «азіатів» [6, с.75]. На півдні він включає до складу західного світу весь Балканський півострів, землі Малої Азії (як територію зародження християнського віровчення) і, можливо, Єгипет [6, с.70]. З цього виходить, що Оріховський не протиставляв західну і східну гілки християнства (за винятком Росії). До того ж, таке визначення кордонів західного світу натякає на те, що Оріховський вважав його спадком, майже всі землі, на які поширювалась мертва антична цивілізація. Втім, можливо справа тут у змішанні понять

* Цікаво, що позначення західної цивілізації через конфесійну належність використовується й у сучасній історичній літературі. Дивись, наприклад, праці А.Тойнбі. Л.Гумільова. Ж.Ле Гоффа.

«локальної цивілізації» і «цивілізації» у сенсі магістрального шляху розвитку людства, яку для гуманіста також уособлював Захід.

Цікаво, що такий погляд Оріховського на кордони «християнського світу» не суперечить рецепту виживання західної цивілізації, пропонованому С.Хантінгтоном. За ним Захід повинен «...включити в свій склад суспільства *Східної Європи* [курсив - *Д.В.*]...», чия культура близька до західної [184, с.28], а також «підтримувати в інших цивілізаціях групи, які симпатизують західним цінностям і інтересам» [184, с.29].

Щодо питання про силу та вади західної цивілізації, «Турчки» також подають численні матеріали. «Силою» Заходу Оріховський вважає такі притаманні його ментальності риси як волелюбство, що породжує мужність та доблесть; правові засади побудови суспільства [6, с.65-66]; крім цього, ми вже торкалися змісту поняття «честь», яке для гуманіста є сутнісною ознакою західної людини. Підсумовуючи, зазначимо, що саме представники європейської цивілізації й нагороджуються Роксоланом званням «цивілізованих людей» [6, с.86].

Найзначнішими вадами західних суспільств, на погляд Оріховського, є безпечність, внутрішні незгоди і розбрат. Він пише: «...чвари можуть згубити нас, хоч ворога й близько не буде...» [6, с.78]. Саме в них, як ми вже згадували, Роксолан вбачає коріння успіхів турків, проти них спрямовує гуманіст своє гостре перо.

Свідомий Оріховський й небезпек соціальних конфліктів, та запропоновані ним шляхи їх вирішення, не виходять за межі середньовічних уявлень про розмежування обов'язків між «тройким людом»: станами «хліборобів», «духовенства» та «лицарства» [6, с.78-79]. Більш того, в поверненні до чіткого виконання «старих звичаїв», де б зберігалися у всій її чистоті станова система, не допускалося заняття нерегламентованою діяльністю, обмежувався розвиток товарно-грошових відносин і шляхта

жила б з військової здобичі, а не господарських занять, Роксолан бачить панацею від «немочі», що «так тяжко вразила Річ Посполиту» [6, с.79-82]**.

Про місце Заходу серед інших цивілізацій світу - мертвих і живих - в уявленні Оріховського - можемо судити з попереднього викладу. Він дозволяє заключити, що західна цивілізація розглядається Роксоланом як повноправний спадкоємець античного світу. У східнохристиянській (православній) цивілізації гуманіст не бачить природного ворогу Заходу. Більш того, він плекає надію на розв'язання всіх конфесійних суперечностей між двома гілками християнства та їх об'єднання (докладніше про унійні настрої Оріховського ми зупинимося при розгляді «Квінкунксу»).

Могутнім і непримиреним ворогом Заходу є, на погляд Роксолана, ісламська цивілізація. Проте він, здається, не індефікує, у всякому разі повністю, з нею кочовиків-татар, що може свідчити про розуміння гуманістом існування окремої від мусульманської «цивілізації Великого Степу»***. Створена кочовиками вона, незважаючи на строкату конфесійну приналежність складаючих її етносів, войовничість та грабіжницькі заміри щодо сусідів, не загрожувала, на відміну від «авангарду ісламу» - турок, самому існуванню західного світу. Так, якщо турецький султан, - стверджує Оріховський, - прагне «рід поляків [читай представників західної цивілізації

* Термін та докладне пояснення його див. [125. с.239-240].

** Було б спрощенням вважати такі думки непрогресивними чи пак «реакційними», що уповільнюють шлях до розвинених капіталістичних відносин. Для гуманіста важливою є стабільність існуючої держави і благо кожної людини, а не триумф прогресу понад усе. Звільняючись від обов'язків перед суспільством шляхта фактично втрачала в очах останнього санкцію на привілеї і на саме своє існування, тобто Оріховський веде мову про необхідність соціальної гармонії в державі, відчуває загрозу для самого існування Речі Посполитої в разі її порушення. Роксолан не єдиний хто тримався такої точки зору, серед його однодумців згадаймо, наприклад, великого польського поета Я.Кохановського (Див. його твори «Згода» та «Сатир або дика людина»). Нагадаймо також, що й ідеологія українського козацтва базувалась на подібних «архаїчних» уявленнях.

*** Термін Л.Гумільова [104].

- *Д.В.*] вигубити, щоб і назви поляків не лишилося» [7, с.96], то татари-«скифи» - лише «здобичі, а не держави домагаються» [7, с.97]*.

Щодо останнього з поставлених нами питань, то роль Заходу в конфлікті з ісламським світом Оріховський убачає в безкомпромісній боротьбі з ним. З огляду на це показові симпатії Роксолана до сучасних йому героїв прикордонної війни з татарами й турками - Бернарда Претвича [7, с.93], Дмитра-Байди Вишневецького [14, с.398] та Фрідріха Гербурта з козаками, які героїчно загинули у Сокальській битві [14, с.368]. В своїх «Анналах» Оріховський дав прикордонному лицарству таку характеристику: «архі-відважні давні воїни... лицарі одважні, і в штуці воєнній і в великих звитязствах Татарських славні, котрих за так досвідчених в штуці воєнній мали, що кожному з них цілого війська в найбільших сутичках можна було б безпечно довірити» [41, с.119].

Молодший сучасник Роксолана, автор історичної пісні про одного з таких «лицарів України», у поетичній формі проілюстрував погляди, так близькі Оріховському щодо конфлікту християнського та мусульманського світів:

...Справедливо дав Господь силу християнам,
Щоб могли протистоять хижим бусурманам.
А коли б між християн та була ще згода,
Не терпіли б. як тепер, їхні землі шкоди.
Злодіїв уже б давно в Азію загнали,
Де вони колись свої становиська мали... [23, с.34]

Настрої українського суспільства підсумував сучасний дослідник історії України XVI ст. та генези козаччини С.Лепявко. Він пише: «Антитатарська [і, додамо, антитурецька - *Д.В.*] боротьба, яка велася спільно шляхтою і козацтвом, викликала співчуття і підтримку всього суспільства,

* Відділення «Скифії»-Татарії від «Азії» зустрічається і в інших творах С.Оріховського. Див.: [11, с.191].

хоча це й суперечило політиці офіційних кіл країни на умиротворення турецько-татарських агресорів» [139, с.32]. Відтак, маємо право зробити висновок, що автор «Турчик» поділяв симпатії типові саме для населення українських земель і був речником пануючих у ньому настроїв.

Таким чином, твори С.Оріховського на антитурецьку тему відбивали погляди українського мислителя-гуманіста на цивілізацію як історико-культурну спільність, на різні аспекти світового цивілізаційного процесу, зокрема характер взаємовідносин між різними локальними цивілізаціями. При чому явища всесвітньо-історичного масштабу розглядалися гуманістом під кутом зору мешканця «Русі» і, сказати б, українського патріота, що надає думкам і підходам Роксолана особливого значення у вітчизняній історіографічній традиції.

Як вже було зазначено вище, другою темою у творчості Оріховського, тісно пов'язаною з всесвітньоісторичною проблематикою, була історія християнства і його інституцій. Зокрема, Роксолан у власних творах неодноразово звертався до екскурсів в минуле римсько-католицької та православної церков.

Взагалі, доба Ренесансу в Європі сприяла створенню принципово нових умов для студій з історії релігії. Відродження античної спадщини привело до популяризації серед широких суспільних верств деяких аспектів язичницьких вірувань. Питання співвідношення християнства і язичництва, шкідливості чи корисності запозичення елементів останнього, у громадській думці Європи XV-XVI ст. набуло значної актуальності. Закиди в «епікурействі» або, навіть, в «атеїзмі», гуманістично освічених осіб не рідкість, а, певною мірою, модний ідеологічний штамп. Так, згадуваний нами італійський гуманіст Ф.Б.Калимах опинився в Польському королівстві, не в останню чергу, через подібні обвинувачення на батьківщині.

Реформація викликала інтерес до історії ухилів від ортодоксального католицизму. Пов'язане з церковною реформацією пожвавлення соборного

руху в XVI ст., також посприяло активізації вивчення демократичних традицій церкви і всього західного суспільства, ролі особистості і громадянства в історії. Імена, факти з біографій та погляди відомих ересіархів - як з недалекого минулого - Д.Вікліфа, Я.Гуса, М.Савонароли, так і з далеких часів становлення християнської церкви - Арія, Доната, Пелагія та багатьох інших - були на вустах як ревнителів нового протестантського віровчення, так і його гонителів.

Отже, не дивно, що дослідження з історії церкви набули гострозлободенного характеру. Залучення «історичних» аргументів в полеміку між обома сторонами (католиків і протестантів) та необхідність їх об'єктивної оцінки сприяли піднесенню рівня творів істориків в цілому. Екзегетика Біблії та створення ґрунтовних праць з церковної історії зробила значний внесок в становлення методології історичних досліджень в її сучасному розумінні. А твір славнозвісного італійського гуманіста Л.Валли «Про Костянтинів дар», який викрив підробку папським престолом цього документа, завдячуючи своїй широкій відомості та використанню його протестантами, стояв біля витоків наукового джерелознавства.

Дослідники історіографічної спадщини С.Оріховського характеризують його як спеціаліста в створенні виключно сучасної історії [91, с.34]. Але є у Роксолана праці, де злободенність теми заводить його у далеке минуле, вимагає від нього пошуку і джерелознавчого аналізу історичних вісток і документів. Серед них твори, де зачеплюються питання церковної історії - «Промова у справі закону про целібат», трактат «Хрещення русинів», в дещо меншій мірі, «Супліка до найвишого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» тощо.

Перший із згаданих творів Оріховського - «Промова у справі закону про целібат» - праця значна за обсягом і строката за змістом. Метою промови, яку автор готував для виступу на Тридентському соборі, було

перекопати слухачів в протиприродності заборони священикам вступати в шлюб, несумісності целібату з законами людськими та божими.

Вже сам вибір Роксоланом опонента - римського папи Сіріція (384-398 рр.) - примушує гуманіста поринути у сиву давнину. Аргументація його побудована за «історичним» принципом: суддям-слухачам пропонуються спочатку доводи з Ветхого Заповіту, на зміну яким надходить аргументи Євангелія, апостольських послань св.Павла тощо.

Далі йде розповідь безпосередньо про події, пов'язані з прийняттям закону про целібат, та аналізуються його історико-культурні наслідки. Це чи не найцікавіша, з точки зору вивчення дослідницької техніки Оріховського, частина твору. За визнанням гуманіста він, для створення об'єктивної картини, зібрав свідчення різних джерел. Крім офіційної версії подій, Роксолан наводить вістки і документи опозиційно налаштованих кіл з «Греції» (мається на увазі весь регіон поширення православ'я взагалі), Іспанії та Німеччини [10, с.158-159].

Наслідками перемоги лінії Сіріція в католицькій церкві Оріховський вважає розкол із східною гілкою християнства, поступливість в питаннях особистої цноти католицького кліру* та всі наступні, в тому числі і сучасні Роксолану, єресь. Спасіння гуманіст бачить в поверненні до постанов Нікейського собору, який заклав фундамент церковної організації християнства і не підтримав ідею целібату священицького стану [10, с.178-180].

* Ця тенденція знайшла закінчену форму у вченні про *character indelebilis* («невиводиме клеймо»), згідно з яким невиводима духовна печатка лягає на душу при хрещенні. першому причасті і посвяченні в духовне звання, внаслідок чого ці таїнства немає необхідності повторювати. хоч пов'язана з ними духовна благодать може призупинитися. В явному вигляді це вчення сформульоване Олександром Гальським (пом. 1245). В початковому лютеранстві також малось вчення про *character indelebilis* хрещення. *Character indelebilis* священника-католика означав, що його конкретна особа не має цілком ніякого значення, а відтак можливо було відноситися до нього з відразою як до людини і в той же час жадати його духовних дарів. Див.: [74, с.311-312].

Крім продемонстрованого ґрунтового знайомства Оріховського з історією становлення християнської церкви, відмітимо добру обізнаність з перебігом подій навколо папського престолу у недавньому минулому. Значне місце в промові Роксолана відведено огляду історії папства від понтифікату папи Павла II (1464-1471) до сучасного гуманісту папи Павла III (1534-1549) [10, с.150-153].

З подібною ситуацією зустрічаємося і при розгляді «Супліки до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» С.Оріховського, але загостреність щодо потреб сьогодення тогочасного суспільства, відчувається в ній значно більше. Коротко зупинимося на найцікавіших, з огляду на з'ясування історичних поглядів гуманіста, моментах цієї праці.

Написана на вимогу сеймової постанови з питання одруження Оріховського, «Супліка» за формою є листом з проханням гуманіста до нового папи офіційно визнати законність його шлюбу. Вона лаконічніша порівняно з розглянутою вище «Промовою про celibат», значне місце в ній приділено викладу особистої справи Роксолана. Іншим в «Супліці» є й обраний гуманістом опонент - це римський папа Олександр III (? -1181) і видані при ньому «Декреталії», збірник актів з церковного права.

Найцікавішим моментом з обраної нами точки зору оцінки історичних поглядів Оріховського є короткий нарис власного походження автора та історії його Вітчизни-Русі. Він пише, що «родом я зі скифського племені, рутенського народу. В обох випадках також сармат, тому що Руссія, моя батьківщина, лежить у європейській частині Сарматії» [12, с.228]. Використання етнізмів «скифи», «сармати» для позначення населення Східної Європи, відбувалося під впливом традиції античної історії і картографії, що локалізували саме на цих теренах згадані народи. Наголошення на «сарматському» походженні для Речі Посполитої мало й інше ідеологічне навантаження - в XVI ст. остаточно оформився історичний

міф про походження елітарної верстви польського суспільства - шляхетства саме від цього нібито особливо мужнього і войовничого племені [225, 116-117]. Протягом всього згаданого століття точилася боротьба за визнання аналогічного 'родоводу литовської та українсько-білоруської шляхти, отже наголос Роксолана на власному «сарматстві» не випадковий.

Не забув Оріховський і підкреслити дотримання його народом «грецького обряду» християнської релігії, який визнаний ним ще «600 років тому». Власні ж предки Роксолана «походять від людей, обдурених брехливими умовляннями латинських жерців, котрі з польськими переможцями до Русії прибули і з обряду грецького до латинського перейшли. Їм нав'яли, що хрещені греками, якщо не перейдуть до латинців, не будуть вважатися християнами» [12, с.228].

Зустрічаємо тут і порівняння «грецького» і «латинського» обрядів, не на користь останнього. Наслідком прорахунків католицьких догматиків-місіонерів було те, що український народ «до латинського обряду мав крайню відразу». На думку гуманіста, в цьому головна причина того, що його рідний край «латинські науки пізнав не рано» [12, с.228]. Слід зазначити, що, демонстровані у цьому творі, «проправославні» уподобання є розвитком ідей ранньої праці Оріховського «Хрещення русинів» (1544), в якій Роксолан вперше піддав критиці «антиправославні» стереотипи католицького кліру у Польщі.

Ще одним моментом, який не можна обминати, розглядаючи погляди на історію і розвиток церкви, висловлені Оріховським в «Супліці до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» є згадка про тривалу боротьбу за володіння папами прерогативами світського володаря в межах всього християнського світу. Роксолан знайомий з теорією про два «меча» - духовний і світський - дані земній владі, він виступає проти зосередження їх обох в руках папи, що безперечно по праву володіє першим

духовним мечем [12, с.241-242]. Дослідження співвідношення, корисного для суспільства, між прерогативами церковної і світської влад стане одною з основних тем політичних трактатів пізнього Оріховського - «Розмова навколо екекуції», «Квінкункс» та «Політія Польського королівства».

Таким чином, як дослідник церковної історії, Роксолан йшов слідом за кращими зразками досліджень зі згаданої тематики (Ф.Меланхтоном, Ф.Станкаром та ін.). В своїх творах, які торкаються історії церкви, Оріховський продемонстрував широку ерудицію як в питаннях сучасної, так і давньої історії. Він також продемонстрував обізнаність з відомими на той час теоріями, що пояснювали хід історичних подій, та виказав вміння працювати з різнорідними за змістом і характером джерелами.

У підсумку варто ще раз підкреслити, що студіювання світової історії були для Оріховського джерелом узагальнень прагматичного характеру, основою для рецептів щодо «виживання» і загального добробуту сучасного йому суспільства. Такі підходи дозволили йому одному з перших «явити світу» Україну, включити українські землі в коло зацікавлень дослідників загальної історії та геополітики, поставити питання про особливе місце українців у всесвітньому історичному процесі тощо.

3.3. «Res publica» Роксолана: людина, народ, держава в історії

Утилітарні підходи Оріховського до історичних студій обумовили перевагу «місцевої» проблематики над загальною у історіографічному доробку гуманіста. І саме на ниві «вітчизняної» історії Роксолану вдалося найбільше реалізуватись як історика. Місцеві інтереси ставали основним мотивом для історичних пошуків Оріховського, місцевий матеріал ставав ґрунтом для наукових узагальнень.

* Докладніше про цю теорію див. працю Ж.Ле Гоффа: [137, с.249-250].

Головними працями з «вітчизняної» історії Роксолана є його «Аннали» та «Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона». Кожен з них являє собою витвір в одному з двох основних історіографічних жанрів, за класифікацією самого Оріховського, літописному та красномовно-аналітичному (історико-публіцистичному). Підставою для цієї класифікації був рівень складності роботи історіописця. Адже перший жанр, на думку Роксолана, потребував праці сумлінного хронікаря, який мав лише зафіксувати факти, в той час як другий - мислителя-красномовця, котрий у вишуканій формі пояснив би історичні події своїм сучасникам, надав би історії характеру суспільнозначущої справи, корисної для кожного, хто звертається до її послуг [41, s.8].

Враховуючи це, почнемо свій аналіз з першого і «простішого» твору Оріховського. Першозразком для творів літописного жанру і, зокрема, для своїх «Анналів», Роксолан вважав т.зв. «Певтенгерові таблиці», перші історичні хроніки Давнього Риму, відомі йому із згадок Цицерона. Згідно з античною традицією, яка наполягала, щоб історія ґрунтувалась на свідченнях очевидців, гуманіст-літописець заявляє, що описав в своїх «Аналах» лише ті події, «на яких сам присутній був або про які, на той час коли це відбувалося, досконало чув» [41, s.9]. Прикметно, що така настанова, враховуючи віддаленість Оріховського від столиці, обумовила високу питому вагу саме місцевих українських сюжетів у його праці.

Взагалі, «Аннали» або «Кроніки польські від смерті короля Сигізмунда І» (1554) серед творчого доробку Роксолана займають особливе місце. Цей твір являє собою єдину спробу гуманіста виступити у ролі офіційного історіографа країни. Втім, оскільки письменник навряд чи серйозно сподівався на визнання за собою такого статусу з боку королівського двору, через свій імідж «вільнодумця» і законопорушника, він міг дозволити собі не зважати на «честь мундиру». Відтак, твір, формально присвячений автором діючому королю Сигізмунду Августу, на диво мало приділяє уваги «справам

монаршим». У випадку, коли історик все ж вдається до «придворної хроніки», то, попри присутність звичайного апологетично-панегіричного славослів'я, він змальовує дії монарха та його оточення з досить критичних позицій.

Справжнім героєм його твору виступає не король або уряд, а шляхетський стан Речі Посполитої - повноправні громадяни країни. І, оскільки сам Роксолан належав до цього шанованого суспільного прошарку, на сторінках хроніки факти з публічного життя її автора стають ілюстраціями громадських рухів на теренах Корони. Взагалі Оріховський став одним з перших у вітчизняній історіографії авторів, котрий переніс центр уваги в історичному дослідженні з «держави» на «народ-громадянство», з зовнішньої політики уряду на внутрішні справи країни. На користь цієї думки красномовно свідчить і факт, що до власної хроніки, як додаток, Роксолан долучив нарис подій т.зв. «курячої війни», історії бурхливого сейму шляхетського війська біля Львова у 1537 р., під час якого шляхетський стан висунув перед королівською владою ультиматум щодо змін свого статусу в королівстві та закріплення колективних привілеїв шляхти. До власного нарису гуманіст також додав документальні сеймові промови його основних учасників.

У передмові до «Аналів» Оріховський таким чином визначив головну мету своєї роботи: «На те потрібні ці Хроніки, щоб вчинки пам'яті гідні, з життя людського у забуття не пішли; також, щоб твори історичні заохотили нащадків до завбачливості або стремління до неї; і так майбутніх речей надія, знаходила у минулому підтвердження» [41, s.7]. Отже, стрижнем, навколо якого обертається вся праця історіографа, є поняття «слави» і «користі». Вона повинна задовольняти таким засадничим для Роксолана ознакам історичного знання як функція пам'яті-берегині, а також виховна і прогностична функції історії.

Оріховський підкреслює важливість безперервності історіографічної традиції, виставляючи себе продовжувачем істориків минулого («від того на чим вони [попередники - Д.В.] зупинилися, історію Польську описувати будемо» [41, s.8]). Щодо того, кого саме Оріховський вважав своїм безпосереднім попередником, то найбільш вірогідним претендентом можна вважати Мартіна Бельського, праця якого «Світова хроніка» («Kronika wszystkiego swiata»), шойно, у 1551 році, вийшла у Кракові. Оповідь в ній якраз доводиться до 1548 р., до смерті Сигізмунда I.

Окрім того, якщо погодитись із думкою Анатолія Момрика [153, с.113], що через хроніку М.Бельського потрапив на Русь міфічний «привілей» Олександра Македонського слов'янам, запозичений істориком у чеських хроністів, то згадка про цей легендарний акт Оріховським [41, s.13]*, може свідчити на користь цього припущення. Втім, якщо це припущення і вірне, то Оріховський все ж не був лише наслідувачем Бельського, адже їх історичні концепції не тотожні. Так, наприклад у Оріховського немає смаку до вибудови біблійної генеалогії слов'янства, слов'ян він виводить прямо з Балкан, а не з «Азії» як Бельській.

Серед інших вірогідних попередників Оріховського, слід згадати й Бернарда Ваповського, продовжувача Я.Длугоша, автора латиномовної праці «Історія Корони Польської і Великого князівства Литовського», доведеної до 1535 р. Цілком ймовірно, що сусідство та породичання мало б посприяти ознайомленню Роксолана з творчістю Б.Ваповського. Щодо безпосереднього впливу Яна Длугоша, чи не найавторитетнішого на той час польського історика кінця XV - початку XVI ст., на Оріховського, то останній напевно був добре обізнаний із його історіографічними концепціями, адже на сторінках його праць згадки Длугоша трапляються досить часто [5, с.60; 11, с.188-189]. Крім цього, відомі автору «Анналів» були і праці іншого відомого польського історика М.Меховського (Меховіти) [52, s.40].

Розглядаючи проблему джерел, які формували історичне бачення Роксолана не можна обминути увагою дружбу, яка в'язала автора «Анналів» із славнозвісним польським істориком Мартіном Кромером. Достеменно відомо, що Оріховський високо оцінював хист Кромера-історика і віддавав йому пальму першості як історіографу [58, s.105-107]. Проте, приятельський вплив полягав, мабуть, більше у заохоченні Роксолана до історичних студій, аніж у прямому наслідуванні ідейно-методологічних принципів М.Кромера. Слід враховувати, що і класична праця останнього «Походження та усі діяння поляків» побачила світ на рік пізніше за книгу Роксолана, у 1555 р. Відтак, розбіжності в історичних концепціях двох цих істориків, а як приклад можна згадати різні погляди авторів на проблему походження слов'ян, цінні тим, що унаочнюють генезу польської і української історіографічної думки XVI ст.

У передмові ж Оріховський ставить перед собою наступні дослідницькі питання, що потребують розв'язання ще до початку викладу подій сучасності: «що то був за народ Поляки?», «що то є за роду люди?», «з яких країв пришли Поляки?», а також зобов'язується писати про королівство, де правив король-небіжчик Сигізмунд I Старий (1467-1548), взагалі, про все його населення. Отже, в центрі уваги історика опинилися питання походження народу, його місця у світі, а також «земля»-королівство, що має свою власну (не тотожну історії польського племені) історичну традицію. Цікаво також зауважити близькість дослідницької позиції Оріховського з давньоруською літописною традицією, зокрема з «Повістю минулих літ».

Дати відповіді на поставлені у передмові питання був покликаний нарис «Початок Поляків», що передував першій з річних хронік Роксолана. В ньому поруч із поляками письменник подає відомості про інші слов'янські народи - Чехів і Русів та про їх стосунки між собою і світом. Загалом історичні уявлення Роксолана ґрунтуються на ренесансних міфах, і мають

* Щоправда, Роксолан посилається прямо на першоджерело - «Чеські Кроніки».

небагато спільного з дійсністю, але оповідання гуманіста цікаве з огляду на те, як античні перекази ставали в часи Відродження основами для національної міфотворчості. Так, Оріховський дотримувався т.зв. «дунайської теорії», популярної досить тривалий час у всіх слов'янських історіографіях [153, с.112]. Згідно з нею, слов'ян гуманіст виводив з Балкан, зокрема з території Далмації і Македонії^{*}. Це дало йому підставу вважати слов'ян нащадками фалангистів Олександра Македонського, які «світ цілий підбили були, через це самі себе Слов'янами, тобто славою слинучими і захисту повними, батьківською назвали мовою» [41, s.12].

Дуже цікавим, з огляду на майбутнє значення в історії українського відродження, є визначення Оріховським національної приналежності за мовним принципом. На думку Роксолана «не має ж бо поміж народу нічого так вкоріненого і властивого як мовна сутність і спільність, яка хоча багатьма способами похитнутися може, викорінена однак з нас дощенту не може бути...» [41, s.11].

Сучасна українська дослідниця Н.М.Яковенко покликається на твори Оріховського, ілюструючи поширення в Україні західної політично-територіальної моделі національної самоідентифікації, яка ґрунтувалася на територіальному патріотизмі і правах політичного громадянства, протиставляючи його погляди популярній серед українських православних ідеологів східної культурно-спадщинної (етнічної) моделі самоідентифікації, що надавала перевагу мовним, кривним і релігійним зв'язкам членів спільноти [201, с.121]. Наведені думки Роксолана про спільну мову як найміцніший фактор консолідації у суспільстві, промовляють на користь того, що жорстке протиставлення двох згаданих моделей національної самоідентифікації у свідомості Роксолана відсутнє. У цьому він є солідарним із поглядами на національну самоідентифікацію поширеними, за висновком

^{*} Було б спокусливо углядити у цьому вплив «Повісті минулих літ», але сам Оріховський серед своїх джерел більше згадує якість «чеські хроніки».

Яковенко, серед українського козацтва - майбутніх речників ідей українства [201, с.124-125].

Крім цього, на наш погляд видається симптоматичним, висновок Оріховського щодо першопредків слов'ян взагалі і поляків та русинів-українців зокрема. Ними він вважає стародавніх греків. Аргументами для цього висновку Роксолану знову ж слугує близькість, яку гуманіст убачає між слов'янськими та грецькою мовами, а також спільність рис народного характеру та звичаїв. Він пише: «Тому (свідком) є уроджене обох колін добро, таж сама дотепність, та сама розуму швидкість, рівна людяність і подібна підчас із кепськими звичаями злучена повільність; ну ж знову бенкетування і той звичай наповнення келихів, також під час пиття, здоров'я зичення, відомий у Греків, а з того від Слов'ян, занесений до Польщі...» [41, с.15].

Як бачимо, саме культурно-спадщинні ознаки дозволили Оріховському зробити згаданий висновок про «еллінське» походження слов'ян. Більш того, Роксолан всіляко закликає сучасників до збереження і відродження «грецької спадщини», аби вони «на взірць Греків квітли в науках, цнотами нагороджувалися б; і до тієї спритності в речах, і мужності захисту, кòткими наш народ відомий, придамо ми поміркованості, пишності і ради; щоб здавалося, що ми вміння і вимову з Атен, а пишність і статечність із Спарти спровадили до Польщі» [41, с.16].

Відзначимо, що тяжіння до використання культурного досвіду стародавньої Греції та Візантії, на довгі століття залишатиметься помітною рисою української культури, джерелом її саморозвитку і оригінальності. Тому, «грекофільство» Роксолана споріднює його саме з традицією України, в той час як поляки і литовці, разом із усією Західною Європою, надавали перевагу пошукам «римського коріння» своїх культур.

Оріховський чітко виокремлює «русинів»-українців з-поміж інших слов'ян. Він гадає, що «тим самим випадком [що і Чехи та Поляки - Д.В.]

Русини, яких Роксоланами літописці звать, вибравшись від Слов'ян, знаменитий в Європейській Сарматії тримали край» [41, s.13]. Отже, українці, так само як і поляки та чехи мають власну етнічну територію, на яку ніхто інший не має більшого права. Про королівство Польське Оріховський пише, що воно «складається з Поляків, Литви, Русі і Прусів» [41, s.14], відтак це скоріше федерація народів, аніж суто польська держава. Опис «Руси»-України як цілком окремого краю із самобутньою культурною та історико-політичною традицією зустрічаємо й у відомому автобіографічному листі гуманіста до Я.Ф.Коммендоні [17, с.405-406]. Верховенство поляків, на погляд гуманіста базується швидше на культурній перевазі і популярності «золотих польських вольностей», ніж на праві сильного.

Цю думку Роксолан найповніше розвинув у творі «Квінкункс, тобто вірець устрою Польського королівства» (1564) у параграфах присвячених справі унії Польської Корони і Великого князівства Литовського [14, с.358-366]. Еліта Польської Корони - польська державна «нація» поліетнічна. Саме Оріховському належить формулювання принципу інкорпорації етнічних меншин, зокрема українців, у систему Речі Посполитої - «*gente ruthenus, natione polonus*», тобто зберігаючи власну історико-культурну спадщину, представник етнічної меншини може прилучитися до здобутків «високої» культури панівної етнічної групи».

Викликає інтерес й інтерпретація Оріховським т.зв. сарматизму - історико-політичної теорії про походження поляків чи пак польської елітної верстви - шляхти від відомого з античності войовничого кочового племені сарматів. Теорія ця мала покріплювати претензії польської аристократії на виключне становище у державі, підносити її над «несарматським» тубільним населенням країни та сусідами. Згідно ж із поглядами Оріховського народом-завойовником були слов'яни, які під керівництвом своїх вождів-

обранців Леха і Руса підбили під свою владу більшу частину Сарматії, заселеної народом «татарським», і успадкували ім'я своєї нової батьківщини [41, s.13-14].

«Русини»-українці, які за твердженням гуманіста отримали землі одного з найславніших сарматських племен роксоланів, відомі надалі і під цією назвою. Історична рівноправність, помітна у зображенні Оріховського, українців і поляків та чітке розмежування діничної спадщини цих народів, відкривала для ідеологів українства шлях до культурного привласнення, «українізації» ідеології сарматизму або й вибудові на її кшталт власної «роксоланської теорії».

Особливістю викладу сучасних Роксолану подій в Короні Польській, якому присвячена основна частина «Анналів», є оригінальний добір фактів, що потрапляють під перо літописця. В тканину хроніки Оріховський вміло вплітає відомості про громадсько-політичне життя країни, особливо про боротьбу на сеймах коронних в Пьотркові 1549, 1550, 1552 рр. Багато уваги історик приділяє повідомленням про полеміку навколо церковної реформи, яка хвилювала і збурювала пристрасті по всьому королівству, та про поширення протестантських сект на теренах Корони.

Значна частина матеріалів «Анналів», оповідає про перипетії прикордонної боротьби, що перманентно точилась на українському прикордонні і про яку Роксолан був добре поінформований. Зокрема він описав страшний татарський наскок 1549 р. [41, s.55-57], зруйнування Брацлава молдавсько-татарським військом в 1551 р. [41, s.119-120] та молдавську авантюру польного гетьмана Миколи Сенявського в 1552 р. [41, s.162-175].

Крім цього, у тексті хроніки зустрічаємо численні панегірики визначним діячам доби Роксолана - С.Мацейовському, Я.Оцеському, П.Кміті, М.Сенявському та ін. На сторінках «Анналів» з'являються численні

промови учасників подій та сюжети мемуарного характеру. Зокрема, вражає опис сну Оріховського напередодні єпископського суду у справі зі шлюбом [41, s.102]. Такі матеріали надають праці історика-гуманіста надзвичайну ілюстративність, жвавість викладу і, справді, енциклопедичне охоплення усіх проявів життя польсько-українського суспільства середини XVI ст.

Таким чином, «Аннали» С.Оріховського становлять яскравий приклад «національної» історії. Інтереси «Корони», як територіальної спільноти, та «народу», як стану привілейованих охоронців традиції цієї спільноти, для історика священні. Вони переважають будь-які приватні потреби, навіть ті, що торкаються особи монарха. Найяскравіше такий підхід Роксолана ілюструється оповіданням про одруження Сигізмунда Августа на Барбарі Радзивіл, яке, як політично малокорисне для держави, не схвалювало панство Корони Польської.

Втім, варто відзначити, що Оріховський не так вже і цінував свої літописні обов'язки, адже не став продовжувати свої «Аннали». У листі А.Дудичу він вимовлявся тим, що «зараз настали обставини, котрі пристало верніше у забуття закопувати», через це як історик Роксолан «стратив серце і занехаяв працю» [цит. за: 224, s.87].

Інша справа - другий відомий Роксолану історіографічний жанр - історико-публіцистичний або красномовно-аналітичний. Йому у своїй творчості він надавав явну перевагу, адже гуманісту імпонувала порівняна «складність» письменницьких прийомів, що застосовувались для створення творів у цьому жанрі, а також можливість для автора вповні проявити свої особисті таланти та прославити власне ім'я. Відтак, чи не кожна праця Оріховського має свій історико-аналітичний екскурс. Найкращі взірці такого роду подибуємо у творі «Хрещення русинів», а також у політичних трактатах і діалогах «Розмова навколо езекуції», «Квінкункс», «Зем'янин» та «Політія Польського королівства» тощо.

Та все ж найбільшу славу і титул сучасного «Ксенофонта» Оріховському принесла саме «Промова на похоронах короля Сигізмунда Ягелона» (1548 р.). Написаний в період найвищої громадсько-політичної активності та творчого злету гуманіста, цей твір справді заслуговує на пильну увагу. Назагал він являє собою справжню апологію тієї масштабної суспільної модернізації Королівства Польського, здійсненої блискучим поколінням першої половини XVI ст. А оскільки, суперечність «шляхетської революції» інститутам традиційної монархії на той час ще не була чітко окреслена і не набула характеру відвертої конфронтації, то у сучасника Сигізмунда I зазвичай не зникало враження, що саме король, в остаточному підсумку, є безпосереднім лідером у справі «направи» держави. Подібна візія «вчора» країни і лягла в основу твору Роксолана.

Визнання Оріховським історичної ролі монархії у справі зростання потуги Речі Посполитої змушує гуманіста віддати належну шану Ягелонам, династії, яка на той час вже понад півтора століття очолювала державу. Втім, король у потрактуванні мислителя - це, насамперед, *громадянський герой*.

Відтак, нарис про походження героя промови, короля Сигізмунда I Старого, слугує гуманісту задля змалювання, передусім, громадських чеснот його предків і попередників. Так, згадуючи засновника династії Ягайла, він до традиційно-середньовічного образу короля-«хрестителя народу» (литовців) та «переможця ворогів» (німців у Грюнвальській битві) додає вже цілком ренесансні риси правителя-«філософа». Не став йому на заваді навіть факт неписьменності цього володаря. Відтак, згадавши про заснування під патронатом Ягайла-Володислава Краківського університету («гімназії»), промовець вдається до риторичного запитання: «Якби в душі цей лицар не був філософом від природи, чи зміг би він міркувати про науки або про вчителів, а також про заснування гімназії, сам жодної науки не спізнавши?» [11, с.183]. Отже, король Ягайло, на погляд гуманіста, не тільки засновник

династії, а й ніби перший просвітитель країни. Як говорить сам Роксолан, «...освітою ми зобов'язані королеві Ягелону» [11, с.183].

Спадкоємця короля-«фундатора», Володислава Варненчика, Оріховський зобразив як світлого лицаря християнського світу. З ним пов'язаний дебют Польщі як чинника всеєвропейського значення. Опанування Володиславом Угорським престолом та його запеклі війни з Турецькою імперією, поширення якої загрожувало всій християнській Європі, породили сподівання, що сама доля обрала Ягелонів рід «для знищення імені Оттоманського» [11, с.185]. Автор «Турчик» та онук учасника варненської битви з величезним пієтетом відноситься до цього короля - героя антитурецької боротьби.

З третім королем із династії Ягелонів - Казимиром Великим, за Оріховським, пов'язаний образ володаря-дипломата та короля-законодавця, котрий стабілізував державу і заклав основи для нового злету часів Сигізмунда. До того ж численність нащадків цього монарха підштовхнула гуманіста до виопуклення іпостасі Казимира-вихователя, зокрема щодо власного «Великого гнізда».

Роксолан фактично опускає королювання старших нащадків Казимира - Яна Альбрехта та Олександра, завваживши, що задля блага країни було б краще відразу обрати Сигізмунда та, що, коли прикликали останнього на батьківський престол, «державна перебувала в найбільших чварах і небезпеці» [11, с.190]. Тобто, немов у казці, третій син найщасливіший, і лише третя спроба увінчується успіхом.

З-поміж «діянь» Сигізмунда Оріховський виділяє досягнення троякого роду. По-перше, це успіхи на «полі брані»: 1) знешкодження заколоту М.Глинського у Литві (1508) і перемога над підтримавшими бунтівників московитами під Оршею (1514); 2) звитяга над татарами під Вишневецом (1512); 3) перемога під Обертином (1531) над військом молдавського господаря Петра Рареша; 4) взяття Стародуба і різанина московського

війська (1535). Єдиною плямою на честі Сигізмунда-тріумфатора, на гадку Роксолана, може вважатися лише Сокальська поразка від татар (1519), вину за яку письменник волів би списати на «нерозважність воєначальників при відсутності короля на початку війни» [11, с.215].

По-друге, поважні дипломатичні акції: 1) спроба створити антитурецьку коаліцію з Польщі, Угорщини та Священної Римської імперії на з'їзді у Відні; 2) шлюб із княгинею Боною Сфорца, з метою долучити Італію до вищезгаданого союзу; 3) мир із Туреччиною, вигідний Польщі, після невдачі у створенні антитурецького блоку.

По-третє, справи внутрішні, з-поміж яких найпочесніше місце займає розважна поведінка короля у т.зв. «курячій війні» - бурхливому сеймі шляхетського війська біля Львова у 1537 р. Політична мудрість Сигізмунда вповні проявилася, на думку Оріховського, у зваженій і поміркованій поставі до вимог шляхти. Роксолан завважає, що король виявляв дипломатичний хист і тактовність у своїх стосунках із шляхетством і надалі, чим заслужив титул «батька батьківщини» [11, с.219].

Цікаві основні ознаки «золотого віку» Сигізмунда, коли «все вибуяло завдяки цьому королю» [11, с.197], в інтерпретації Оріховського. Центральною серед них є категорія «справедливості», що урівнює громадян і сприяє погляду на державу як на справді «загальну справу» - республіку (*res publica*). Гарантом справедливості і зразком для підданих є король, про якого Роксолан пише, що «хоч він і правив у найбагатшій і просторнішій країні, але гадав, що всі її багатства й майно повинні служити не приватним забаганкам чи власній вигоді, а республіці, королем якої він є» [11, с.206]. Дотримання справедливості, на думку гуманіста, є джерелом всякої громадської творчості, основою процвітання країни. Він пише, що «чеснота перебуває завжди там, де її шанують», її заохочення на прикладі лицарства зміцнює відповідне «ставлення до добрих справ і в людей іншого гатунку» [11, с.206-207]. Сам король для Оріховського «не був вільний від законів».

Пріоритет індивідуальних здібностей над спадковими привілеями для гуманіста незаперечний, хоча родова традиція також не відкидається. Аристократія «крові» має діяти за принципом *noblesse oblige* - шляхетство зобов'язує. Саме такими змальовані шляхетні співробітники Сигізмунда - Ян Тарновський, Миколай Сенявський, Миколай Вольський та ін. Переконливим прикладом сприяння з боку короля передусім таланту, а не породі, для Оріховського є кар'єра чужоземця - німця Северина Бонера, якого Сигізмунд за його особисті здібності підніс на найвищі суспільні шаблі. Молодому спадкоємцю польського трону він нагадує, що славні предки «вимагають, щоб підтримував нашу справу й державою правив ради їхньої гідності, і своєї слави, і нашого [громадян - Д.В.] гаразду» [11, с.221].

По-друге, Оріховський вважає стан науки і культури у державі індикатором суспільного добробуту і процвітання. Це чітко усвідомлює Сигізмунд - «ідеальний король» Роксолана. За словами гуманіста, він «до останнього подиху нічого так не прагнув, як щоб держава міцніла в мирі талантами, дужчала науками, славилась освітою і благочестям». Польща, на думку гуманіста, з часів Сигізмунда «вже не варварка бо стала Грецією, не Сарматія вже вона, а Італія». А «науки», яких спізнали громадяни держави завдяки королю, «волають про його безсмертя» [11, с.197].

По-третє, гуманіст вважає мир у королівстві умовою того добробуту і процвітання. Піднесення миротворчої політики короля Сигізмунда, який для власної країни шукав «миру всіма способами: війною, угодами, союзами, а також породичанням» [11, с.191]. А вже, «коли здобув мир для своєї держави, став речником миру не тільки для своїх підлеглих, а й для інших народів і держав» [11, с.192]. Думка про те, що політика Сигізмунда була спрямована на створення всеєвропейської колективної системи безпеки, ріднить Оріховського з поглядами «вождя» гуманістів Еразма Роттердамського, автора антимілітарних трактатів «Війна мила тим, хто її не зазнав» (1515), «Скарга Миру» (1517).

Втім, як видається, категорією «золотого віку» держави і народу Оріховський у власній творчості послуговується значно ширше. Апелюючи до історії, він у різних своїх творах висуває як «зразкові» для нащадків часи патріархів та засновників держави - легендарного Леха та короля Мешка; часи державного піднесення за провідництва королів Болеслава Хороброго, за королювання якого усталилися відносини Польщі з католицькою Європою; Ягайла-Володислава, першого Ягелона, короля-хрестителя литовців (а відтак майже святого), переможця тевтонів та фундатора Краківського університету [57]; Казимира Великого, упорядника і законодавця королівства, та процвітання і загального добробуту за часів Сигізмунда I Старого. Отже, бачимо, що Оріховському притаманне досить цілісне розуміння історії країни і до категорії «золотого віку» він, як вмілий оратор, вдається аби посилити враження на слухача або читача.

Про те, що Оріховський у власній творчості звертався до категорії «золотого часу» цілком свідомо, говорить і спроба теоретичної розробки її моделі, здійснена гуманістом в трактаті, що вінчав його творчу діяльність - *«Політія Польського королівства, на кшталт Арістотелевих політик виписана»* (1566). Її побудові присвячені §19 («Який король справжнім королем є і завше був»), §20 («Яко філософія поганська на світ прийшла і звідки взялася»), §21 («Як філософів і ересі приводити до церкви маємо») [51, s.34-46].

Цікавий вже сам термін, що вживає Роксолан як відповідник античних понять «золотий вік», «героїчна доба» - «богатирські часи» [51, s.35]. До того ж перед ним, як і загалом перед гуманістичним рухом, гостро стояла проблема примирення і плідної синтези язичницької античної та християнської середньовічної традицій. У кожній з них існував окремий ряд культурних героїв, кожна мала власне уявлення про «первісні щасливі дні». Для першої це часи, коли жили і творили боги і герої Еллади, для другої - біблійні персонажі.

Авторитетним знавцем античної традиції Оріховський визнає Арістотеля, у нього він запозичує метод визначення справжнього («правдивого») героя і короля, за його основними практичними функціями: боронити, судити і офіру Богу за люд свій робити [51, s.37]. На підставі застосування цієї ідеальної методики Роксолан відмовляє у «справжності» королів і героям античності, бо ж, мовляв, вони, не спізнавши істинного бога, офіру приносили дияволу [51, s.36].

Тож, «золотим віком» світу Оріховський визнає «не суть інші жодні часи, єдино старий оний вік Патріархів святих» [51, s.46]. Це традиційний середньовічно-християнський погляд на проблему, втім вибудова Роксоланом історичної міфологеми досить оригінальна. Перед нами чудовий зразок ренесансного мислення, що намагалося використати язичницький античний духовний арсенал як об'єктивний інструмент доказу, і все це *ad majorem dei gloriam*, задля більшої слави божої.

Давньоруська політична історія, враховуючи претензії на увагу читацького загалу всієї Речі Посполитої, займає значно менше місця у творах Оріховського. Із її дійових осіб він згадує лише князя-хрестителя Русі Володимира Святого. Як апологет станової монархії з її правовими гарантіями для корпорацій і громадян, в давньоруській політичній системі і в її спадкоємцях Великому Князівству Литовському та Московському князівству Оріховський бачить ознаки тиранічного правління, не гідного вільної людини. Інкorporація українських земель, внаслідок «перемоги» Польщі, у склад Польського королівства з цієї точки зору, для Роксолана є беззаперечним благом. У розділі з красномовною назвою «Поляк закликає литвина до свободи» вже згаданого трактату «Квінкункс», в якому зачіпалась злободенна тема унії Литви та Польщі, Оріховський пише: «грунт і все князівство руське я, поляк, добувши у руських панів, у *суворих тиранів*, в одне тіло держави Польської під одним королем і одним правом об'єднав [курсив - Д.В.]» [14, с.365].

Проте, щодо місцевої шляхти Роксолан завжди з гордістю підкреслює її «руське» коріння. Описуючи походження свого роду, він згадує, як «польські лицарі» осівши в Русі стали «русинськими воїнами» [17, с.406]. Для позначення «героя» Оріховський обирає давньоруський термін «богатир». Що це він робить свідомо, свідчать міркування про «героїзм», висловлені Роксоланом у вищезгаданому трактаті «Політія Польського королівства». Він пише, що героїв «Русь наша богатырями завжди їх звала, і до сих часів зове, від Бога, яко розумію» [51, s.35]. Отже, можна дійти висновку, що, якщо політична «князівська» спадщина вважається Оріховським меншовартісною порівняно до «королівської» сучасності, то богатирська традиція Русі аж ніяк не поступається польській лицарській. Бути «русином» в Русі він вважає більш почесним, аніж «поляком».

Те ж можна сказати і про православ'я та католицизм. За їх рівноправність і легітимність Оріховський висловився ще у своєму відомому «Хрещенні русинів» (1544 р.). Роксолан, як католик і гуманіст, схвально оцінював «латинізацію», окатоличення українських панівних верств, але вважав, що цей процес не повинен носити нівеляційний характер. Православна традиція повинна була, за його думкою, органічно вплестися в оновлену структуру єдиної християнської церкви. І, хоча екуменічні проекти мислителя носили досить утопічний характер, вони безперечно йшли у загальному руслі українських духовних шукань, що хвилювали думки місцевих інтелектуалів і до і, особливо, після Роксолана, у зв'язку з полемікою щодо Брестської унії.

Таким чином, постать Станіслава Оріховського-Роксолана по праву займає особливе місце у розвитку вітчизняної історіографії. Гуманістичний мислитель, він був одним з перших, хто впровадив ренесансні ідеї в історичне письменство України.

Спадщина середньовічного християнства, сприяла «ідеалізації» минулого і у творчості Оріховського можна натрапити на чимало прикладів

тривіального залюбування «святою старовиною». Утім, сам вибір Роксолана недавнього минулого попереднього королювання як зразка найвищого розквіту країни говорить про те, що гуманіст не чужий був ідеї «прогресу» суспільного розвитку. Щоправда останній, на думку історика, залежить не від об'єктивних законів історії, а від конкретних якостей людини взагалі і правителя держави зокрема. Він цілком поділяє ренесансну ідею про потенційну «людинобожність» людини. За словами Оріховського «наука» робить людей «справжніми богами» [11, с.183].

Такі ментальні установки підживлювали соціальний оптимізм Роксолана, за яким нема завдань непосильних для людського розуму. Ренесансна «наука» здатна задовольнити тих, хто до неї звернеться, зокрема володарів держав. «...Мистецтво всіх мистецтв - наука - хай сприяє управлінню державою», - виголошує гуманіст своє *credo* [11, с.200].

Підсумовуючи зазначимо, що історіографічний доробок Оріховського демонструє досить високу наукову кваліфікацію гуманіста. Добра обізнаність з існуючими історичними концепціями дозволила йому виробити власний цілісний погляд на минуле Польського королівства та українських земель в його складі. При чому на історичні події загальнокоролівського значення Роксолан зазвичай дивився крізь призму місцевих «русинських» інтересів.

Новачі Оріховського-історіографа особливо значущі у поглядах на проблематику відносин «влада - народ», «монарх - громадянство». Власними творами Роксолан фактично, зміщував увагу істориків та громадськості з посиленої уваги до дій харизматичних монархічних кланів на історію громадянського суспільства (хай і обмеженого для мислителя переважно шляхетським станом). Він також, слідом за загальним ренесансним настроєм, наново «героїзував» історичний процес. Вивільняючи останній з-під влади провидіння, історик-гуманіст давав місце людині-творцю як істинному герою історії.

Оріховський запропонував суспільству Речі Посполитої ідейну конструкцію *власного* «золотого віку», запозичену з античних зразків. Причому, шукав ці щасливі часи він не тільки в глибині століть, а й зовсім поруч, у недавньому минулому. Такий підхід уможлиблював закорінення сприйняття єдності свого минулого і своєї історичної долі усіма підданими польських королів, усіма «сарматськими» народами, в тому числі і українцями.

Живучи в умовах відсутності у русинів-українців власного консолідуючого центру, без якого немислимий національний розвиток, Оріховський своєю творчістю продемонстрував живучість «руської» традиції. Утім, майбутнє України він бачив в інтеграції українського струменя в загальнорічпосполитський культурний простір. Роксолан сподівався, що «пожертва» відрубністю українства буде оцінена імперською елітою і забезпечить українцям високий статус в Речі Посполитій на персональному рівні та як привілейованої соціоетнічної групи.

РОЗДІЛ 4**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕАЛИ РОКСОЛАНА**

«Шляхетська революція» першої половини XVI ст. та поширення ренесансної культури на теренах Корони Польської дали поштовх розквіту оригінальної річпосполитської політичної думки, значення і вплив якої виходили далеко за межі властиво Польщі. Внесок Оріховського у справу теоретичної розробки основ ладу т.зв. «шляхетської демократії» є цілком своєрідний і достоту непересічний.

Роксолан спромігся витворити цілісну мдель ідеального суспільного ладу, пристосованого до умов Речі Посполитої. Як і у випадку з історичними поглядами, політичний світогляд гуманіста ґрунтувався на підмурку трьох наріжних засад : антропоцентризму, прагматизму та ідеалізму.

Адже мірою всіх речей для Оріховського є людина, людський фактор постійно супроводжує його політологічні побудови, і у цьому твори Роксолана дуже нагадують праці Н.Макіавеллі. Обидва автори стороняться прекрасних абстракцій загальнофілософського ґатунку. Однак Оріховський значно менш цинічний за Макіавеллі, він ніколи не ставить під сумнів спроможність людини побудувати «Королівство Боже» на землі і досягти стану соціальної гармонії. Твори Роксолана назагал пронизані оптимізмом, хай і не завжди обґрунтованим.

Коло основних питань політичного порядку, що турбували Оріховського протягом усього життя, охоплюють проблематику «правильного» устрою держави, владних прерогатив правителя, ролі громадянських чеснот у суспільстві, а також міжнаціональних відносин у мультикультурній країні. Аналізу «ідеальних» підходів до розв'язання цих проблем, запропонованих річпосполитському суспільству XVI ст., і присвячений даний розділ.

4.1. «Польська політія» - ідеальна держава Ст.Оріховського-Роксолана

Проблема «ідеальної держави» належала до кола найбільш дискутованих тем гуманістичного «канону». Звернення до неї було підкреслено спрямоване на вирішення практичних питань «земного» буття (*vita activa*). До того ж, широке ознайомлення із багатою спадщиною суспільно-політичної думки античності надзвичайно піднесло загальний теоретичний рівень «політологічних» побудов гуманістів-«суспільствознавців» доби Високого Відродження.

Уявлення Роксолана про «досконалий» суспільний лад знайшли найбільш повну розробку у його трактаті «*Політія Королівства Польського на кшталт Арістотелевих політик*» (1566). Цей твір, що його Оріховський вважав власним політичним заповітом [52, s.604-605], не без підстав може вважатися вершиною творчості мислителя.

За задумом Роксолана твір мав складатися з трьох «книг»-частин, що становили б класичну тріаду (теза, антитеза, синтез). У першій книзі мислитель розглядав основи побудови держави взагалі та Польського королівства зокрема. У другій - причини сучасних негараздів Корони, котрі, на думку гуманіста, вели країну у прірву занепаду. Остання книга мала бути присвячена плану «виправлення» важкої ситуації, повернення держави на «шлях істини» тощо.

Втім, Роксоланові, як і багатьом іншим мислителям, не вдалося виграти перегони з часом і вповні явити світу власну «працю життя». Третя книга залишилась невиданою, напевно, через смерть автора, хоча, досить вірогідно, рукописна чернетка її могла існувати. Відтак, про уявлення

* На це натякає сам письменник у своєму останньому слові до приязного читача [51, s.104].

Оріховського щодо «світлого майбутнього» Речі Посполитої ми можемо судити лише з натяків, залишених на сторінках двох перших «книг». Однак, слід відзначити, що своєрідний стиль мислителя, який постійно захоплювався окремими аспектами проблем, хоч це і погано позначалося на цілісності структури його праць, значно полегшує завдання дослідника з дешифрування отих «натяків». Отже, попри свою формальну незавершеність, «Польська політія» являє собою найдокладніший виклад поглядів Оріховського на минуле, сучасне і майбутнє держави Речі Посполитої.

З двох виданих Роксоланом книг «Польської політії» програмовий характер носить саме перша. Це помітно вже навіть із загальної структури роботи, перша її частина займає близько двох третин загального обсягу написаного. В ній Оріховський досліджує проблеми походження та устрою держави, зупиняючись на кожному складнику окремо; вивчає значення стану суспільної моралі для процвітання чи бодай виживання будь-якої громади; розмірковує про роль церкви як «берегині» суспільства, про співвідношення світської і духовної влади у державі. Окрім цього, гуманіст багато уваги приділяє за суттю цілком ренесансній спробі вилонення з розмаїття ідей несуперечливої синтези античного та християнського знання.

За модель дослідження Оріховському править Польське королівство, формальною належністю до громадянства якого гуманіст вельми дорожив. За типом твір Роксолана належить до апологій, що мають за мету довести першість, вищість та «ідеальність» досліджуваного об'єкта. Працям цього типу віддавали належне чимало історіографів і соціальних філософів усіх часів та народів, згадаймо хоча б замилювання Гегеля рідною Пруссією та її монархією. Незважаючи на певну утопічність таких ідеологічних побудов, важко переоцінити їх значення для розвитку наук про суспільство.

Особливістю викладу Оріховського є постійний діалог з працями Арістотеля. Причому, у своєму творі Роксолан користується чималою

кількістю різних джерел, однак ідеї Великого Перипатетика становлять немовби стрижень, навколо якого нанизуються аргументи гуманіста. Слід також відзначити, що метод дослідження Оріховського, безперечно, зазнав впливу риторики, ораторського мистецтва, яке, звичайно, дискутує передусім з живою людиною, а вже потім із абстрактними ідеями. Між іншим, такий підхід давав змогу Роксолану, як і багатьом його сучасникам, уникати розлогих історіографічних оглядів, спрощував завдання написання «наукової праці» у XVI ст. та надавав їй більшої публіцистичності, втім, не без певної «короткозорості».

Свої джерелознавчі студії Оріховський розпочинає з історико-теоретичного екскурсу. Походження держави він, слідом за Арістотелем, виводить з первісного інституту сім'ї. Родинне господарство - «дім» виступає прообразом господарства державного - «королівства». За висловом Оріховського вони співвідносяться як «а» маленьке і «А» велике [51, s.14]. Основними складовими «дому» є батько-господар, його жінка, їх діти, а також слуги. Усі вони необхідні задля «нормального» існування будь-якого «дому». У всіх домочадців різні обов'язки і права, порушення або змішування яких веде до занепаду «дому». Причому «вільними громадянами дому», із правом дорадчого голосу вважаються тільки родичі господаря, слуги ж виконують лише виробничу роль, забезпечуючи «дому» достаток. Оріховський переспівує Арістотеля, який визначав раба як «мовляче знаряддя», стверджуючи, що господар дому «володіє слугою і думкою його, немов начинням яким, до потреби своєї панської» [51, s.14].

Як бачимо, найгостріше соціальне питання європейського середньовіччя - «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був тоді дворянином?» шляхетний Роксолан проминає мовчки, лише зауважуючи, що спільноти, де сімейні «доми» побудовані на інших засадах суть грубі і варварські. І люди, які належать до «обранців», не повинні на них зважати [51, s.15]. Отже, підставою для існування соціальної нерівності Оріховському править ідея

богообраності людини чи народу, тобто засада цілком ірраціональна. Цікава також думка Оріховського, що в раю соціальна нерівність відсутня, потреба в ній - це результат вигнання людини з Едему, її породжують матеріальні потреби недосконалого «смертного» земного світу [51, s.22]. Відтак, мислитель підводить нас до думки про *природність*, так високо поціновану гуманістами, існуючого стану соціальної нерівності.

З'ясувавши питання генези держави, Оріховський дає їй таке визначення: «Королівство є згромадження велике домів, сіл, міст, повітів, земель, людей вільних, єдиному зверхнику, родом значнішому, вільністю яснішому, справедливістю хвалебному, місцем славному, вибором і гласом вільним від людей вільних обраному, для загального добра добровільних підданих» [51, s.16]. Від Аристотелевих дефініцій держави як людського спілкування нав'язаного заради загального блага населенням щонайменш кількох поселень [24, с.441-443], яка безперечно правила гуманісту за зразок, визначення Роксолана відрізняє більша детальність та тенденційність. Нормою для нього є тільки виборна (конституційна) монархія, інші види державного ладу фактично визнаються за її спотворення, а відтак дискредитуються.

Антагоніста «добре облаштованої держави» - королівства-«політії» Оріховський вбачає у князівстві-«тиранії». Засадничою відмінністю між ними є, на погляд гуманіста, невільність населення князівства у виборі володаря. Роксолан підтримує загальнопоширену у тогочасному суспільстві думку про те, що князем народжуються, а королем стають [51, s.16]. Як бачимо, письменник переносить на модерний ґрунт античну ідею про «високі» і «низькі» втілення єдиного принципу державного будівництва. Ця

* Остання, між іншим, відповідає двом фундаментальним постулатам Аристотеля: 1) про бажаність вибору як вияву політичної активності усіх громадян та 2) про доцільність тривалого правління одних і тих самих урядовців [24, с.468-469].

теза широко висвітлювалася на сторінках одного з попередніх творів Роксолана - «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави» (1564).

Утім, повернемося до образу ідеальної держави - «королівства-політії», якою її бачив Оріховський. Як для будь-якого християнського мислителя. для нього багато важило поняття «спокою», суспільної гармонії і соціального миру. Бажання промовити: «Мить, зупинись, бо ти прекрасна!» штовхало його до побудови жорстко ієрархізованого, тісно пов'язаного із світом архаїки ідеалу станової держави.

Суспільство, на думку Роксолана, потребувало 6 основних станів: священника, короля, лицаря, купця, ремісника та селянина*. Ця схема загалом нагадує аристотелевську, якщо прийняти, що «купці» підпадають під поняття «заможні люди», а «король» є уособленням «людей, які приймають рішення відносно того, що справедливо і корисно» [24, с.659].

Мірилом соціального статусу Оріховським визнається добродесність, причому це не особиста цнота, а абсолютно можлива міра добродесності, задана суто природними чинниками, пов'язана з усім трибом життя певної соціальної групи. Він пише, що «...як неподобством є річ, щоб хто великі речі справуючи, малі мислі мав, так теж неподобством є річ, щоб хто, малим бавлячися, великі міг мислі мати» [51, s.29].

Такий засновок ставить на найвищий щабель суспільної ієрархії священника-жреця, найменш обтяженого «мирськими турботами». За ним слідує лицарство, яке вільне від потреби власноруч здобувати хліб насущний, а кращий серед нього, король, висвячений церковними ієрархами, стає речником Закону (космічної гармонії) для мирян. Далі йдуть трударі, причому серед них виділяються декілька різних категорій (4 категорії ремісників, 4 категорії купців), через неоднакову цнотливість окремих видів праці. Така модель суспільства складніша ніж традиційний середньовічний

* В більш ранній своїй роботі він обстоював 5-ти членну структуру суспільства, не вирізняючи окремо від ремісників купців [58, s.137].

«тройкий люд»: oratores, bellatores, laboratores, і більше нагадує відбиток праїндоевропейської системи варн: брахмани-жреці, кшатрії-воїни і царі, ваш'ї і шудри - категорії трударів.

Проте, цю архаїчну космічно-гармонічну систему суспільного устрою Оріховський модифікує засобами античної політичної думки. Оглянувши основні форми політичного ладу, напрацьовані античністю - монархію, демократію, олігархію, Роксолан звертає увагу на присутні в них вади. Лише устрій *політії*, який являє собою суміш трьох згаданих вище державних форм, зрівноважує і нейтралізує притаманні їм недоліки. Як бачимо, Оріховський заявляє себе прихильником ідеї т.зв. «змішаної держави», основи якої заклав ще Арістотель [24, с.481]*, а особливо спопуляризував Полібій на прикладі Давнього Риму республіканського періоду. За часів Ренесансу ця ідея жваво обговорювалася як у державних, так і гуманістичних інтелектуальних колах, ідеологічно підкріплюючи конституціоналістську течію в європейській суспільній думці.

З цією ж ідеєю тісно сполучене поняття правової держави. Саме цей аспект своєї ідеальної держави Оріховський підкреслює, спираючись на авторитет Арістотеля («Політія є ... правом розписана урядова влада» [51, s.19]). Християнське королівство, з цього боку для Роксолана, є «найзнаменітша Політія між Політіями всіма, бо в ній влада урядова є правом посполитим розписана і оперезана, почавши від найвишого, аж до найостаннішого уряду» [51, s.19].

Втім, за Оріховським, з благ, дарованих державою, вповні може користати лише *happy few*, щаслива спільнота обранців**. Сам він їх називає «діти коронні» і зараховує до них духовенство, короля і лицарство. Саме високоморальний стиль життя цих соціальних груп, позбавлений піклування

* Про політію як «змішаний» державний лад див. [24, с.563-564].

** У Арістотеля повноправні громадяни політії це «ті, хто носить важке озброєння». Див.: [24, с.481].

про «низькі» матеріальні потреби, дає їм право вершити судьби Корони, не відступаючи від єдиного і незмінного божого чи космічного закону. Щоб надати ваги цьому твердженню, Оріховський вдається до давнього ірраціонального поняття «крові», яке сам у своїх ранніх працях ставив під сумнів [4, с.36]. В хід йде навіть чисто церковна теорія про незмивну печать бога (*character indelebilis*) [74, с.311-312,513], яка плямує обранців на все життя, позбутися якої несила ні самому обранцю, ні будь-якій зовнішній силі. Символом цієї печаті Роксолан вважає шляхетський герб [51, с.23].

Трудящі ж стани, потрібні Короні лише через недосконалу природу людини, на думку Оріховського, не можуть претендувати на будь-які політичні права у державі*. Обгрунтуванню цієї тези він присвятив окремий параграф своєї праці, під характерною назвою - «Купець, ремісник, орач не суть дітьми Королівства Польського, але суть слуги його» [51, с.23-24].

Та, попри обмежений характер громадянського суспільства у розумінні Роксолана, думки гуманіста з теорії держави носять виразно прогресивний характер. Це виразно ілюструє один із найцікавіших параграфів його твору - «Політія людину людиною робить» [51, с.29-32]. Хід роздумів Оріховського у ньому дуже близький до міркувань Г.Гроція та Т.Гоббса, уславивших ці імена століттям пізніше. Згаданий параграф тим більш цікавий, що вірогідно являє собою тезовий виклад втраченої роботи Роксолана - «Про природне право».

Як і для багатьох інших авторів, які торкалися цієї тематики, вихідним пунктом для Оріховського є відповідні міркування Арістотеля. Слідом за ним гуманіст вважає людину з природи істотою суспільною. Він пише, що «один до другого природжена в нас схильність, котра нас немов клей який злучає і одного з другим єдиним вузлом в'яже» [51, с.31-32]. Проте, людина також від природи схильна «до злості», до неконтрольованого вияву

* В цьому він також наслідує Арістотеля, який вважав, що «найкраща держава не дасть реміснику (а також батраку-наймиту) громадянських прав». Див.: [24, с.515].

почуттів. Остання риса людського характеру потребує приборкання для загального блага.

Винахід держави гуманіст приписує безіменному герою, гідному за це вічної слави. Проте, первісному законодавцю, на думку Оріховського, немало посприяли природні обдарування людства - розум і мова. Саме вони забезпечили комунікацію між людьми та уможливили створення суспільства і держави.

Крім цього, фактором єднання, за Оріховським, для людства є недосконалість, на відміну від самодостатнього Бога, його окремих представників. Ця недосконалість може бути частково подолана лише колективними зусиллями і чим вони всеохопніші, тим досконаліша буде система.

Відтак, генеза держави йде за лінією дім-сім'я, місто, політія-королівство. Причому будь-які спроби зворотнього розвитку, себто відділення з вже існуючого королівства окремої людини, дому, міста чи повіту, оголошуються Оріховським явною деградацією, що нищить таку високоцінову ним цілість. З уламків, на думку гуманіста, нічого путнього постати не може, цей шлях веде «в неволю, або в турецьку, або в князівську, або воеводську». де пануватиме «або деспотія, або династія, або тиранія...» - низькі, «занепадницькі», за класифікацією Роксолана, форми урядування [51, с.31].

Підсумовуючи, маємо відзначити, що погляди Оріховського на походження держави і її роль у прогресі людства знаходяться у загальному контексті новоєвропейської суспільної думки, перегукуючись із комплексом ідей про природне право та суспільний договір. Однією з яскравих особливостей теорії Оріховського є думка, що винахід держави приписується не добровільному рішенням абстрактних рівноправних осіб, як це є у Гроція та Гобса, а певному герою-законодавцю, що наближає його до поглядів на суспільний розвиток Джамбаттисти Віко [193, с.155-159].

Далі Оріховський звертається до розгляду основ держави. Він, знов таки під впливом Арістотеля, формулює три головні проблеми дослідження: 1) роль і місце уряду у функціонування держави; 2) характер підпорядкування («зверхності») владних інститутів; 3) мета («кінець остаточний») існування держави [51, s.32-33].

В центрі дослідження Оріховського опиняється інститут королівської влади. Гуманіст вирізняє 4 *роди* «королів»^{*}. По-перше, король - військовий вождь, за перекладом на сучасну Роксолану термінологію - «гетьман». По-друге, король - князь, володіючий державою на праві вотчини. Третій рід королів - завойовники-окупанти, «гвалтом», а не правом утримуючі державу у підданстві. І лише четвертий рід королів, які добровільно обрані підданими за їх особливі якості і послуги людям є істинні і справедливі володарі країни, за думкою Роксолана. Саме цей останній рід королів привертає найбільшу увагу гуманіста.

Невід'ємною ознакою «справжнього» короля, на гадку Оріховського, є присяга, яку він має дати Короні та підданам, сідаючи на престол. Символом цієї присяги править скипетр («берло») в руках володаря [51, s.35].

Функції праведного короля у державі споконвіку, вважає Роксолан, були троякі: 1) провідництва у разі війни, 2) обов'язки верховного судді у кримінальних справах; а також 3) офірування Богу пожертв, себто одноосібне представництво народу перед надприродними силами^{**}. Саме такими королями, на думку Оріховського, були святі біблійські патріархи від Адама до Ноя і аж до царя Саула [51, s.37].

Порушення первісної королівської природи Роксолан пов'язує з іменем Хама, негідного сина Ноя. Саме він впав в поганство, а відтак втратив саркальну санкцію царської влади [51, s.41-42].

^{*} Про чотири типи царської влади у Арістотеля див.: [24, с.535-537].

^{**} Тут Оріховський майже дослівно повторює Арістотеля. Див.: [24, с.537].⁵

До речі, прадавні язичники, таким чином, зробили злочин. Отже, висновує гуманіст, всі культурні здобутки їх набуті за рахунок людей праведних, а значить мають бути відібрані у них і використані на оздобу Церкви та власну користь adeptів істини. Так само слід поступати і з епігонами поганства - сучасними Роксолану сектантами. Тут ми маємо у Оріховського цікавий спосіб обґрунтувати легітимність звернення гуманістів до античної нехристиянської спадщини під гаслом такого собі ренесансного «Грабуї награбоване!». Головне лише взяти справді корисне, аби «з землі болотної зерна з багном не брали» [51, s.45].

Та повернемося до розуміння Оріховським генези королівської влади. Спадок праведного короля-патріарха Ноя, за його твердженням, перейшов до апостола Петра Римського [51, s.43]. Це дозволяє Роксолану підвести читача до думки, що прямими спадкоємцями всеохопної влади прадавніх королів-патріархів є римські папи, ключники св.Петра.

Теоретичному обґрунтуванню вишості духовної влади над світською мав слугувати XXII параграф праці Оріховського - «Зверхність священницька найвищою зверхністю над усім на світі є» [51, s.46-48]. В ньому біблійний епізод посвячення на царство Саула першосвященником Самуїлом представлений як певний компроміс між схильними до гріха та язичницького лакомства мирянами та ортодоксальною всевладною церквою. Так, Самуїл передає частину повноважень «короля-патріарха», а саме судові та військові («берла і меч») обов'язки світській людині - Саулу, залишаючи, однак, собі право виключного спілкування з божеством («офіру»). Обряд миропомазання, який здійснює першосвященник, слугує як вивіщення в духовному сенсі особи короля, відстороненню його почасти від загалу мирян, так і визнанню нижчості світської влади від влади духовної, з якої отримує правитель санкцію на царювання. Оріховський повторює поширений у середньовічній Європі образний вислів про те, що цар, як місяць, світить відбитим світлом, а істинним джерелом світла - сонцем - є

церква. Відтак, на думку перемиського каноніка, будь-яке протистояння духовної і світської влад, згубне передусім для останньої.

Окрім гріховності людської природи, яка нібито посприяла розділу владних повноважень у державі, Оріховський погоджується і з аргументами Арістотеля з цього питання. Останній вважав, що згаданий розділ і ріст кількості урядовців, необхідних спільноті, є наслідком ускладнення суспільного устрою [51, s.47].

Усе вищезгадане, дає Роксолану змогу висувати, що в Польщі король отримує свою владу з рук архієпископа Гнезненського, примаса польської церкви. Відтак, саме останньому належить найвища «зверхність» у Речі Посполитій.

Що ж до мети існування держави («кінця остаточного»), то, за Оріховським, вона полягає в щасті або благословенні Божому як всієї спільноти, так і кожного її члена. Особливе значення для гуманіста має також особиста свобода громадянина. Як він пише: «...людина вільною будучи сама для себе є, і не задля чого іншого» [51, s.50]. Саме такий стан речей мають забезпечити уряд держави та її духовні зверхники.

Відтак, Польське королівство, на думку Роксолана, має за мету свого існування якомога більше відповідати ідеалу держави. Він не просто закликає взоруватись на устрій досконалого Царства Божого, а стверджує, що Річ Посполита «єдиною волею разом з ним злучена». Єдиною метою всіх вільних станів держави - духовенства, короля, лицарства - оголошується Оріховським прагнення «аби Королівство Польське так на землі, яко і на небі, Королівством Божим було» [51, s.67]. І так усе повинно лишатися до другого пришествя Христа і дня Страшного суду.

Книгу I «Політії» Оріховського завершують два параграфи - «Політія Польська досконалим є королівством» та «Пропорція (рівновага - *Д.В.*) Польського Королівства чим стоїть». Перший являє собою підсумок всього попереднього викладу, другий - ніби пролог до книги другої «Політії».

Серед ідей, які Оріховський визнав за потрібне підкреслити у підсумковому параграфі, знаходимо думку про нерозривний зв'язок усіх складників державного ладу. Відтак, послаблення будь-якого з них відразу негативно відіб'ється на загальному стані держави. Цей висновок Оріховський відкрито спрямовує проти протестантських зазіхань на права церкви.

Роксолан також повторює тезу про обраність Речі Посполитої з-поміж сусідніх держав. Для її підкреслення він наводить досить поширену у середньовічних християнських історико-політичних студіях думку про перехід божої благодаті з одного міста («граду Божого») в інше. Польща відповідно до цього припущення стає «обраною Політією, званою в усьому світі християнському, через те, що в ній замикається вся урядова справа міста оного Божого, про котрі хвалебні речі здавна оповіли Патріархи і пророки святі...» [51, s.69].

Отже, Польща - «другий Єрусалим», «третій Рим» чи т.ін., незрівняно вища за сусідні князівства, серед яких Оріховський особливо виділяє московське та литовське державні утворення - основних християнських суперників Речі Посполитої в регіоні. Згадує він і Османську імперію як державу нищу і негідну рівнятися з батьківщиною Роксолана.

Завуальовану критику гуманістом порядків Священної Римської імперії та інших християнських монархій можна углядіти і в нападках на політико-юридичний постулат імперії давньоримської про володаря як джерело закону. Замість нього Оріховський висуває інший принцип - *quisquid principii contra legem placuit, id irritum est et inane*, себто - будь-який правитель, який замишляє проти закону, є непридатний і нікчемний [51, s.70].

Ворожість шляхетного духу тиранії для гуманіста непреложна і є основою його ідеальної держави-політії. Така річпосполитська ментальність, яскраво відбита у творчості Роксолана, образно кажучи, була однаково

«вагітна» як нещасним для країни *liberum veto*, так і героїчним - «Польськість - це революція».

Наприкінці цього параграфу Оріховський вибудовує ієрархію лояльностей, підпорядкованості-зверхності природної для кожного громадянина Речі Посполитої. Вона має такий вигляд: громадянин → королівський урядовець (староста) → король → примас Польщі, архієпископ Гнезненський → римський папа [51, s.70-71].

В останньому ж параграфі Оріховський все більш переходить до чисто релігійної полеміки, разом з тим розгортаючи тезу про супрематію духовної влади у суспільстві. Як вже було сказано, цей параграф ніби єднає першу і другу книги «Політії Польського королівства».

У цій останній увага Роксолана прикута до подій релігійного і взагалі духовного життя суспільства Речі Посполитої, дослідженню його впливу на політичну ситуацію в країні. Вона являє собою справжню апробацію практикою теоретичних побудов книги першої, тому ми не розглядатимемо її тут окремо. Відзначимо лише дотепність, ерудицію та безперечний талант публіциста, який демонструє Оріховський на сторінках другої книги «Політії».

Підсумовуючи, відзначимо творчий підхід гуманіста до ідейного доробку Арістотеля і античної спадщини взагалі, високу цілісність розробки концепції ідеальної держави Роксоланом, її доречність в умовах Речі Посполитої середини XVI ст. та відчутну питомість ідей гуманіста у подальшому розвитку країни. Зауважимо, що позірно жорстка соціальна структура Польської держави, яку захищає Оріховський, набуває, однак, значної гнучкості за рахунок дроблення 6 основних станів на численні категорії з різними правами і обов'язками. Крім цього, «Політія» Роксолана фактично являє собою одну з перших спроб у новоевропейській суспільній думці застосування республіканських принципів державного будівництва не

для потреб відносно невеликого міста-держави, а задля функціонування значного територіального державного утворення.

4.2. «Ідеальний правитель» Роксолана: король-«сторож».

Проблема влади чи пак прав і обов'язків правителя займала вельми непересічне місце у загальному масиві *studia humanitatis*. Сучасний швейцарський дослідник Вальтер Руогг, змальовуючи нову колективну самосвідомість продуковану європейськими гуманістичними центрами, зауважив, що «самі по собі гуманісти не були зацікавлені у знанні заради знання; їх вабило лише те знання, котре можна було використати в житті суспільства» [168, с.50].

Від самого початку маргінальна щодо ієрархізованого середньовічного суспільства спільнота гуманістів звернула свої очі на світську владу як на силу, котра традиційно толерувала вигнанців і мала право легітимізувати їх новий соціальний статус. І, як колись дружина вождя, так на новому історичному етапі ренесансний двір стає притулком для різного роду «диваків», людей, яким було затісно у жорстких межах традиційного суспільства.

Гуманісти не бажали залишатися у боргу і активно шукали нагоди стати корисними для свого «покровителя». Зокрема, вони нав'язали плідний діалог з античністю, поширюючи здобутки політичної теорії стародавньої Еллади та Риму. Саме зусиллями гуманістів влада була певною мірою десакаралізована, вона втратила свій серпанок виконання «Божого промислу». Оріховський з приводу цього якось замітив, що «...люди діють, покладаючись на розум, а не на випадок; на власний задум, а не на волю Божу» [11, с.202]. Натомість гуманісти активно запроваджували погляд на політику як на мистецтво та особливу «науку», опанування якою вимагає серйозної теоретичної підготовки. Так, Роксолан урочисто виголошував -

«мистецтво всіх мистецтв - наука - хай сприяє управлінню державою» [11, с.200], порівнював королівську справу з «ремеслом», а короля називав «найвищим майстром у республіці» [4, с.30].

Отже, не дивно, що серед письменників-гуманістів мало знайдеться таких, котрі б не звертались у власній творчості до теми виховання «ідеального правителя». Відтак, коли до цієї теми звернувся Оріховський, він міг спертися на вже значну ренесансну традицію, репрезентовану працями таких авторитетних «політологів» як Н.Макіавеллі або Е.Роттердамський. Втім, як здається, Роксоланові вдалося, якщо й не сказати нове слово у сфері теоретичної розробки проблеми, то бодай чудово «натуралізувати» її на ґрунті Речі Посполитої, змалювавши на диво «живий» образ зразкового володаря країни, типаж якого залишатиметься на батьківщині гуманіста питомим протягом кількох наступних століть.

Цілком ймовірно, що до роздумів про роль лідера у суспільстві Оріховського підштовхнула смерть короля Сигизмунда I Старого, 41-річне правління якого стало цілою епохою в житті Корони Польської. Адже відносно юний спадкоємець престолу, Сигизмунд Август, у затінку батьківського авторитету виглядав не вельми імпозантно. Вельможі «старої гвардії», серед яких не останніми були й особисті покровителі Роксолана Ян Тарновський, Петро Кміта, Самуель Мацийовський та ін., бажаючи утримати власний вплив на урядові справи, претендували на роль «опікунів» молодого короля. Отже, вихід у світ «повчання» юному монарху з вуст «зразкового підданого» викликало в Короні чималий резонанс. Втім, твір Оріховського, про який піде мова - «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» - далеко виходить за межі звичайного пропагандистського памфлету. Він може вважатися справжнім підсумком роздумів гуманіста про сучасну йому політичну систему і становить своєрідну програму реформ, необхідних задля подальшого розвитку Речі Посполитої.

Ідеї Роксолана з-поміж тематично близьких висловлювань польських мислителів, згадаймо хоч би відому працю А.Ф.Моджевського «Про виправлення держави» (1551), вирізняє відчутна «українська» забарвленість і певний «руський» патріотизм. Захист прикордоння, зокрема земель Польської України - Галичини і Поділля, Оріховський вважав пріоритетним завдання уряду держави, а у змальованому мислителем образі ідеального польського короля гіпертрофована окрема іпостась - володаря Русі. Відтак, твір Роксолана може розглядатися якщо й не як питомо українська рефлексія над проблемою влади, то, принаймні як зародження нової парадигми політичної думки України XVI-XVIII ст. - українського конституційного монархізму:

Втім, повернемося до джерел. З-поміж сучасних розвідок у галузі медієвістики вже трохи «затерся», стратив на чіткості постулат про величезну роль, яку відігравав королівський інститут у житті та поступі середньовічного та ранньомодерного суспільства. Відтак, трактат Оріховського, його імпульсивна риторика, дозволяє нам відчути, *наскільки* важливим був король для країни, що жила під його скіпетром. Зрозуміти, як небайдужа була суспільству персона володаря. Позаяк щастя та добробут кожного безпосередньо залежали від «чеснот» монарха. Як пише на початку свого твору Роксолан-«зразковий підданий»: «Якщо ти [король - *Д.В.*] мудрий, тоді я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець» [4, с.26].

Гуманіст мріє про «короля дійового і вірного сторожа держави» [4, с.54]. Втілення цього політичного ідеалу він і очікує від Сигізмунда Августа, задля цього і береться повчати юного монарха. Мислитель виправдовує зухвалість свого вчинку самим королівським сумлінням, яке «благає, аби по змозі вчитися» [4, с.26]. Лише прагнення до науки зробить володаря «правдивим і справедливим», здатним зберегти «вітчизну, права і свободу». Гуманіст вважає, що ніякі «природні здібності, хоч би якими були високими,

але якщо людина знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали» [4, с.27].

Роксолан застерігає юного короля від легковажного відношення до свого обов'язку, нагадує, що «найважче у світі керувати державою». Королівська «наука» вимагає навчитися «шанувати Бога, любити рідних, керувати державою, гуртувати громадян - під час війни і в мирний час захищати кордони». У приклад Сигізмунду Августу гуманіст ставить батька, який «не раніше перестав учитися, як навчився стримувати свої бажання, - немов коня вуздечкою» [4, с.27].

Наводить письменник також і відомі позитивні приклади з історії античного світу - Олександра Македонського, учня філософа Арістотеля, та Ахілла, наставник якого Фенікс навчав юнака «спочатку мудрості, а потім військового мистецтва». Роксолан попереджає короля, що володарі, котрі не слухали або відступали від добрих настанов ставали на шлях тиранії, виправдати яку в очах гуманіста неможливо. Цю тезу Оріховський також ілюструє прикладами з історії Стародавнього світу, а також Польщі.

«Короля грає почет» - цей вислів унаочнено Роксоланом у розділі «Про почет короля». В ньому гуманіст намагається застеретти володаря від підлабузників, які «майстерними доказами» можуть привести його «до безчестя, а неширою похвалою ще й пришпилить, немов якимись цвяхами, до найпорожніших, а то й найзгубніших речей», підштовхнуть його на шлях тиранії. Придворні такого типу для Оріховського гірші за ворон - «бо ті лише на мертвих сідають, а ці на тебе [короля - Д.В.], живого». Їм гуманіст протиставляє «добрих» придворних, здатних часом засуджувати вчинки короля, дозволяючи останньому, зваживши на громадську думку, виправити свої помилки [4, с.29-30].

Наступні розділи твори Оріховського «Де повинен мешкати король», «Як король повинен дбати про прихильність підлеглих?» та «Про те, як треба захищати державу», присвячені порадам королеві, як краще виконати свій

найперший обов'язок - оборони громадян і держави, «захищати яку завжди було важко» [4, с.32]. Справжній король, гадає Роксолан, не повинен відсиджуватись у столичному Кракові, коли на кордонах не спокійно. Він закликає володаря до «гімназії справжньої доблесті» - у Русь. «Там, - пише Роксолан, - ти матимеш усе потрібне, бо житимеш серед труднощів і страху - двох найкращих учителів юності, які спочатку по-різному тебе виховуватимуть, а пізніше напоють розсудливістю й дадуть відповідну пораду» [4, с.31].

Тут Оріховський розвиває свою тезу про короля-сторожа. Він порівнює становище володаря у суспільстві із місцем породистого пса, який «ніколи не ходить у вівчарні, а наніч лягає за воротьми, - щоб добре було чути вовків, відганяти їх і переслідувати» [4, с.30]. Як сторож, який «жодну річ з того, що стереже, не може назвати своєю», так і король не повинен нічого називати у державі своїм. Щедрість і ласка до оточуючих - ось чесноти справжнього короля. Оріховський закликає володаря всіма способами шукати прихильності шляхти - «опори» його королівства та уникати «підлеглих, які дуже дбають про прибутки короля, інакше станеш неприємним як для тих, хто нехтує багатством, так і для відважних лицарів» [4, с.31-32].

Гуманіст також радить королю реформувати військово-мобілізаційну систему країни. Задля цього він пропонує план реальних заходів у дусі реформ Сигізмунда I та античних прикладів.

Останній розділ частини твору Оріховського, що присвячена місцю короля у державі, носить заголовок «Що в державі більше: закон чи король?». Він являє собою справжню декларацію Роксоланового конституціоналізму. Гуманіст виступає проти прибічників римського права, за яким володар є джерелом закону, називаючи їх «похлібцями тиранів». Він відверто завважує королеві: «Буде найсправедливіше, якщо ти перебуватимеш у межах свого обов'язку».

Польський історико-політичний міф про виборний характер королівської влади блискуче артикульований Роксоланом у цьому розділі. Він пише: «...наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що король вибирається для держави, а не держава існує задля короля. На цій підставі гадаємо, що держава набагато шляхетніша й достойніша за короля. Закон же, якщо він є душею і розумом держави, значно кращий за непевну державу і вищий за короля. Отже, закон дорівнює королеві і навіть кращий і набагато вищий за короля» [4, с.33]. Король для гуманіста - «вуста, очі й вуха закону», посередник між законом і людьми, «який присягнувся віру в королівстві зміцнювати і нічого іншого не робити, як тільки те, що закон велить» [4, с.34].

Оріховський вважає, що керівництво держави - справа непосильна для однієї людини. «Для цієї справи, - пише він, - потрібні вірні однодумці, які певною мірою візьмуть на себе разом з тобою нелегкий тягар і підтримають тебе працею й порадами спільними» [4, с.34]. Таких однодумців короля Роксолан убачає в сенаті. Устрою й облаштуванню «правдивого» сенату і присвячена вся друга частина першої книги «Напучення».

Відношення правителя до сенату гуманіст вважає індикатором його добродетності. Цей інститут прямий оберіг короля і держави від тиранії, позаяк, на думку Роксолана: «Тиран переважно не має сенату, а якщо має, то це нікчемний гурт людей» [4, с.35]. За королем Оріховський залишає право підбору особового складу сенату на основі принципів добродетності, авторитету та таланту кандидатів. Король також володіє правом арбітражу і рішення його є остаточним.

Друга книжка «Напучення» присвячена переважно розгортанню тез попередньої, практичним порадам королю, які б мали забезпечити мудрість і справедливість його правління. Довести свою і громадянську думку до короля Оріховський вважає своїм обов'язком громадянина держави. Він

переконаний, що лише король, вуха якого відкриті для розумних пропозицій, може сподіватися на успіх у правлінні, на шану підлеглих та славу у світі.

Підсумовуючи, в котре подивуємось парагдигмальному характеру, що був заданий Ренесансом новоєвропейській цивілізації. В гуманістичному першоджерелі ідей у зародковому вигляді присутня чи не вся гама винаходів європейської думки за кілька наступних століть. Ось і концепт «короля-сторожа» Оріховського носить ознаки ідеології лібералізму, сформульованої англійською класичною школою політекономії XVIII ст. Відмінність лише у тому, що Адам Сміт та інші її представники писали про «державу» - нічного сторожа, але слід враховувати, що в часи Роксолана володарі ще могли дозволити собі стверджувати: «Держава - це я!». Та й концепції конституційних обмежень королівської влади як засобу проти тиранії, яка обстоюється у розглянутому нами творі Роксолана, судилося славне прийдешнє. Майбутнє репрезентує у поглядах Оріховського й ідея «короля дійового», дедалі більше практичного політика, аніж сакральної фігури.

Слід також відмітити, що Роксолан «ліпив» свого «ідеального правителя» не в останню чергу для «Русі»-України, і такий підхід не міг залишитися поза увагою тогочасної української громадськості. Ідея «короля-сторожа», «короля-лицаря» і надалі відігравала в політичному мисленні Україні провідну роль, згадаймо хоч би пізніший козацький «культ С.Баторія».

4.3 «Зразковий громадянин» Роксолана - шляхетські «вольності» на античному тлі

С.Оріховський був палким прибічником ідеї виключного місця шляхти як соціального стану у житті держави. Підставою для подібних переконань він вважав громадянські чесноти, що іманентно притаманні «народу шляхетському». Розуміння гуманістом прав і обов'язків громадянина «речі

посполитої» спиралося на античну полісну традицію, відсуваючи у тінь право родове, ієрархічний принцип побудови феодального суспільства.

Найбільш повно образ «ідеального шляхтича» та «зразкового громадянина» Речі Посполитої окреслений Оріховським у творі «Життя і смерть Яна Тарновського» (1561 р.). В центрі його - біографія уславленого полководця, визначного державного діяча Польського королівства і особистого покровителя гуманіста - Яна Тарновського II (1488-1561). Роксолан, не без ренесансної помпезності, оголошував його «*unum quoddam opus naturae perfectum*» («єдиним досконалим витвором природи») [13, с.283].

Твір торкається різних боків життя героя Оріховського: його походження, виховання, закордонних мандрів з метою здобуття найкращої освіти, звитяжних битв доблесного рицаря і полководця, політичної діяльності поважного державного мужа і здібного дипломата, його батьківські і господарські чесноти, погляди на організацію церковного життя у державі і відношення до реформаційних ідей. Завершує працю Роксолана опис похорону Я.Тарновського, який засвідчив широке суспільне визнання його заслуг, та стилізований батьківський заповіт синові, напучення попри всі обставини зберігати та примножувати славу предків.

Починаючи нарис біографії Яна з Тарнова, гуманіст сформулював власну письменницьку мету. Вона полягала у тому, щоб писати про небіжчика «як про грішну у Бога людину, але для людей добру...», яку Оріховський вважає за «великий дар Божий» дому Тарновських і всьому народу польському [13, с.255]. Отже, в центрі уваги гуманіста опиняється, перш за все, публічний, громадський аспект життя Я.Тарновського.

Яким же бачився Оріховському «ідеальний шляхтич», повноправний громадянин Речі Посполитої, зразком для якого мав слугувати Ян з Тарнова? Він старого місцевого роду, герб і предки якого уславилися в Польському королівстві з прадавніх часів. На думку Роксолана, лише представники

автохтонного населення землі-держави можуть бути ширими патріотами. Для обґрунтування істинності даного твердження він залучає погляд Платона на «метеків»^{*}, неповноправних вільних мешканців Афі, та аргументи Ветхого Заповіту щодо чистоти «обраного народу» [13, с.259]. На користь цього твердження свідчать і згадувані гуманістом «діяння» гідних предків Я.Тарновського, які забезпечили дому Тарновських славу *primus inter pares*, першого серед рівних йому за походженням польських шляхетських родів [13, с.259-260].

Зауважимо, що попри всю архаїчність ідеї спорідненості людини і роду з землею, на якій вони живуть, відродження її в суспільному житті завжди підживлювало місцевий патріотизм і партикуляризм. Світобачення Роксолана являє тому яскравий приклад. Йому притаманний погляд на загальні проблеми Польського королівства крізь призму інтересів «Русі»-України^{**}.

Вихованню Я.Тарновського Оріховський присвятив окремий параграф свого твору. Дитинство та юнацькі роки героя Роксолана не були звичними для пересічного шляхетного молодика. Його батько рано помер, а згодом пішли з життя і обидва брати Яна. Сам він в дитинстві переніс тяжку хворобу, внаслідок якої залишився низькорослим та непоказним з виду. Та, як часто буває, обійдений силою юнак «дивним способом» надолужував втрачене завдяки «сильній енергійній природі» [13, с.261]. Він ще змалку відзначився у навчанні. Залишившись єдиним спадкоємцем родового маєтку, Я.Тарновський не спокусився принадами забезпеченого життя, наполегливо долаючи щаблі звичайної для особи його походження кар'єрної драбини. Він заслужив ласку трьох королів та шану їх придворних. Проте, юнак не прагнув кар'єри при дворі і віддавав перевагу «ратній справі», до якої

* «Мішанців» у Оріховського.

** Серед українських земель гуманіста, природно, найбільше цікавить його батьківщина - польська «Русь», тобто регіон Західної України.

наполегливо готувався. Бойове хрещення Я.Тарновський прийняв в 1514 р. в битві під Оршею, де польсько-литовське військо під керівництвом кн.К.І.Острозького вщент розгромило росіян. Проявлений молодим лицарем «ратний дух» та «військове вміння» справили враження на сучасників і, як пише Оріховський, «...з того початку почала рости надія на велику його доблесть у майбутньому» [13, с.262].

Отже, в описі Роксоланом виховання його «зразкового шляхтича» можна виділити риси загальні, що нагадують пам'ятки епічної та лицарської літератури. Це й образ героя-Удовиченка, і образ героя, що подолав тілесний недолік (згадаймо хоча б Іллю Муромця), а також героя-юнака, який силою обставин і власної волі рано подорослішав, змужнів. З цієї точки зору вважаємо не випадковим використання Оріховським для звеличення свого героя титулу «великий богатир» ще в перших рядках твору [13, с.255]. Те, що в середовищі, з якого походив Роксолан, не були забуті персонажі давньоруського епосу, свідчать прями згадки про богатиря Чурила земляком і родичем гуманіста - письменником М.Реєм*.

Поруч з майже фольклорними рисами образу Я.Тарновського Оріховський наголошував і на вже суто ренесансних чеснотах свого героя. Це тяга його до освіти, захоплення античною літературою та історичними хроніками, а також розважність і цілеспрямована наполеглива праця з самовдосконалення, нагородою за яку слугує громадське визнання.

Ще більше дух Ренесансу стає відчутним в наступному параграфі «Відвідання чужих країв». Тема мандрів відома й середньовічному світобаченню, згадаймо лише мандрівних лицарів або святих паломників. Проте, гуманізм змінив саму мету людських мандрівок. Віднині метою їх стає не «обітниця», зазвичай досить випадкового походження, а навіть

* До речі, епічний Чурило Пленкович в давньоруській традиції походив з Червоної Русі. На рідній Роксолану Перемишлянщині навіть мешкав шляхетський рід Чурил. Див: [101, с.250, 611].

античною філософією прагнення «досконалості нашого розуму»⁷. Роксолан, випереджаючи І.Канта, формулює славнозвісний категоричний імператив. Він постулює: «цнотливим бути» - ніщо інше, як бути тим самим до іншого, чим є сам до себе», а це на його думку означає «жити з людьми мудро, справедливо, мужньо, поштиво» [13, с.262-263]. «А хто таким хоче бути, мусить - роз'яснює і переконує гуманіст, - багато справ бачити, багато чути, багато читати, багато працювати, тобто мусить світ знати» [13, с.263]. Зразком для наслідування Оріховський пропонує славного Уліса - хитромудрого Одісея Гомера, який в мандрах по-справжньому пізнав життя [13, с.263]. Роксолан вважає «старою байкою» і висміює зарозумілу та самозаспокійливу думку про те, що «в Польщі кожен шляхтич є доброю, цнотливою людиною, хоча за море до Єрусалима не плавав» [13, с.262].

Згаданий уривок твору, безперечно, один з найкращих з художнього боку та за силою враження. В значній мірі це пояснюється власним досвідом гуманіста, який також здійснив тривалу освітню мандрівку до «чужих країв».

«Одісея» Я.Тарновського була дійсно вражаюча. Фактично він здійснив подорож навколо всієї Європи, відвідавши Палестину, Єгипет, Грецію, Італію, Іспанію, Португалію, Францію, Англію, Німеччину. Оріховський справедливо пише, що набутий у мандрівці «досвід» зробив Тарновського «до коронної потреби ... готовою людиною, як під час війни, так і в час миру [курсив - *Д.В.*]» [13, с.265]. Але цією утилітарною «потребою» не вичерпується значення для людини відвідання чужих країв. Другим чи не значнішим «пожитком» мандрівки Тарновського було осягнення знання істинної «свободи», яку неможливо спізнати, не побачивши, що є «неволя». «Ледацюга», який «вдома сидить», може «як очманілий репетувати», що дав йому Бог, він шляхтич «вільний, добрий і цнотливий», але «як цвіркун про сонце», матиме уяву про доброту й чесноти

⁷ Думка Арістотеля, до якої приєднується Оріховський. Див.: [13, с.262].

«немов зі сну». Такий «ледащо» легко плутає свободу із «сваволею» [13, с.264].

Істинна «свобода» Роксолана - це рівність громадян перед законом. Він вважає, що «*aequalitas in re publica non cononnan proportione geometrica, sed proportione.arithmetica*» («рівність у республіці постає не за геометричним, а арифметичними розрахунками»). Людей Оріховський порівнює з «зірками на небі», серед яких одна може бути ясніша за іншу, але «та ясність не спотворює природи першої зірки» [13, с.268]. Кожен шляхтич - громадянин Корони Польської рівний «свободою, правом, гербом, королем і, нарешті, життям» [13, с.268].

Проте Роксолан розрізняє рівність та «зрівнялівку». В його рівнянні «свободи» є й перемінні - «слава роду» та власні здібності людини. Порівнюючи суспільне становище Я.Тарновського і самого себе, Оріховський пише, що він «рівний зі мною ... *посполитим правом*, але *славою дому* я йому не рівний [курсив - Д.В.]» [13, с.268]. Отже, Роксолан одним з перших в Україні поставив питання про «нерівну рівність» людей у суспільстві, яке розвивав пізніше український філософ Г.Сковорода.

Оріховський не лише констатує факт соціальної дистанції між шляхтою і магнатством, що збереглася в Речі Посполитій попри декларацію рівноправності обох цих прошарків привілейованого класу Польщі, але й намагається його обґрунтувати теоретично. З цим пов'язане роз'яснення, яке робить гуманіст з приводу вживання Я.Тарновським графського титулу, що з огляду на декларовану в Польщі шляхетську рівність виглядало досить сумнівно. Роксолан оперує історичними аргументами, що свідчать про існування в минулому Польщі практики титулування і відповідних титулам обов'язків. На його думку аматора-герольмейстера, вони нічим не відрізняються від аналогічної західноєвропейської практики. За висновком Оріховського, титул польського графа («комеса») рівний титулу німецьких князів. Право на використання в сучасному публічному житті Польського

королівства гуманіст вважає де-юре повністю виправданим, бо «хоч уряди ті уже відмінені, але титулів не відмінено» [13, с.267]. Знаходить Оріховський і формулу співучасті у державному житті, гідну представника аристократичного дому. Він повинен бути *omnibus libertate par, dignitate superior* («свободою рівним усім, а гідністю перевершувати») [13, с.266].

Маємо відзначити, що таке розуміння гуманістом аристократизму мало примирити з «польськими вольностями» українську і литовсько-білоруську знать Великого князівства Литовського. Згадаймо, що твір Оріховського написаний в часи завершення унійного процесу Польщі і Литви. Зрозумілішим стає й симпатія до дому Тарновських таких визнаних вождів української аристократії як рід князів Острозьких. Славнозвісний в історії України кн.Василь-Костянтин Острозький був одружений із дочкою Я.Тарновського.

Іншою перемінною рівняння «свободи» Оріховського були власні здібності людини. З нею пов'язане припущення гуманістом можливості «спідління» шляхетства нащадків славних предків, без повсякчасної підтримки родової слави власними чеснотами і діяннями шляхтича. Роксолан переконаний, що тільки тому «синові честь, який батькову доблесть своєю доповнює» [13, с.265], а шляхетські герби «є лише знаками благородства, а не самим благородством» [13, с.264]. Це цілком ренесансне переконання високоосвіченого гуманіста важливе для історика України з огляду на майбутню полеміку українського козацтва із шляхетським урядом Речі Посполитої з приводу визнання за козаками прав польської шляхти. Козацьким аргументом в ній також виступала індивідуальна доблесть, протиставлена родовому праву.

Метою життя героя Оріховського була «ратна справа», а верхівкою в кар'єрі солдата була в той час гетьманська булава. Саме для неї, на думку Роксолана, він і «народився» [13, с.269]. Тому не дивно, що із здобуттям

гетьманства Я.Тарновським Оріховський пов'язує новий і найважливіший період у його житті.

Гуманіст присвятив окремий параграф свого твору формулюванню загальних вимог до володаря гетьманської булави та опису індивідуальної вдачі Тарновського-полководця. На думку Роксолана, кожний гідний син Вітчизни має за «честь народу й за здоров'я короля труднощі зносити, кров проливати і нарешті, життя віддати» [13, с.269], але гетьману цього замало. Оріховський вираховує чотири необхідні йому якості: тверезість, чуйність, суворість, владність [13, с.269]. Непересічне значення має власний приклад полководця. На полі бою гетьман повинен був бути «грізним», повноваження його дорівнювались всевладдю «тирана», але поза службою він виявляє «велику щедрість до слухняних». Формами її були «товариські бенкети, розваги, штуковини й рицарські витівки» [13, с.271].

Згадує Оріховський і думки щодо гетьманських цнот самого Я.Тарновського, який, до речі, був відомим воєнним теоретиком, автором трактату про військово мистецтво. Їх він нараховував чотири: умілість, доброта, поміркованість, щастя [13, с.271].

Наводить гуманіст і відгуки соратників, підлеглих та учнів гетьмана. Деякі з них малюють портрет полководця в типових для рицарської літератури образах. Ось, наприклад, як описується гетьман, коли він сердитий бував: «...іскри в очах палахкотіли, обличчя пашіло, в'язи мов у лева надувалися, шия тіпалася і волосся сторчма ставало» [13, с.270]. Мимоволі згадаєш легендарних воїнів-берсерків або безстрашних героїв рицарських романів.

Інші соратники Я.Тарновського наголошували на його ролі полководця-новатора. Так, Ян Сверчовський, коронний гетьман Польщі, висловив власну повагу молодшому колезі як великому майстрові. Він сказав, що Я.Тарновський «швидко нас жаків [простаків - Д.В.] учителями поробив» [13, с.270].

Два наступні параграфи свого твору Оріховський присвячує найгучнішим перемогам Яна з Тарнова - у битві з військами молдавського господаря Петра Рареша під Обертином в 1531 р. та в Московській війні 1535 р. В цих військових кампаніях найкраще виявився його талант гетьмана - полководця, який перемагає не кількістю, а вмінням. Роксолан підкреслює гідну поведінку свого героя як у скрутних моментах на полі бою, так і після звитягн. Славить його скромність і щедрість до вояків.

Не вдаючися до переказу Оріховського, відмітимо, що у центрі уваги письменника при змалюванні звитяжних походів Я.Тарновського були «руські землі». Саме їх оборонцем виступає герой Роксолана під час волоської війни [13, с.272], а в віддаленій від батьківщини гуманіста московській кампанії, його перш за все цікавлять подвиги земляків - Яна Мелецького, Войцеха Стажеховського, Андрія Гербурта, Олександра Сенявського, Миколая Тарла.

Ще однією турботою гетьмана Оріховський вважає «потреби Русі проти татар» [13, с.278]. Відомо, що Я.Тарновський займався організацією прикордонної оборони та сприяв будівництву фортець в українських землях. Як згадували сучасники, він «на возах у Русь» бігав, щоб її боронити [13, с.289].

Уславивши військову доблесть свого героя, Оріховський не обійшов і його життя, коли *cedant arma togae*. Його «ідеальний шляхтич» виступає не лише оборонцем, але й зразковим громадянином держави. Девізом його державницької діяльності Роксолан визначає славнозвісний латинський вислів *salus populi summa lex esto* («щастя народу хай буде найвищим правом»).

Герой Оріховського являє собою тип тверезомислячого політика, одного з справжніх *patres conscripti*, отців-сенаторів або, як пише гуманіст, «справедливого сенатора і мудрого економа» Польської Корони.

Я.Тарновський міг бути «зубатим» опонентом, якщо справа йшла про справедливість, і виступати задля її торжества «з усіма і проти всіх» [13, с.279].

«Зразковий громадянин» Оріховського розрізняє власні і державні інтереси, завжди віддаючи перевагу останнім. Гуманіст яскраво ілюструє цю тезу відношенням Я.Тарновського до особистих недругів: рідного племінника, краківського воєводи Петра Кміти та архієпископа гнєзненського Петра Гамрата. Роксолан намагається довести, що ворожнеча між ними не позначилася на справах державної компетенції і зводилася до рівня сутичок між сусідами.

Відношення між Я.Тарновським і П.Гамратом повертають Оріховського до вельми дражливого для його сучасників питання про роль у житті держави світської та духовної еліт, проблеми відносної корисності їх для суспільства. Роксолан відверто симпатизує першій. Він наводить красномовний спір між Я.Тарновським та П.Гамратом на тему: хто з них двох більше про благо Вітчизни дбає. Непереможним аргументом свого героя Оріховський вважає наявність у нього нападків, про майбутній добробут яких він мусить постійно турбуватись, в той час як архієпископу досить, щоб у державі все було «гаразд» лише за його нетривалого життя [13, с.279]. Таким чином, на думку гуманіста, світська еліта - шляхта має більше прав вважатися гідною представляти державні інтереси.

Як вже зазначалося, важливим боком життя «зразкового громадянина» Оріховського є відстоювання «справедливості». Гуманіст розумів останню двояко. Він виділяв окремо правову і, так звану, «розподільну» справедливість. Якщо перша, на думку Роксолана, вимагає суворого дотримання існуючих законів, то друга має більш суб'єктивний характер. Вона передбачає розподіл «відповідно до гідності кожного» як «шаноби», так і «ганьби» [13, с.280]. Тобто, призначення на почесні державні посади,

* Зброя поступиться тозі (тобто в мирний час) (лат.)

винагороди або накладення покарань, повинні відповідати особистим якостям людини.

«Розподільча справедливість» ґрунтується на високій моралі достойників держави. Безперечно, на думку Оріховського, такою рисою володів Ян з Тарнова. Як пише гуманіст, «для нього нічого милішого ... не було» від новини, що «гідну посаду гідній людині надано або честь якусь виявлено», а коли він бачив, «що негідник перед гідним першість на посаді або в пошані має», то «найжалісливішим бував» [13, с.281].

Отже, знову зустрічаємося з наріжним каменем світогляду Оріховського - винагороді за індивідуальні здібності, а не родові чи будь-які інші корпоративні заслуги. Не дивно, що серед особисто зобов'язаних власним добробутом добродійствам Я.Тарновського, гуманіст згадує і себе самого [13, с.281-282].

Підсумовуючи громадсько-політичну діяльність свого героя, Оріховський доходить до висновку, що він «у справах посполитих і в згоді, і в незгоді завжди тримався *середини*...[курсив - Д.В.]» [13, с.282]. Думку про благо середнього шляху, гуманіст повторює згодом ще декілька раз. Згадавши життєвий досвід Роксолана, вважаємо, що тут письменник, ховаючись за авторитет Я.Тарновського, висловлює власне *credo*. Його Оріховський завжди намагався дотримуватися в бурхливі часи «направи речі посполитої» в Короні Польській 40 - 60-х років XVI ст.

У наступному параграфі «Про домашнє життя» Яна з Тарнова, Оріховський ілюструє тезу Плутарха: «Дивись на дїм, якщо хочеш пізнати господаря» [13, с.285]. Згідно з нею, «зразковий шляхтич» Роксолана не легковажить жодною дрібницею. Він власноруч добирає служників, вчителів та товаришів сина Яна Криштофа, якого посилає на виховання в Австрію до імператорського двору - найпрестижнішої «школи» в очах європейської аристократії. Складає план освітніх мандрівок свого нащадка. Ретельно обирає йому дружину, вихованку герцогині мазовецької. Остання мала славу

«королівського роду», відблиск якої з цим одруженням падав і на дім Тарновських. Дочку Я.Тарновський видає за В.-К.Острозького - «князя на Волині»*, некоронованого володаря Русі.

В зразковому порядку утримує герой Оріховського власний маєток - місто Тарнов, де, за згадкою Роксолана, під владою доброго пана міщани багатіють, а місто якнайкраще оправлене «валами, мурами, склепами, зброєю, для оборони» [13, с.285]. Так само квітнуть і інші контрольовані Я.Тарновським міста і містечка, серед яких гуманіст-патріот звично підкреслює розташовані на шляху до рідної йому «Русі»: Пшеворськ, Ярослав і Тернопіль. Не менший добробут панує і в селах вельможного пана - хати селян-кметів гуманіст порівнює з пересічними поміщицькими палацами, клуні та комори в них «повні» [13, с.285]. Особливу увагу звертає наголос Роксолана на нехтуванні його героєм спокусою підвищення рівня експлуатації селянства. В його маєтках не «вигадувалися» за «панським наказом нові роботи для бідних кметів» і все було «по-старому», - пише гуманіст [13, с.286].

«Зразковий господар» Ян з Тарнова сам обирає і призначає своїх управителів, власноруч навчаючи їх «управлінню». А для відданих слуг та їх сімей не шкодує нічого, кожного з них «як сина милує», дбає, «аби кожен вийшов від нього обдарованим» [13, с.286].

Отже, запорукою доброго устрою родини і господарства, у розумінні Оріховського, були патронімічні відносини між головою «дому» і всією його численною «чаддю» - від рідних дітей до останнього слуги або кріпака. Вважаємо, що в ідеалізації патріархального укладу, який у сучасній Роксолану Польщі вже розкладався, відбився не так погляд «реакціонера», як такий характерний для ренесансного світосприйняття антропоцентризм, зосередженість гуманістів на етичних питаннях та «людському чиннику» у житті суспільства.

* Саме з цим амбітним титулом згадує Роксолан В.-К.Острозького. Див.: [13, с.285].

Параграф «Віра Яна Тарновського» має непересічне значення для розуміння позиції, якої дотримувався сам Роксолан у жвавій полеміці, що точилася між ортодоксальними католиками і нововірами-протестантами в Польському королівстві. Прагнення примирення з першими, характерне для останніх років життя гуманіста, відобразилося і в цьому його творі. Оріховський не повторює тут навіть свого попереднього висновку, що в «чварах» навколо релігії Я.Тарновський «посередині» виступав і «був тієї думки, аби віри не відмінати, але ... зловживання у вірі викорінити» [13, с.282].

В згаданому параграфі, Роксолан малює героя ширим «добрим католиком», який «у єдності християнській живучи, віру оберігав, ближнього милував, закону Божого дотримувався і в ньому вік скінчив» [13, с.288]. Проте, звертають на себе увагу акценти, що їх розставляє гуманіст, характеризуючи свого «зразкового шляхтича». Останній, на думку Оріховського, повинен розуміти перш за все не форму, а дух християнського віровчення і, вже усвідомивши його, належно цінувати інститути і звичаї, в яких він втілюється. Гуманіст підкреслює історико-культурне значення християнства як закону «дідів і прадідів», як «драгоцінного depositum («скарбу»), довіреного предками на пильне збереження» нащадкам [13, с.287]. Католицизм і його символи для героя Роксолана - це «знак християнської держави», тобто окремої цивілізаційної спільності, протиставленої іншим («туркам» і «татарам»).

На думку про деяку неортодоксальність «віри» Я.Тарновського наводить й один не дуже помітний факт, згаданий Оріховським. Останню сповідь вельможного пана прийняв єпископ кам'янецький Леонард, відомий як людина, близька за поглядами Роксолану, проповідник відміни celibату духовних осіб.

Параграф «Похорони» присвячений докладному опису, як громада повинна проводити в останній шлях «ідеального шляхтича». Особливе

враження справляє розповідь Роксолана про те, як надійшла вістка про смерть Яна з Тарнова в його рідний Перемишль. Вона захопила його та інших під час свята. Після оголошення «новини», пише Оріховський, «панни зразу ж перестали танцювати, змовкли дударі, згас бенкет» [13, с.289].

За померлим сумують в усіх кінцях країни: в Польщі і Литві, але особливо жалкує з своїм славним оборонцем Роксоланова «Русь». Повсюди відміняють розважальні заходи, поети складають тужливі вірші, звідусіль з'їжджаються віддати останню шану небіжчику представники усіх станів держави. Серед них посол від короля, коронний канцлер Ян Оцеський, послі «перших васалів» Корони курфюрста пруського, князя Острозького та воеводи віленського, а також численні вельможі, друзі, клієнти та слуги дому Тарновських. Наступна церемонія поховання, яка докладно описана Оріховським, явно показує, «з якою посполитою болістю» Корона Польська «втратила гетьмана і сенатора Яна Тарновського» [13, с.289].

Завершує працю Роксолана стилізований «Батьківський заповіт синові», в якому герой його твору нібито прихильно прослухавши все написане гуманістом про нього, оприлюднює свою останню волю сину - зберігати і примножувати батьківську славу і честь роду, а також стерегтися «ворогів народу» [13, с.293].

Таким чином, «зразковий громадянин» С.Оріховського-Роксолана представляє шляхетський стан - репрезентативну верству Речі Посполитої. Право шляхетства на провідницьку роль гуманіст «ідеологічно» обґрунтовував іманентно притаманними йому громадянськими чеснотами. Метою життя «ідеального шляхтича» був захист Вітчизни, причому не словом, а ділом. Домінуюче місце серед його обов'язків займають функції військового вождя.

У політичних ідеалах Оріховського відчутне консервативне забарвлення, прагнення пошуку «золотої середини» в будь-якому русі, що «революціонізує» суспільство, підкреслення значення традиції в усіх сферах

громадського життя. Як ідеолог «шляхетської демократії», він з повагою ставиться до аристократії, відводячи їй представникам роль «перших серед рівних» громадян. Гуманіст наголошує на цінності закону для забезпечення «єдності і цілісності» держави, необхідності дотримання існуючих правових норм для її нормального функціонування. В поглядах Роксолана на соціально-економічний розвиток суспільства також ідеалізується «старовина», патріархальний уклад життя. В духовній сфері гуманіст також шукав свій «середній шлях» між ортодоксальним католицизмом і «модним» протестантизмом, підкреслюючи значення церкви як чинника, об'єднуючого європейську цивілізаційну спільноту.

Постійний акцент на першорядному значенні захисту саме рідних Роксолану українських земель, прямі запозичення гуманістом ідей і форм давньоруської літератури і фольклору, дозволяє говорити про синкретичний українсько-польський характер створеного Оріховським образу «зразкового громадянина». Значення такого підходу мислителя напередодні інкорпорації українських земель Великого князівства Литовського у склад Корони Польської важко переоцінити. Він ідеологічно готував Люблінську унію. Працював на забезпечення прихильності, або хоч нейтралітету, з боку української шляхти до неї. Виховуючу роль творчості С.Оріховського-Роксолана для світської еліти України визнають сучасні польські та українські дослідники [209, s.134; 170, с.37]. Гуманіст також фактично здійснив одну з перших на українському ґрунті спроб створення моделі поведінки «громадянина» держави, цілком ренесансну за духом.

4.4. «Gente ruthenus, natione polonus»:

ідеї унії та мультикультурної держави у візії Оріховського

Унійний процес, спрямований на здійснення універсалістського «річпосполитського» проекту та створення єдиної польсько-литовської

держави, вступав в середині XVI ст. у свою завершальну стадію. Отже, не дивно, що як у польському, так і у розділеному між Польщею і Великим князівством Литовським українському суспільстві, ідея унії викликала жваві дискусії і стала вельми злободенною темою. Не обминув її у власній творчості і С.Оріховський.

Як людина *gente ruthenus, natione polonus* [з роду українець, але за належністю до політичної нації - поляк], Роксолан палко підтримував польсько-литовський союз, сподіваючись від нього зрівняння в політичних і культурних правах для всього українського народу. Те, що під «народом» він розумів переважно шляхетські верстви не зменшує прогресивного значення його поглядів, бо думка про аристократію як репрезентанта своєї нації була в тодішній Європі загальноживаною. Гуманіст виходив з власної аксіоми про ідеальність устрою Речі Посполитої, що надає виключні можливості для самореалізації будь-якій соціальній, етнічній чи то конфесійній людській спільноті, а також будь-якому своєму громадянину держави.

Основною працею, в якій Оріховський викладає свої погляди на політичну унію Литви і Польщі, є частина друга трактату «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави» (Далі - «Квінкункс II»). Написаний в 1564 р., коли справа унії набула небувалої гостроти, він обстоює крайні пропольські погляди повної інкорпорації Великого князівства Литовського у Польську Корону.

Головними складовими позиції С.Оріховського є: 1) визнання Польського королівства найкращою державою світу на той час; 2) Литва вже здавна належить короні Польській де-юре; 3) аналіз справ у Великому князівстві Литовському доводить, що труднощі, які воно переживає, органічно властиві її природі; 4) заклик литовців до інкорпорації в Польшу, котра призведе до поширення польських «свобод» на населення литовської держави.

Першому постулату в «Квінкунксі II» присвячено кілька параграфів, в яких ця ідея розгортається, нарощуючи свій апологетичний настрій. Ось які назви дав С.Оріховський цим параграфам: «Польща є свята святих» [14, с.347], «Польський народ святий» [14, с.349], «Польща є досконалим королівством Божим», де він проголошує: «...Польська держава є виборним народом; що маємо короля, через якого Господь Бог дає нам у польській державі різні дари; що має священника, ключника Царства Небесного; що має вітвар, у якому запашні жертви від нас Господь Бог приймає» [14, с.350].

Після цього головного висновку автор робить відступ, бо свідомий, що й у такої чудової країни є свої проблеми. Їх він вбачає в ересях. Але, розметавши громи відступникам і перестроги вірним, знов повертається до свого попереднього висновку [14, с.353].

Уявні співрозмовники Оріховського, вражені його красномовством, бажають якнайбільше дізнатися про цю дивовижну державу і він охоче задовольняє їх інтерес. З неабиякою ерудицією, ґрунтуючись на працях Платона, Арістотеля і Святому письмі, Оріховський наводить нові підтвердження своєї теорії. Особливе місце в його системі доказів займає інститут королівства, який існує в Польщі [14, с.354-357]. Саме в тому, що Литва не має власного короля, він вбачає її нижчою від Польщі. Оріховський пише: «...не може, власне, називатися жоден господар чи можновладець, тобто князь, королем тому, що кожне господарство і князівство є справжньою неволею. У пана підлеглі не мають жодного захисту, бо володіє ними пан зверхник, як хоче; на горло карає, коли хоче; продає його; віддає в заставу його, кому хоче, як хоче і коли хоче» [14, с.357].

Роксолан ставить лад у Литовському князівстві поруч з ладом Московської держави і Туреччини. Взагалі, формула князівської влади С.Оріховського нагадує думки на цю тему російського царя Івана Грозного, які він висловив у листуванні з князем А.Курбським. Згадаймо, наприклад, його знамените: «Жаловать своих холопей мы вольны и казнить их также

вольны» [180, с.530]. Це листування було відоме у литовсько-польському суспільстві*, тим дошкульніше Оріховський вражав литовців, ставлячи їх на одну дошку з їх одвічним недругом - Москвою, не кажучи вже про порівняння з Туреччиною, «ворогом усього християнського світу».

Далі С.Оріховський викладає свій другий козир і розповідає, що Литва вже з давніх давен належить Польській короні, мовляв «король Ягелло дарував Литву полякам, немов власних і спадкових підлеглих» [14, с.357]. Але це дуже непевний козир. Справді, думка, що Литва стала власністю Польщі ще за Кревською унією 1385 р., була поширена серед поляків. Вони не раз висловлювали її на польсько-литовських переговорах, але не могли представити оригіналу цього документу [99, с.378]. Сам Оріховський наводить нібито цитату з нього, яка, насправді, є уривком з Городельського привілею (1413 р.)

На Люблинському сеймі 1569 р. на цей «історичний» аргумент литовці «відзивалися іронічно, що Поляки їх [документи - *Д.В.*] «добре ховали в скринях і деінде», але вони лишилися без реального значення і «вивітрилися» [99, с.388]. До того ж на цьому сеймі вустама жмудського старости Яна Ходкевича литовці анахронічно перенесли на Ягайлові часи сучасні їм конституційні погляди, заявивши: «...акти, уложені самим Ягайлом, не були правні, бо як володар виборний, а не лідичний, він не мав права відступати Литовських земель Короні» [14, с.391].

Мабуть сам Оріховський відчував непевність цього «історичного» аргументу, тому що не робить з нього висновку, що Литва належить Польщі за Кревським актом і по сей день, а наводить його лише як приклад всевладності володарів-некоролів, настрахавшись якого, литовець «нехай унії з Польською державою пильно домагається у великого князя, пана свого

* Про широку відомість полеміки А.Курбського з І.Грозним в польсько-литовській державі див. [196].

спадкового і у короля польського, для всіх нас поляків милостивого, вільно обраного нами пана» [14, с.358].

Далі у параграфі «Дорога Литви до унії» С.Оріховський обґрунтовує правомочність передачі прав на литовські землі Короні польській особою великого князя литовського з одночасним урівнянням прав литовців з поляками [14, с.358]. Спроба втілити це право на практиці, зроблена королем Сигізмундом Августом саме в час написання «Квінкункса» в 1564 р., не мала практичних наслідків, хоч королівська прихильність морально і підтримала позицію поляків [99, с.368-375].

Цей параграф стає кульмінацією твору: нарешті, Оріховський вже без обмовок виставляє себе прихильником унії. За цим параграфом автор займається відкритим порівнянням ладу Польщі і Литви. Читач також, нарешті, розуміє, що глухі звістки про литовські справи на початку «Квінкунксу II» [14, с.337-338] були наведені не випадково. Побоювання Оріховського за короля, життя якого у Вільно небезпечне і безпечним стане лише по поверненні у Краків [14, с.337], у світлі литовської природної нищості, стають дедалі зловіснішими. Критика «невільної» Литви стає все гостріша, а апологія «вільної» Польщі - нестриманіша. Оріховський знов вдається до авторитету Святого письма та античних героїв, дає одну з найвідоміших в історії характеристик польської шляхти у параграфі «Оздоба вільного поляка» [14, с.361], доходить до висновку про природній антагонізм між деспотом-князем і підданими. Знов повторює і доповнює приклади «зради» литовців, прикладів якої нібито нема і не може бути у Польщі [14, с.364]. Результатом його порівняння литовців з поляками стає постулат: «Литвин, якби навіть був найясніший і найперший, не зрівняється з найнижчим поляком» [14, с.365]. Заклики литовців до унії частішають і, нарешті, Оріховський ставить всі крапки над «і» в параграфі «Поляк закликає литвина до свободи».

Для нас цей параграф особливо цікавий тому, що явно бачимо позицію не просто поляка, а людини *gente ruthenus, natione polonus*. Отже, наведемо його майже повністю: «Не для себе, - звертається до «Литвина» «Поляк»-оратор, - а для тебе самого беру до свого гурту. Вольністю своєю зроблю тебе, невільника, вільним, як також невільного раніше русина зробив вільним і свobodним паном і рівним собі в усьому. З ним тепер у землі його мешкаю і одним з ним ґрунтом користуюсь. Всього на полі з ним маю не як з сусідом, а як зі своїм власним братом [читаючи таке мимохіть згадаєш Шевченкове *«колись були ми козаками. кохались з вільними ляхами» - Д.В.*]. Ґрунт і все князівство руське я, поляк, добувши у руських панів, у суворих тиранів, в одне тіло держави Польської під одним королем і під одним правом об'єднав. Таке саме добродійство я, вільний поляк, добровільно тобі, невільний литвине, дарую. А щоб це добродійство якнайвдячніше від мене прийняв, поглянь на свої недоліки і великі мої достатки. Для тебе пан народився, а для мене не народився. Ти маєш того пана, якого мусиш мати, а я, поляк, того короля маю, якого мати хотів. Ти не маєш жодного захисту проти зверхності свого князя, а я маю захист проти свого короля - присягу, тобто, ним учинену, - під зверхністю священицького стану. Ти, литвине, в ярмі природному, природного пана носиш на своєму хресті, а я, поляк, ніби орел, без пут бував на своїй природній свободі під своїм королем. Тому польський народ сміливо так може говорити до Литви» [14, с.365].

Відтак, саме статус української спільноти у складі Корони Польської для Оріховського є прикладом обопільної користі, що мають народи, які приєднались до поляків. Такий «україноцентричний» погляд на унійну справу мав сприяти популяризації «інкорпораційної» програми в Литовській Україні і, як відомо, якщо щодо всього ВКЛ вона в Любліні в 1569 р. «не пройшла», то щодо українських земель цілком вдалася. Це між іншим призвело до того, за висловом М.С.Грушевського, що «се сильно скріпило український елемент в наших західних землях - він почув себе взагалі

сильнішим в Короні [курсив - Д.В.]». Східня Україна ж «взяла теж, що лише могла взяти» [101, с.445].

Втім, навіть роблячи скидку на риторичне перебільшення, характеристика «невільних литовців» у Роксолана мала образити литовську громадськість, хоча й знаходила схвальні відгуки в особливо пропольські налаштованих колах⁷. Не дивно, що у відповідь на закиди Оріховського з'являється твір «Розмова Поляка з Литвином» А.Ротундуса, відомого в Великому князівстві Литовському державного діяча, юриста та історика. В ньому автор, не виступаючи відверто проти унії, намагається пом'якшити або спростувати найбільш одіозні для литовського вуха висловлювання Роксолана [225, s.15]. Досить ймовірно, що Оріховський зважив на це, бо у пізніших творах «Зем'янин» та «Політія Польського королівства» його висловлювання у справі унії вже не такі агресивні.

Далі Оріховський апелює до військової доблесті поляків, якою вони зобов'язані своїй свободі, і перед читачем проходить галерея славних героїв, рівних спартанцям Леоніда. З їх подвигів він робить висновок, що поляк б'ється за цноту, а поганин - за платню [14, с.370]⁸.

Завершує порівняння правової держави (королівства) і тиранії (князівства) Оріховський дуже глибоким спостереженням про те, що тиранія народжує внутрішнє рабство, людина стає «вродженим невольником». Він пише: «...невільник має вроджене переконання, що його панові вільно з ним чинити, що заманеться. І це вроджене переконання всяку добру думку в людині з середини так псує, як черв, як псує дерево, з середині його підточуючи» [14, с.371]. Таке становище в тиранії обумовлюється тим. «що князь у князівстві не має жодного над собою зверхника, на якого оглядався б у справах князівських. ... Натомість король має над собою зверхника не

⁷ Див. згадки про *niewolstwo litewskie* підляською шляхтою на Люблінському сеймі 1569 р. [100, с.71].

⁸ Цікаво, що, пізніше, на подібний закид шляхти козакам ці прагматики-українці дотепно відповідали: «Кому чого бракує, за те і воює». Див.: [139, с.114].

іншого, а лише того, який його королем зробив; ... І якщо буде королівству від короля утиск, матиме воно змогу поскаржитись тому священику, через якого Бог дав королівству короля. Той священик сам, а ніхто інший, є офіційним суддею між королем і підлеглими у королівствах» [14, с.371-372].

Отже, бачимо у Оріховського свідомість необхідності морально-правових обмежень королівської влади та «конституційного суду» в особі незалежної церковної влади. Цим фактично закінчуються роздуми С.Оріховського про унію Польщі та Литви і він знов, як на початку «Квінкунксу II», повертається до внутрішньопольських проблем. Його увага протягом роботи над твором ніби робить повне коло. В цьому можна вбачати один з прийомів вишуканої ренесансної літератури.

Проблеми «правильної» організації співжиття різних народів в одному державному утворенні Оріховський торкався і в інших своїх творах. Причому і тут рідна «Русь» стає основним джерелом для спостережень гуманіста. Зокрема, у творі «Хрещення русинів» він висловлюється щодо церковної політики в країні. Письменник вважає, що примас польської церкви, архієпископ Гнезненський має рівно опікуватись як інтересами католиків, так і православних і представників інших конфесій країни [52, с.36-37]: Такі погляди Роксолана мають не лише загальний екуменічний аспект, а й суто практичний як відлуння ідеї про загальнодержавний церковний собор та створення «національної» церкви, яку у Польщі представляв знайомий Оріховського, примас Якуб Уханський.

У великому автобіографічному листі гуманіста до Я.Ф.Коммендоні, Русь-Україна також змальована як поліетнічний край, в якому, попри строкатість населення, панує мир і злагода. Як висловлюється сам Роксолан: «...воістину вся Русь, де живе стільки різних людей, які дуже між собою відрізняються звичаями та обрядами, стала одним цілим завдяки предивному правлінню короля польського...» [18, с.406].

Таким чином, Оріховський в поглядах на унійний процес підняв важливу проблему справедливості устрою держави взагалі і багатонаціональної зокрема. В часи, коли основне значення приділялося визначенню характеру підданства і сюзеренітету людини безвідносно до її етнічних, соціальних, конфесійних та будь-яких інших ознак, усвідомлення різниці національних інтересів окремих народів та необхідності їх врахування урядовими колами при проведенні державної політики, становить безперечно велику заслугу українського гуманіста. Погляд українця на «річпосполитський проект» надає творам Роксолана особливе значення в очах вітчизняної історіографії та дослідників історії суспільної думки України. Адже оптимізм, який пронизує висловлювання Оріховського з цього приводу, відбиває почасти надії українського суспільства на «благость» для нього згаданого політичного проекту, про його готовність шукати себе в окреслених ним рамках. Тип українця *gente ruthenus, natione polonus*. з легкої руки Роксолана, став не менш як на століття визначальним в історії України.

ВИСНОВКИ

Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель стояв біля витоків новочасної української інтелектуальної традиції. Своєю багатогранною творчістю він сприяв впровадженню до наукового процесу в Україні високих запитів європейського Високого Відродження. Як і у багатьох інших «титанів гуманізму», світогляд Роксолана був здетермінований такими засадничими принципами як антропоцентризм, котрим повертався античний погляд на людину «як міру всіх речей», прагматизм, що вимагав шукати способів покращення реального «земного» світу, та ідеалізм, який дістався вченим Нового часу у спадок від релігійного світосприйняття і штовхав їх на «подвиг», на шлях людського самовдосконалення та вихід за «межі» прагматичного реалізму.

Комплексний підхід до вирішення суспільних проблем характерний для гуманістичної науки, позначився на специфіці творчого доробку Роксолана у царині історіографії та суспільно-політичної думки. В ньому історія і політика пов'язані настільки щільно, що будь-який розгляд їх у відриві одна від одної виглядатиме цілком штучно та схоластично.

За походженням і вихованням С.Оріховський належав до шляхетського стану. За пануючими уявленнями того часу саме цей стан вважався репрезентативною верствою будь-якого народу, його «політичною нацією». Традиційний погляд на шляхту як колективного володаря землі-королівства в Короні Польській, завдяки шляхетській революції першої половини XVI ст., набув статусу політичного імперативу. Рід Оріховських, соціальне просування якого було тісно пов'язане з процесами шляхетської емансипації, став відправною точкою для формування у Роксолана «активної життєвої позиції». Чудова ж гуманістична освіта зробила з нього «для потреб коронних готову людину», справжнього трибуна «революційної» шляхти.

Творчий шлях Оріховського відрізняється цілісністю і відсутністю різних змін поглядів, проте його можна поділити на три основні періоди. Так, на часі виховання та закордонного навчання Роксолана припадає формування світоглядних орієнтирів та життєвих принципів гуманіста. Період з 1543 по 1551 рік є добою активної боротьби за власні ідеї, за їх офіційне визнання. Врешті-решт ця індивідуальна боротьба завершилася успішно, проте «перемога» зробила Оріховського самотнім, бо не відповідала інтересам жодної з сторін релігійно-політичного конфлікту у країні. Тому останній період життя і творчості Роксолана проходив під знаком популяризації, адаптації ідей гуманіста для потреб широкого загалу, причому результати цієї діяльності Оріховського далися взнаки вже після його смерті, і часто-густо вони сприймалися не як авторський, а як «напівфольклорний» набуток.

Як речник шляхетства, консервативного чинника тогочасного суспільства, до того ж пов'язаний із ще більш традиційним церковним світом, Оріховський шукав шлях таких реформ, аби все «змінене, залишилось тим самим». Парадоксальність консерватизму, що яскраво позначилась на всій творчості Роксолана, часто-густо вела до непорозумінь у трактуванні його діяльності як сучасниками, так і далекими нащадками. Недооцінка консервативних засад світогляду гуманіста робила з нього «дивака» або «генія», «революціонера» або «рenegата», спокушала дослідників на пошуки «раннього» і «пізнього» Оріховського. До того ж, підкреслимо, що саме у межах українського консерватизму «донкіхотство» Роксолана стає по-справжньому зрозумілим. Відмічені ж різними авторами. «демократичні» та «конституціоналістські» погляди гуманіста не суперечать загалом консервативним настановам його мислення, адже громадянське суспільство та правові норми якраз і є зберігаючим чинником у людському суспільстві.

В царині історіографії Оріховський проявив себе як ерудований вчений, добре обізнаний як з античною, так і сучасною ренесансною історіографічною традицією. Він дивився на історичну працю як на наукову роботу, що має власний предмет, мету і завдання, потребує певних методів, окремих історіографічних жанрів та спеціальної фахової підготовки.

Втім, «академічним» вченим Оріховський не був і основна заслуга його як історика полягає в адаптації принципів ренесансної історіографії на українському ґрунті. Варто також відзначити, що тематика історичних досліджень, окреслена у творчості Роксолана, стала основою для розвитку української історіографії як ранньомодерного, так і, певною мірою, наступних періодів. Він створив оригінальну теорію «грецького походження» слов'ян, яка, зокрема, легітимізувала в очах суспільства східні первні місцевої культури. Останнє було на руку, насамперед, українським (як православним, так і неправославним) колам. Оріховський також дав особливу трактовку «сарматизму» - теорії етногенетичної виключності «шляхетського народу» Речі Посполитої. В його візії, по-перше, постулювалось слов'янське походження соціальної еліти, по-друге, рівні «сарматські» права поляків і українців, ба, навіть певна перевага останніх як спадкоємців найславнішого сарматського племені «роксоланів».

Серед інших тем, що впровадив у дискурс вітчизняної історіографії Оріховський, варто згадати проблему єдності цивілізації, а також відносин між локальними цивілізаціями. Піднята у творчості Роксолана тема антитурецької і антиісламської боротьби, ідеологічно обґрунтовувала справедливість з боку українського народу як простої відсічі загарбникам, так і превентивних ударів по останніх. Вона виводила Україну на простір міжнародної європейської політики, постулювала українців як рівноправних і дуже корисних членів західної цивілізації. Фактично творами Роксолана готувався майбутній широкий інтерес Європи до козацьких змагань в кінці XVI-XVIII ст.

Тема унії державної, в межах Корони Польської і Великого князівства Литовського, та церковної, на засадах християнського екуменізму, також належала до цивілізаційної проблематики. Роксолан був палким прихильником обох уійних процесів, причому його аргументи на користь «річпосполитського» універсалістського проекту та об'єднання православної і католицької церков, мають цілком українське забарвлення і є спробою знайти особливе місце в європейській християнській спільноті для рідної йому України-Русі.

Окрім цього, значними є набутки Оріховського у царині «національної» історіографії та розуміння ролі людини в історії. Так, він вельми прагматично підходив до пошуків предків слов'ян взагалі та українців і поляків зокрема, не спокушаючись вибудовою їх біблійних генеалогій. Священна історія потрібна йому лише як глибинна (довгочасова) перспектива та тло, на якому діють справжні об'єкти історичного пізнання - «народи» і їх герої.

Причому харизматичні вожді для нього - це, передусім, «обранці» народу, діяльність яких спрямована на загальне благо спільноти. Силу держави він убачає не у військовій потузі або апараті насильства, а у громадянській підтримці. Істинним героєм історії для Роксолана є повноправний громадянин держави (шляхтич), який володіє політичною ініціативою і свідомо підтримує владу короля, який являє собою лише координатора громадських зусиль. Саме за такими принципами він шукає «золоті часи» народу і держави, на які постійно повинні взоруватись нащадки.

Оріховський, як історик, багато уваги приділив значенню культурної спадщини в житті народу. Саме спорідненість елементів культури слугувала йому основою для висновку про генетичну спорідненість давніх і нових народів, Роксолан також підтримав думку про мову як основну ознаку національної окремішності.

Багато важила для Оріховського і традиція «землі», тому його «слов'яни», переселившись на територію, заселену народом «сарматським», також стають «сарматами». І лише місцевого уродженця він був готовий вважати повноправним громадянином, а відтак, на його думку, в «Русі» краще бути русином, аніж поляком.

Окрім цього, постійний «український» кут зору на внутрішню та зовнішню політику держави дуже відрізняє Оріховського з-поміж інших річпосполитських істориків. Так, зокрема, проблема захисту прикордоння України є постійним катреном в історичних працях Роксолана, а апологія прикордонного лицарства, «богатирів Русі», сягає майже епічного тону.

Оріховський, як політичний мислитель, зробив внесок у розробку теорії правової держави, виступав за поділ влади між різними суспільними інститутами - церквою, королем та представницькими органами повноправних громадян. Роксолан непримиренно ставився до будь-якої тиранії. За церквою він залишав вищий арбітраж у державних справах, причому тяжів до визнання значної автономності «національних» (державних) церков від влади римських пап і вищим духовним авторитетом вважав церковний собор.

Щодо королівської влади, то гуманіст витворив оригінальну концепцію «короля-сторожа», за якою володар був лише координатором суспільних зусиль, охоронцем прав громадян держави, а не самим джерелом права, як вважалося за римською імператорською традицією та популярними творами Н.Макіавеллі.

А від громадян держави Оріховський вимагав постійного прояву політичної активності, державного підходу, прагнення освіти та самовдосконалення, а також реальних діянь задля блага Вітчизни. Він мав сумнів щодо поняття «крові» як підстави шляхетства-громадянства, вважаючи претензії власних «заслуг» куди більш справедливими. Втім, Оріховський віддавав належне і потенційним перевагам аристократії –

традиційному авторитету та унікальним можливостям для здобуття доброго виховання і освіти.

Суспільним ідеалом Роксолана була станова система, в якій кожна людина має чітке, раз і назавжди визначене, коло прав і обов'язків. У ній він убачав новочасне втілення античної ідеї «змішаної держави», зокрема «політії» Арістотеля.

Саме спадкоємність основних засад політичного ладу держави і, певною мірою, патріархальних стосунків між особами з різним соціальним статусом, на думку Оріховського, повинна забезпечити суспільну гармонію та міцність держави. Гуманіст свідомий постійного ускладнення соціальної системи, проте шукає виходу на шляхах більшої регламентації, виокремлення дрібніших прошарків у межах кожного стану та покращення адміністративного контролю. В цьому проявляються загальні консервативні настанови його мислення, за котрими «застарілий нарив не добре дражнити» [50, s.16], аби зміни не стали тим всепоглинаючим «пожаром» [50, s.7], через який «коні в крові людській бродити будуть» [50, s.6].

Роксолан палко підтримував універсалістський «річпосполитський проект» і був причетний до вироблення засад політичної будови Речі Посполитої. Втім, поділяючи настанови «шляхетського імперіалізму» [99, с.222] - експансії Польщі на сусідні з нею землі, гуманіст пропонував активно залучати не звичайні військові, але, передусім, культурні, що можуть забезпечити добровільне приєднання навколишніх народів. Оріховський також опікувався суспільною та міжнаціональною злагодою всередині своєї омріяної шляхетської імперії. Він сподівався, що рівноправне користування «золотими польськими свободами» усуне будь-які конфлікти між громадянами різного етнічного походження.

Причому, Роксолан вимагав рівноправ'я не лише політичного, але й професійного, у межах християнського віровчення. На його думку

примас польської католицької церкви має рівно опікуватися усім християнським населенням Речі Посполитої.

В цілому, в котре завважимо, що бачення Оріховським «річпосполитського проекту» має відчутне «українське» забарвлення і є справді баченням людини з отією особливою подвійною свідомістю, яку він сам афористично позначив як *gente ruthenus, natione polonus*. Це кут зору українського інтелігента, який буде пануючим в Україні принаймні все наступне, по смерті Роксолана, століття.

У підсумку, варто зазначити, що подальше дослідження історіографічної, політико-публіцистичної та релігійно-полемічної спадщини Ст.Оріховського-Роксолана має великі наукові перспективи. Воно може пролити світло на питання про особливості ранньонаціональної свідомості українців, на роль консерватизму в історії України, на європейський контекст української культури тощо. Вельми перспективними виглядають історико-генеалогічні пошуки щодо родини Оріховського та пов'язаних із нею родів, а також краєзнавчі, зокрема щодо церковних інституцій Галичини, студії, які дозволять уточнити ступінь впливу та шляхи впровадження ідей Роксолана у реальну суспільну практику ранньомодерної України. На черзі також створення синтетичної біографічної праці про С.Оріховського та повного україномовного видання творчої спадщини гуманіста.

Вшанування пам'яті Роксолана в Україні, як прикладу плідної співпраці між українцями і поляками, послужить, зокрема, і справі налагодження добросусідських відносин між обома народами, сприятиме поживленню культурних контактів на державному, науковому та особистому рівні.

ПІСЛЯМОВА

Роксоланство: між грифоном та химерою

(шляхами українського прочанства)

Аби пристойно попрощатися з темою, дозволю собі невелику післямову (провокацію?), в якій відбіжу трохи від суворої науки (*science*) в бік прекрасного мистецтва (*ars*). Зрештою, вже сподобився на зобов'язуючий титул «міфотворця» від іноземного колеги [212, s.87], треба підтримати реноме.

Відтак, спробую дати звіт музі в тому, які саме культурні явища та історичні тенденції спричинилися такій виразності, «знаковості» постаті Станіслава Оріховського в українській історії. Чим було його «роксоланство»? Що воно пропонувало Україні?

У найзагальніших рисах ідея «Роксоланії» була відгалуженням і подальшою розробкою більш широкої ідеї «Сарматії», яка входила до складу ідеологічного забезпечення польського та, ширше, східноєвропейського Ренесансу. Для людини ранньомодерної доби в Європі світ, кордони якого суттєво розширилися, перестав бути «цілим», вона мусила миритися з багатоманіттям культур і народів. Та прагнення до «цілісності» мало знайти собі новий символ єднання. Таким, зрештою, стане «нація» - нова спроба «змішання» полісних та імперських політичних інститутів у вічних пошуках соціальної гармонії. Втім, не відразу і не для всіх рівною мірою. Ренесанси імперіалізму прокотилися по новій Європі й ставали тим відчутніші, чим етнічно і культурно строкатішим було населення конкретних державних утворень. Адже потреба обминути породжені цим протиріччя чи навіть антагонізми, та, зрештою, відчуті себе єдиною спільнотою, яка може мати спільне майбутнє, була для них вимогою виживання.

Полігоном для розробки сарматсько-річпосполитської ідеї в другій половині XV - першій половині XVI ст. стала територія Корони Польської, а

вужче – зона культурного контакту західно- і східнохристиянської цивілізацій - Західна Україна. Саме тут, образно кажучи, польський орел зійшовся з галицьким левом та здобута над ним перевага не принесла полякам України. Лише спроба рівно підключитись до обох культурних джерел, стати не «Орлом», не «Левом», але «Грифоном», піти шляхом колишньої «Великої Скіфії» (=ренесансній «Сарматії»), також «грифонового» творчого симбіозу культур «Степу» і «Лісу», могла стати ґрунтом, на якому трималася б «універсальна держава»-імперія*.

Погодьмося, велична «сарматська» програма здатна була запалювати серця і плекати високі поривання. До того ж, така надетнічна ідея мала видатися особливо привабливою упослідженим у межах «національного» державного утворення етнічних меншинам, і, передусім, українцям. Взагалі-то світ рясніє прикладами природності саме такого шляху розвитку багатонаціональних держав, та ми нагадаємо лише інший, українській же, приклад.

Так, Козацька революція, не досягнувши своєї мети віддала Україну під владу Російської держави. Проте, українські інтелектуали зробили все, щоб замінити утилітарний погляд про «приєднання»-завоювання Росією їх батьківщини на більш симпатичну, хоча й міфологізовану, концепцію «возз'єднання»-добровільного союзу. Так само, як Оріховський підносив «роксоланів» - найславніше з-поміж «сарматів» плем'я, пізніші українські інтелектуали пишалися тим, що «Киев - мать городов русских».

Отже, ідея «річпосполитської» чи то «шляхетської» імперії - українська ідея? Приймаючи це, можна вважати «роксоланство» програмою і формою української участі в спільному для поляків, литовців, східних німців (пруссаків), а також, потенційно відкритого, для чехів, угорців, румунів,

* Зміни у статусі Речі Посполитої були відмічені й на Заході. Як зауважив сучасний український історик Ігор Шевченко, Польща в XVII ст. несподівано стає для Європи «Сходом» [Див.: 195, с.91].

молдован, латишів, естонців, росіян, балканських слов'ян та степових народів Північного Причорномор'я. проекті. Останній протистояв існуючим альтернативним проектам «мусульманського султанату», «православного царства» та «Священної Римської імперії», які очолювали відповідно Туреччина, Росія та Австрія. Досить активності в регіоні Центрально-Східної Європи ще мав і «папський католицький проєкт», а численні партикулярні «протестанські проєкти» вже визрівали в Пруссії та Швеції.

Про міру захоплення українців «річпосполитським проектом» свідчить як те, що протягом XVI - початку XVII ст. і мови не було про гуртування навколо власного питомо «українського» проекту (хоча б у формі «Великого князівства Руського» під сюзеренітетом польського короля), так і розробка, вже згаданої «роксоланської» ідеї, котра пропонувала «роксоланам»-українцям прагнути гегемонії у межах «Сарматії»-Речі Посполитої.

На досягнення останньої (особливо – в економічній сфері) не без успіху, спрямували свої сили численні українські «королев'ята». Проте, з-поміж тих «княжат головних», що, за влучним висловом Н.Яковенко, складали «дах» українського традиційного суспільства, з часу заколоту М.Глинського на початку XVI ст., ніхто, за винятком, може, тільки В.-К.Острозького та Д.Вишневецького-Байди, не виявив жодних претензій на давньоруську спадщину. І це – незважаючи на те, що за міжнародними правовими нормами Україна мала принаймні два регіони, до яких можна було застосувати право *rex patronorum*, коронного краю. Маємо на увазі західноукраїнські землі, спадщину «королів галицьких», та Київщину - колишній давньоруський центр.

Що це - неповна включеність української політичної свідомості в європейській контекст, отой славнозвісний «паралелізм» давньоруської та західноєвропейської культурних традицій, відзначений ще В.Й.Ключевським, чи пристрасть українців до «неформальності» стосунків на всіх рівнях суспільного життя, яку ми спостерігаємо і від якої потерпаємо досьогодні?

Люблінська унія 1569 р. стала апофеозом «річпосполитського проекту». На питання «що вона несла Україні?» М.С.Грушевський відповідав таким чином: «Спільна доля, спільна політична приналежність і культурні та політичні обставини зв'язують тепер сильнішим, ніж досі, узлом Волинь і Полісе з Галичиною і Поділем, їх відносини стають живіші й тісніші. Се сильно скріпило український елемент в наших західних землях - він почув себе взагалі сильнішим в Короні [курсив - Д.В.]. Східня Україна безперечно взяла теж, що лише могла взяти, з скупих культурних засобів тутешніх, послугуючи ся тутушніми фаховими й культурними силами...» [101, с.445]*.

Відтак, слід зважати, що питання, наскільки корисною задля майбутнього Польщі, ставшої на чолі «річпосполитського проекту», була участь у ньому українців, залишається відкритим. Так, туркам і росіянам участь в їх універсалістських проектах представників України покоління Оріховського - в особі легендарної Роксолани та авантюрного клану кн.Глинських - принесло мало добра. Діяльність української султанши спричинилась переносу центра влади в Туреччині з уряду в гарем, що, на думку істориків-османістів, немало сприяло занепаду держави [121, с.97-98; 131, с.210]. Олена ж Глинська народила росіянам «Грізного» царя, фундатора тотального самодержавства коштом громадянського суспільства**.

Не бракує скептичних оцінок діяльності Оріховського і з боку істориків Польщі. Визнаючи величезний вплив Роксолана на формування

* Загалом поділяючи такий висновок, не погодимося лише щодо «скупості» успадкованих Україною культурних засобів. Справа в тому, що М.Грушевський позначав як такі лише засоби старої православної культури західноукраїнських земель, ігноруючи повністю латиномовні та почасти польськомовні літературні пам'ятки та інші нетрадиційні культурні витвори, створені українцями. З урахуванням ж останніх, більш ясною стають причинки культурного злету в Україні в другій половині XVI - першій половині XVII ст.

** Австро-українські стосунки на той час були більш обмежені, але й тут можемо пригадати, що співпраця з С.Наливайком також дала австрійцям сумнівні дивіденти. А трактування Берестейської унії 1596 р. як «данайського дарунку» українських єпископів (зокрема І.Потія та К.Терлецького) папському престолу не виглядає значною натяжкою.

річпосполитської політичної свідомості. вони складають на нього відповідальність і за анархічні тенденції, котрі згубили цю державу.

Українці ж болюче реагували на нещирість поляків у виконанні своїх «месіанських» обов'язків. Адже омріяні Роксоланом взаємні поступки з боку як західних, так і східних партнерів по річпосполитському проекту не стали реальністю. Як гірко визначив позиції сторін Богун Г. Сенкевича перед дуеллю з Володиевським - за «душу козацьку» на торзі з поляками отримаєш лише шаблю по голові.

Ще більшим ударом українсько-польській співдружності стало небажання пропольського центру активно підтримати життєво важливе для українців просування в Дике Поле та на Чорне море. Адже власне Польща, що геополітично є країною Балтійського басейну, не поспішала «рубати вікна» (побоюючись протягів, чи що?) з протилежного боку і бачила у Чорному та степовому морях радше природний мур, хизуючись роллю «передмурря». Річпосполитський «Грифон» протягом кінця XVI - XVII ст. неухильно перетворювався на «Химеру», яка була приречена на загибель.

Проте річпосполитська ідея, у формі, до задуму і пропаганди якої був причетний і Оріховський, в Україні не шезла й відколи козаччина кинула свій виклик шляхетській Польщі. Можна навіть твердити, що козаки вимагали поновлення в правах її першосутньої основи. Саме тому, мабуть, коли надія на реформу Речі Посполитої полишила Великого гетьмана, він всі свої сили і дипломатичний хист кинув на знищення і розчленування Польщі, аби не залишилось і «сотні шляхти», щоб Козацька Україна змогла зайняти роль регіонального лідера і втілити в життя занедбану ідею «універсальної держави».

Подвійна невдача сприяла поширенню в українському суспільстві ізоляціоністських настроїв, «націоналізації» його свідомості. Державно підтримувана самоідентифікація населення за конфесійною ознакою призводила до виключення як інорідних і «не-народних» діячів із поняття

«українська культура». Ревнощі ж нового імперського зверхника - Росії, що воліла вбачати в українстві «інтригу» старого суперника - Польщі, сприяли підкресленій дистанції від спадщини Речі Посполитої з боку модерного українського руху. Відтак, українці - прибічники річпосполитського проекту всіх часів зневажливо титулувались «підляшками» та «підпанками» і зараховувались до ворогів українського народу. Багато в чому саме це обумовило сумну долю Роксолана в українській історіографії XIX-XX ст., що не жалувала його своєю увагою.

Постання сучасної України збурило ентузіазм геополітиків, які дружно пророкують їй місце принаймні регіонального лідера, якщо не світової потуги взагалі [188]. Тому інтерес молодого держави до своїх попередників у цьому статусі є цілком природнім. Наразі дослідження співучасті власне українців у творенні старих «універсалістських проектів» органічно витікає з нього. Адже завжди приємно знати, «что может собственных Платонов» народжувати і рідна земля.

Відтак, за поверненням у розум і мрії України славнозвісної бранки Роксолани, з всенародною любов'ю до її екранної реінкарнації - Наталі Сумської, варто очікувати й відродження інтересу до Роксолана-Оріховського. Бо ж тип національного інтелігента, запропонований ним українському суспільству, виявився на диво затребуваним в Україні. Це тип ренесансного героя-людинолюбця, який не знітиться навіть, коли здається, що він один у полі воїн. Та й не порушить Оріховський звичайної жіночоцентричності українських героїв, адже і його борня із світом була, зрештою, задля жінки (України?). Тож згадаємо «незлим тихим словом» гонористого предка і сподіваймося, що розчистка нових старих джерел української культури принесе користь «і мертвим, і живим, і ненародженим», застерігаючи нас від нових «Химер».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:*Джерела:*

1. Перемиський гродський суд. - ЦДІАЛ. - Ф.13.
2. Перемиський земський суд. - ЦДІАЛ. - Ф.14.
3. Сяноцький гродський суд. - ЦДІАЛ. - Ф.15 - Оп.1. - Спр.16 (1549-1554). - Ч.1-2.
4. *Оріховський С.* Напучення польському королеві Сигізмунду Августу// Українські гуманісти епохи Відродження. У 2 ч. - К.: Основи, 1995. - Ч.1. - С.23-61.
5. *Оріховський С.* Напучення польському королеві Сигізмунду Августу // Українська література XIV-XVI ст. - К.: Наукова думка, 1988. - С.113-152.
6. *Оріховський С.* Про турецьку загрозу. Слово перше// Українські гуманісти... - С.61-87.
7. *Оріховський С.* Про турецьку загрозу. Слово друге// Там само. - С.87-109.
8. *Оріховський С.* Про турецьку загрозу. Слово друге // Українська література XIV-XVI ст. - С.88-113.
9. *Оріховський С.* Лист до короля Сигізмунда// Українські гуманісти... - С.110-112.
10. *Оріховський С.* Промова у справі закону про целібат// Там само. - С.112-180.
11. *Оріховський С.* Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона// Там само. - С.180-223.
12. *Оріховський С.* Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу// Там само. - С.224-254.
13. *Оріховський С.* Життя і смерть Яна Гарновського// Там само. - С.254-293.
14. *Оріховський С.* Квінкункс, тобто візирець устрою Польської держави// Там само. - С.294-404.
15. *Оріховський С.* На промову Станіслава Оріховського, спрямовану проти запеклих оборонців ганебного целібату// Там само. - С.405.
16. *Оріховський С.* До римського папи, який вигадав целібат// Там само. - С.405.
17. *Оріховський С.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого // Там само. - С.405-416.
18. *Оріховський С.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого / Українська література XIV-XVI ст. - С.152-155.
19. *Оріховський С.* Лист до Павла Рамузіо// Українські гуманісти... - С.417-419;
20. *Оріховський С.* Лист до Павла Рамузіо // Українська література XIV-XVI ст. - С.155-166.
21. *Лист* Павла Рамузіо до Станіслава Оріховського// Українські гуманісти... - С.420-421.
22. *Рамузіо П.* До читача// Там само. - С.421.

23. *Epicedion*. себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького// Там само. - Ч.2. - С.20-39.
24. *Аристотель*. Политика// От мифа к логике: Сочинения. - М.: ЗАО изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. - С.441-699.
25. *Копистенський З.* Палинодия// Памятники полемической литературы. - СПб., 1876. - Кн.1. - С.329-1163.
26. *Крисаченко В.С.* Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.1. - К.: Либідь, 1996. - 352 с.
27. *Макьявелли Н.* История Флоренции. - М.: Наука, 1987. - 448 с.
28. *Моджевский А.Ф.* Об исправлении государства// Польские мыслители эпохи Возрождения. - М.: изд. АН СССР, 1960. - С.69-109.
29. *Меланхтон Ф.* О школах// Идеи эстетического воспитания. Антология. В 2-х тт. - М., 1973. - Т.1. - С.360-362.
30. *Меланхтон Ф.* Речь во славу новой школы// Там само. - С.359-360.
31. *Меланхтон Ф.* О порядке обучения// Там само. - С.359.
32. *Прокопович Ф.* Філософські твори: В 3 т. - К.: Наукова думка, 1981. - Т.3. - 523 с.
33. *Роттердамський Е.* Похвала Глупоті. Домашні бесіди. - К.: Основи, 1993. - 319 с.
34. *Тротцендорф В.* Гольдбергський шкільний устав// Идеи эстетического воспитания... - С.363-364.
35. *Українська поезія XVI століття.* - К.: Радянський письменник, 1987. - 198 с.
36. *Филалет Хр.* Апокрисис// Памятники полемической литературы в Западной Руси. - СПб., 1882. - Кн.2. - С.76-287.
37. *Gornicki Ł.* Dzieje w Koronie Polskiej (1538-1572). - Warszawa, 1805. - 273 s.
38. *Kononowicz-Horbacki J.* Orator Mohylaenus... - ЦНБ АН України, відділ рукописів. - Ф.30. - №109. - S.1-167.
39. *Kromer M.* Polska czyli o położeniu, obyczajach, urządach i Rzeczypospolitéj Królestwa Polskiego. - Wilno, 1853. - 151s.
40. *Herbest B.* Wypisanie drogi// *Wiszniewski M.* Historia literatury Polskiej. - Krakow: Nakl. autora, 1845. - Т.7. - S.569-581.
41. *Orzechowski S.* Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go. - Warszawa, 1805. - 267s.
42. *Orzechowski S.* Kroniki Stanisława Orzechowskiego. - Sanok, 1856. - 267s.
43. *Orichovius S.* Fidei catholicae confessio. - Varsaviae, 1815. - 92s.
44. *Orzechowski S.* Dzieła w niektórych Przedmiotach pisane. - Wrocław, 1826 - Т.1. - 278s.
45. *Orzechowski S.* Dzieła w niektórych Przedmiotach pisane. - Wrocław, 1826 - Т.2. - 288s.
46. *Orzechowski S.* Zycie Jana Tarnowskiego// Zycia sławnych Polaków. - Т.4. - Lipsk, 1837. - 58s.

47. *Orzechowski S.* Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego. - Sanok, 1855. - 96s.
48. *Orzechowski S.* Mowy Stanisława Orzechowskiego. - Sanok, 1855. - 146s.
49. *Orzechowski S.* Rozmowa około egzekucyi. - Kraków, 1858.
50. *Orzechowski S.* Ziemiańin albo rozmowa ojca z z synem o sprawie polski r.1565 (S.1-29) i Politia królestwa polskiego na kształt arystotelesowych polityk wypisana r.1566. - Kraków: w drukarni C.K. Uniwersytetu, 1859. - 185s.
51. *Orzechowski S.* Politiya Królestwa Polskiego na kształt Aristotelesowych Politik. - Poznaniu. 1859. - 106s.
52. *Orzechowski S.* Orichoviana Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543-1566. Edid. Josoph Korzeniowski. - Vol.I. - Cracoviae, 1891. - 697 p.
53. *Orzechowski S.* Vita Stanislai Orichovii, gente rutheni, natione poloni ad Ioannem Franciscum Commendonum anno 1564 scripta. Nunc primum edita. Druk. "Czasu", 1891. - 22s.
54. *Orzechowski S.* Książki o ruszeniu ziemie pólskiej przeciw turkowi. - Warszawa, 1895. - 48s.
55. *Orzechowski S.* Opowiadanie upadku przyszłego polskiego z r.1560. - Warszawa, 1901. - 35s.
56. *Orzechowski S.* «Fidelis subditus» w redakcyj 1-ej z r. 1548. - Warszawa: wydawca Teodor Wierzbowski, 1900. - 22s.
57. *Orzechowski S.* «Fidelis subditus» w redakcyj 2-ej z r. 1548. - Warszawa: wydawca Teodor Wierzbowski, 1908. - 22s.
58. *Orzechowski S.* Polskie dialogi polityczne (Rozmowa około egzekucyi i Qniccunx). - Krakow: nakladom Akademji Umiejętnosci, 1919. - 331s.
59. *Orzechowski St.* Wybor pism. - Warszawa - Wrocław - Kraków, 1972. - 612s.
60. *Orzechowski St* Politia Królestwa Polskiego na Kształt Arystotelesowych polityk. - Przemysł, 1984.
61. *Rotondus A.* Rozmowa Polaka z Litwinem. - Kraków, 1890.
62. *Starovolsci Simonis.* Scriptorum Polonicarum Hekatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum Elogia et Vitae. - Francoforti. 1625.
63. *Vita Petri Kmihtae de Wisnicze Palatini Cracoviensis// Annales Stanislai Orichovii Okszii.* - Posnaniae, 1854. - S.197-226.

Література:

64. *Андрухович Ю.* Дезорієнтація на місцевості. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. - 124с.
65. *Базылев Л.* Россия в польско-латинской политической литературе XVI в.// Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. - М.: Наука, 1976. - С.132-156.
66. *Барз М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. - М.: Мысль, 1987. - 348с.

67. *Бардах Ю.* Литовские статуты - памятники права периода Возрождения// Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в... - С.71-93.
68. *Бессмертный Ю.Л.* Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории// Одиссей. Человек в истории. 1995. - М.: Наука, 1995. - С.5-19.
69. *Білик М.Й.* Український елемент у польській літературі XVI ст. писаній латинською мовою// Слов'янське літературне єднання. - Львів: вид-во ЛДУ, 1958. - С.41-51.
70. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). - К.: ІНТЕЛ, 1996. - 416с.
71. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. - К.: Критика, 1998. - 334с.
72. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Том 2. Ігри обміну. - К.: Основи, 1997. - 585с.
73. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. - Т.3. Час світу. - К.: Основи, 1998. - 631с.
74. *Буркхардт Я.* Культура Возрождения в Италии. Опыт исследования. - М.: Юристъ, 1996. - 592с.
75. *Вирський Д.С.* До проблеми шляхетського козакування (за літературними джерелами XVI ст.)// Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р.). - Секції I, II. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1997. - С.114-119.
76. *Вирський Д.С.* С.Оріховський-Роксолан і козаччина (До проблеми витоків ідеології українського козацтва)// Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Вип.ІІІ. - Дрогобич: Вимір, 1998. - С.121-133.
77. *Вирський Д.С.* Питання аграрних відносин в українських землях польського королівства у творчості С.Оріховського-Роксолана// Питання аграрної історії України та Росії (XVIII-XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. - Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. - С.77-82.
78. *Вирський Д.С.* До питання про вплив діяльності кн. М.Л.Глинського на формування політичної культури українського суспільства XVI-XVII ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Випуск V. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. - С.3-7.
79. *Вирський Д.С.* «Конкуренція принципів»: місто і територіальна держава за доби гетьманату (середина XVII-XVIII ст.) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. - Вип. VII. - Запоріжжя, 1999. - С.29-32.
80. *Вирський Д.С.* Генеза українського козацтва на тлі соціальних процесів в Європі XVI-XVII ст. (історико-соціологічні ідеї Ф.Броделя та історіографія Козаччини)// Грані. - № 2(4) березень-квітень 1999 р. - С.57-58.

81. *Вирський Д.С.* «Гетьманські чесноти»: образ полководця та державного діяча в політичній свідомості українсько-польського суспільства XVI ст. (за творами Ст.Оріховського-Роксолана)// *Грані.* - № 3(5) травень-червень 1999 р. - С.38-41.
82. *Вирський Д.С.* «Час світу» для України (світова економічна система та Козацька революція середини XVII ст.)// *Грані.* - № 6(8) листопад-грудень 1999 р. - С.47-50.
83. *Вирський Д.С.* «Цивілізаційна» проблематика у творчості С.Оріховського-Роксолана (переважно за матеріалами «Турчик»)// *Збірник наукових праць молодих вчених. Історія.* - Вип.1. - Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. - С.94-107.
84. *Вирський Д.С.* В пошуках «золотого віку» (ренесансні історичні міфологеми в історіографічній спадщині С.Оріховського-Роксолана)// *Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки.* - Вип.2. - Херсон, 1999. - С.88-100.
85. *Вирський Д.С.* Козацька революція та ідейна спадщина української консервативної думки XVI - першої половини XVII ст.// *Проблемы создания новых машин и технологий. Сборник научных трудов Кременчугского государственного политехнического института.* - Выпуск 2/ 1999 (7). - Кременчуг: КПИ, 1999. - С.523-525.
86. *Вирський Д.С.* «Польська політія» - ідеальна держава Ст.Оріховського-Роксолана// *Гуманітарний журнал.* - №3 (3). - Дніпропетровськ, 1999 (літо). - С.36-43.
87. *Вирський Д.С.* «Коло джерел» як «коло ідей» (за читацькими уподобаннями Ст.Оріховського-Роксолана)// *Вісник Дніпропетровського університету.* - Серія. Історія та археографія. - Вип.8. - Дніпропетровськ, 2000. - С.97-100.
88. *Вирський Д.С.* «Solo tibi» проти «solo fide» (східноєвропейський інтелектуал і тупики Реформації)// *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* - Вип.IV. - Дрогобич, 2000. - С.65-72.
89. *Вирський Д.С.* До проблеми спадкоємності стереотипів поведінки політичного лідера доби феодалізму в Україні// *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* Випуск 7. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. - С.185-190.
90. *Гарин І.І.* Лютер. - Харьков: Фолио, 1994. - 286с.
91. *Гейштор А.* Теория исторической науки в Польше XVI в.// *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в...* - С.32-43.
92. *Геровский Ю.А.* Польша среди европейских государств (XVI-XVII)// *Вопросы истории.* - 1977. - № 12. - С.135-147.
93. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). - М.: изд-во АН СССР, 1963. - 96с.

94. *Голенченко Г.Я.* Студенти Великого княжества Литовського в Краковському університеті в XV-XVI вв.// Культурні зв'язки народів Східної Європи в XVI в... - С.228-240.
95. *Головко В.В.* Українська історична наука 1990-х рр.: Пошуки власного обличчя// Грани. - 6 (8) листопад-грудень. - Дніпропетровськ, 1999. - С.23-34.
96. *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. - К.: Наукова думка, 1996. - 287с.
97. *Горфункель А.Х.* Гуманізм - Реформація - Контрреформація// Культура епохи Відродження і Реформація. - Л.: Наука, 1981. - С.7-19.
98. *Грабович Г.* Кобзар. Каменяр. Дочка Прометейя// Критика. - 1999. - ч.12(26). - С.16-19.
99. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1993. - Т.IV. - 539с.
100. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1994. - Т.V. - 692с.
101. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т.VI. - 674с.
102. *Грушевський М.С.* Історія української літератури. В 6 тт. - Т.5. Культурні і літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610 рр.) - Нью-Йорк: видавниче тов. "Книгоспілка", 1960. - 515с.
103. *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. - Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. - XVI+426с.
104. *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. - М.: Мысль, 1989. - 764с.
105. *Гуревич А.Я.* Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания// Одиссей. Человек в истории. 1996. - М.: Coda, 1996. - С.5-10.
106. *Дажина В.Д.* Микеланджело и движение итальянской Реформации// Культура епохи Відродження і Реформація. - С.86-91.
107. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.)// ЗНТШ. - 1991. - Т.СХХІІ. - 28-44.
108. *Дмитриев М.В.* Православие и Реформація. - М.: изд-во МГУ, 1990. - 134с.
109. *Дмитрієв М.* Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст.// Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших «Берестейських читань» Львів, Івано-Франківськ, Кої, 1-6 жовтня 1994 р. - Львів, 1995. - С.39-73.
110. *Єкельчик С.* Роксолан// Дерево пам'яті: Кн. укр. іст. оповідання: У 4 вип. - Вип.4: Присвячений митцям минулого. - К.: Веселка, 1995. - С.52-60.
111. *Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму. - К.: Наукова думка, 1972. - 144с.

112. *Ісаєвич Я.* Юрій Дрогобич. - К.: Молодь, 1972. - 124с.
113. *Ісаєвич Я.Д.* Українська культура в середньовіччі і на світанку Нової доби// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий зб.наук.праць. - К.: Наукова думка, 1992. - Вип.1. - С.31-49.
114. *Ісаєвич Я.* Наші три відродження - нелише здобутки, а й втрати// Сучасність. - 1998. - №12. - С.136-143.
115. *Історія Української ССР.* В 10 т. - Т.2. - К.: Наукова думка, 1982. - 592с.
116. *Історія Польщі.* В 3 т. - Т.1. - М.: изд. АН ССРСР, 1954. - 584с.
117. *Історія польської літератури.* - Т.1. - М.: Наука, 1968. - 616с.
118. *Жукович П.* Кардинал Гозий и польская церковь его времени. - СПб., 1882.
119. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. - Львів: Львівський державний університет ім.Ів.Франка, 1998. - 224 с.
120. *Зверева Г.И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории// Одиссей. Человек в истории. 1996. - М.: Coda, 1996. - С.11-24.
121. *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К.: Критика, 1998. - 287с.
122. *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму: Монографія. - К.: Либідь, 1999. - 352с.
123. *Кашуба М.В., Паславський І.В., Захара І.С. та ін.* Філософія Відродження на Україні. - К.: Наукова думка, 1990. - 336с.
124. *Ковальський М.* Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини ХІХ ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії)// На службі Клію. Збірник на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. - К.-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів. 2000. - С.303-336.
125. *Колесник І.І.* Другий південнослов'янський вплив та українське культурно-національне відродження ХVІ - початку ХVІІ ст.: етапи формування національної системи освіти// Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). Одеса, 29-31 жовтня 1998 року. - Одеса: Друк, 1999. - С.37-44.
126. *Колесник І.І.* Українська історіографія (ХVІІІ - початок ХХ століття). - К.: Генеза, 2000. - 256с.
127. *Колінгвуд Р.Дж.* Ідея історії. - К.: Основи, 1996. - 615с.
128. *Кондратович Л.* История польской литературы от начала века до настоящего времени: В 3 тт. - М., 1862. - Т.2. - 488с.
129. *Кресін О.* Сарматизм український// Політологічні читання. - 1995. - № 3. - С.267-268.

130. *Кресін О.* Сарматизм український// Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К.: Генеза, 1996. - С.136.
131. *Кримський А.* Історія Туреччини. - К.-Львів: Олір, 1996. - 288с.
132. *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали. - Львів, 1994. - 391с.
133. *Кудрявцев О.Ф.* Гуманистические академии итальянского Возрождения// Культура Возрождения и общество. - М.: Наука, 1986. - С.71-76.
134. *Кухта Б.Л.* З історії української політичної думки. - К.: Генеза, 1994. - 368с.
135. *Лакнер А.Б.* Русская геральдика. - М.: Книга, 1990. - 432с.
136. *Левіцький О.* Сім'я і побут українців у XVI ст.// На переломі: друга половина XV - перша половина XVI ст. - К.: Україна, 1994. - С.190-255.
137. *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового Запада. - М.: Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. - 376с.
138. *Лекторський В.А.* Суб'єкт, об'єкт, знання. - М., Наука, 1980.
139. *Леп'яко С.А.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів: Сіверянська думка, 1996. - 288с.
140. *Литвинов В.Д.* Проблемы государства в трудах Ст.Ориховского// Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Историко-философский очерк). - К.: Наукова думка, 1988. - С.237-254.
141. *Литвинов В.Д.* Историографические взгляды Станислава Ориховского// Человек и история в философской мысли русского, украинского и белорусского народов. - К.: Наукова думка, 1987. - С.111-121.
142. *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття). - К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2000. - 472с.
143. *Лихачев Д.С.* Эпоха решительного подъема общественного значения литературы// Памятники литературы Древней Руси. Конец XV - первая половина XVI века. - М.: Художественная литература, 1984. - С.5-18.
144. *Лихачев Д.С.* Избранные работы. В 3 т. - М., Художественная литература, 1987.
145. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. - Т.1. - К.: Основи, 1994. - 554с.
146. *Львов С.Л.* Альбрехт Дюрер. - М.: Искусство, 1985. - 319с.
147. *Любащенко В.* Історія протестантизму в Україні. - Львів: Просвіта, 1995. -350с.
148. *Любович Н.* История реформации в Польше: Кальвинисты и антиринитари. - Варшава: тип. Земковича и Ноавского, 1883. - 347с.
149. *Малій словник історії України/ В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.* - К.: Либідь, 1997. - 464с.

150. *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура// Укр.істор.журнал. - 1991. - №3. - С.97-107.
151. *Матях В.М.* Медієвістика на сторінках «Українського історичного журналу»// Укр.істор.журн. - 1997. - № 4. - С.39-48.
152. *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. - К.: Абрис, 1994. - 288с.
153. *Момрик А.* Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів// *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* - Т. V. - К.: Критика, 1998. - С.111-117.
154. *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження// Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. - К.: Наукова думка, 1984. - С.161-185.
155. *Наливайко Д.С.* Українське літературне барокко в європейському контексті// Українське літературне барокко. Зб.наук.праць. - К.: Наукова думка, 1987. - С.46-75.
156. *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський// Історія України в особах: литовсько-польська доба. - К.: Україна, 1997. - С.97-105.
157. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. - К.: Основи, 1998. - 578с.
158. *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI-початок XVII ст.). - К.: Наукова думка, 1990. - 384с.
159. *Парандовский Я.* Алхимия слова. Петрарка. Король жизни. - М.: Прогресс, 1990. - 656с.
160. *Пріцак О.* Що таке історія України?// Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.1. - К.: Либідь, 1996. - С.345-351.
161. *Плохій С.Н.* Папство и Украина. (Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв.) - К.: Вища школа, 1989. - 224с.
162. *Політологічний енциклопедичний словник.* - К.: Генеза, 1997. - 400с.
163. *Попович М.В.* Нарис історії України. - К.: АртЕк, 1999. - 728с.
164. *Оболевич В.Б.* История польской литературы. - Л.: Наука, 1960. - 366 с.
165. *Огородник І.В., Огородник В.В.* Історія філософської думки в Україні. - К.: Вища школа: Тов. Знання, КОО, 1999. - 543с.
166. *Ортега-і-Гасет Х.* Тема нашої доби// *Ортега-і-Гасет Х.* Вибрані твори. - К.: Основи, 1994. - С.315-369.
167. *Рубанець М.* Станіслав Оріховський-Русин// Людина і світ. - 1996. - № 5. - С.44-46.
168. *Руогг В.* Европейский университет на пороге Нового времени (реферат)// *Alma mater: вестник высшей школы.* - 1999. - №2. - С.46-52.
169. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. - К.: Основи, 1998. - 669с.
170. *Сас П.М.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст.Оріховського// Україна і Польща в період феодалізму: Зб.наук.пр. - К.: Наукова думка, 1991. - С.34-46.

171. *Сас П.М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу// Укр.істор.журн. - 1991. - № 1. - С.87-98.
172. *Сас П.М.* С.Оріховський, Й.Верещинський: політико-правові концепції державного устрою// Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. (Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський 29-31 травня 1992 р.). - К., 1992.
173. *Сас П.М.* Станіслав Оріховський// Історія України в особах ІХ-ХVІІІ ст. - К.: Либідь, 1993. - С.163-169.
174. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець ХVІ - перша половина ХVІІ ст.). - К.: Либідь, 1998. - 296с.
175. *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60 - 80-х років ХІХ століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. - Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. - 240с.
176. *Скиба В.Й.* Про трактат С.Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»// Укр.істор.журн. - 1996. - № 3. - С.119-130.
177. *Скочиляс І.* Маєтковий поділ Теревовлянського повіту Галицької землі в другій половині ХVІ ст.// Україна в минулому. - К.-Львів. - Вип.1. - С.14-36.
178. *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. - К.: Основи, 1994. - 224с.
179. *Смолій В.А., Головка О.Б.* Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії// Україна і Польща в період феодалізму... - С.3-10.
180. *Соловьев С.М.* Сочинения. - Кн.ІІІ. - Т.5-6. - М.: Мысль, 1989. - 783с.
181. *Сумцов Н.Ф.* Станіслав Оріховський// Киевская старина. - 1888. - Ноябрь. - Т.23. - С.215-234.
182. *Тойнбі А.* Дослідження історії. В 2 т. - К.: Основи, 1995. - Т.1 - 614с.
183. *Тойнбі А.* Дослідження історії. - Т.2 - 406с.
184. *Хантінгтон С.* Зіткнення цивілізацій?// Філософ. і соціолог. думка. - 1996. - № 1-2. - С.9-29.
185. *Харлампович К.* Западнорусские православные школы ХVІ и начала ХVІІ века. - Казань: изд-во Имп. ун-та, 1898. - 524с.
186. *Франко І.* Іван Вишенський і його твори// Зібрання творів у 50-ти тт. - К.: Наукова думка, 1981. - Т.30. - С.7-211.
187. *Франко І.* Карпаторуське письменство ХVІІ-ХVІІІ вв.// Зібрання творів у 50-ти тт. - К.: Наукова думка, 1981. - Т.32. - С.207-229.
188. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. - К.: НІСД, 1999. - 384 с.
189. *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. - Кн.1-2. Середина ХV - кінець ХVІ століття. - К.: Либідь, 1994. - Кн.1. - 256с.

190. *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. - Кн.1-2. Середина XV - кінець XVI століття. - К.: Либідь, 1994. - Кн.2. - 256с.
191. *Чаплинский В.* Органы государственной власти в Польше XVI-XVII вв.// Вопросы истории. - 1977. -№12. - С.148-158.
192. *Чижко В.С.* Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія. Автореф. дис... д-ра історичних наук: 07.00.06/ Ін-т біографічних досліджень НБУ ім.В.І.Вернадського НАН України. - К, 1997. - 48с.
193. *Шапиро А..7.* Русская историография с древнейших времен до 1917 г. - М.: Культура, 1993. - 761с.
194. *Шевченко В.* Філософська думка на терені України до Київської Русі// Філософська і соціологічна думка. - 1996. - № 5-6. - С.3-15.
195. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом// Дух і літера. - 1997. - №1-2. - С.88-99.
196. *Шмидт С.О.* Об адресатах первого послания Ивана Грозного князю Курбскому// Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в... - С.304-328.
197. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К.: Наукова думка, 1993. - 413с.
198. *Яковенко Н.* Gente Ruthenus natione Polonus - зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського// В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. - К.-Філадельфія, 1994. - С.97-102.
199. *Яковенко Н.* Україна аристократична// *На переломі*: друга половина XV - перша половина XVI ст. - К.: Україна, 1994. - 301-343.
200. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К.: Генеза, 1997. - 312с.
201. *Яковенко Н.* Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII-XVIII ст.)// Генеза. - 1997. - №1(5). - С.121.
202. *Яременко В.В.* Українська поезія XVI століття// Українська поезія XVI століття. - С.5-34.
203. *Ясперс К.* Истоки истории и ее цель// Смысл и назначение истории. - М.: Мысль, 1991. - С.28-286.
204. *Barycz H.* Studia włoskie Stanisława Orzechowskiego// Stanisława Orzechowskiego z dziejów kultury polskiej. - Warszawa, 1949.
205. *Bohomolec F.* Życie Orzechowskiego. - Sanok, 1855.
206. *Bostel.* Orzechowski czy Górski// Kwartalnik historyczny, 1887.
207. *Brandowsky A.* De Stanislai Oxii Orichovii Annalibus Polonicis Commentatio historico-philologica... - Berolini, typ Gust. Lange, 1860.
208. *Dendura W.* Nieznany fragment biografii Stanisława Orzechowskiego// Rocznik Przemyski. - 1988. - T.26. - S.385-389.

209. *Dziegielewski J.* O tolerancji w Wielkim Księstwie Litewskim// Przegląd historyczny. - Warszawa, 1980. - T.IXXI. - Zeszyt 1. - S.131-137.
210. *Fenczak A.S.* Ziemia przemyska a polski nurt unionizmu katolickiego w XVI wieku// Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedstwa. - T.2. - S.33-59.
211. *Fenczak A.S.* Stanisława Orzechowskiego «z Rusi proroka» wierność «narodowi swemu polskiemu». Kwestia tożsamości etnicznej propogatora unii kościelnej Rusinów ze Stolicą Apostolską// Biuletyn Informacyjny PWIN. - Przemyśl 1996, - №2. - S.120-128.
212. *Fenczak A.S.* «Amplissimum Christi Regnum» - wizja jedności kościoła w pismach teologicznych Stanisława Orzechowskiego z lat 1544-1563// Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedstwa. - T.4. - Katolickie unie kościelne w Europie środkowej i wschodniej - idea a rzeczywistość. - Przemyśl, 1998. - S.85-96.
213. *Grzybowski S.* Prorok z Rusi w siódmym Odrodzenie Stanisław Orzechowski// Pisarze staropolscy. Sylwetki. - T.1. / red. S. Grzeszczuk. - Warszawa, 1991. - S.588-622.
214. *Hagen von M.* Does Ukraine Have a History?// Slavic Review 54. no 3 (Fall 1995).
215. *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej. - Lublin, 1997. - T.1. - 270s.
216. *Kapuścik J.* Mecenas i uczonec J.M.Ossolinski i jego działalność historycznoliteracka. - Kraków: wyd-wo Literackie, 1979. - 255s.
217. *Klimowicz M.* Oświecenie. - Warszawa, 1972.
218. *Koppens R.* Dwa lata w życiu St.Orzechowskiego 1548-1549. - Kraków, 1893.
219. *Kosmanowa B.* Stanisław Orzechowski (1513-1566) jako polemista religijny// Euhemer. Przegląd Religioznawczy. - 1975. - nr.4. - S.21-33.
220. *Kosmanowa B.* Popularność Stanisława Orzechowskiego w Rzeczypospolitej szlacheckiej// Odrodzenie i reformacja w Polsce. - T.XXII. - Wrocław. - Warszawa. - Kraków. - Gdansk: Ossolineum, 1977. - S.74-91.
221. *Kossowski A.* Hozjusz i Orzechowski w ostatnim roku Sobora Trydenckiego// Przegląd powszechny. - 1928. - T.I. - S.162-186.
222. *Kossowski St.* Trybun ludu szlacheckiego (Z powody książki do Ludwika Kubali o Orzechowskim) - Lwów: nakładem awtora, 1907. - 16s.
223. *Kubala L.* Stanisław Orzechowski i wpływ jego na Rzeczypospolitą wobec Reformacji XVI wieku. Rzecz historyczna. - Lwów: Wild, 1870. - 120s.
224. *Kubala L.* Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. - Lwów: Nauka i Sztuka, 1906. - 105s.
225. *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego// Przegląd historyczny. - Warszawa, 1980. - T.IXXI. - Zeszyt 1. - S.1-21.
226. *Lichtensztul J.* Poglądy filozoficzno-prawne St. Orzechowskiego. - Warszawa, 1939.

227. *Maczuga A.* Ostatnie lata w życiu Stanisława Orzechowskiego. - Tarnów: sprawozd gimn., 1894-1895.
228. *Myćko I.* Przyczynki do dziejów polemiki religijnej w Przemyskiem w XVI wieku. Benedykt Herbest, Andrij Kołodyński, Iwan Wiszeński// Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. - T.2. - S.61-68.
229. *Nadolski B.* Demostenesowe natchnienie w "Turcykach" Orzechowskiego// Pamiętnik Litercki. - 1932. - R.29.
230. *Nowak-Dłużewski J.* Stanisław Orzechowski pisarz nieznan// Z historii polskiej literatury i kultury. - Warszawa, 1967.
231. *Ossolinski J.M.* Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej. - Tom.III. p.1 et 2. - Kraków: Greblowskiej, 1822. - 861s.
232. Stanislaus Orzechowski. Biographische skizze als Beitrag zur Geschichte der Katholischen Kirche in Polen im XVI. Jahrhundert. Von Krzesinski, Pfarrer. - Posen, gedruckt in der Buchdruckerei des «Kuryer Poznanski», 1891. - 28s.
233. *Penkala F.* Stanisław Orzechowski w latach 1550-1552. - Tarnów, 1914.
234. *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa.* - T.2. - Studi z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym (pod redakcją Stanisława Stępnia) - Przemyśl, 1994. - 429s.
235. *Premisla sacra.* - Cracovie, 1869.
236. *Radecki J.K.* Pamiętki z dziejów dawnej Polski. - T.1 (Mowa na obronę X. Orzechowskiego, dziekana przemyskiego, miana na zjeździe piotrkowskim, 1559 r. Przez Jana Zbąskiego, posła sandomirskiego). - Poznań.
237. *Sinko T.* Erudycja klasyczna Orzechowskiego. - Kraków, 1939.
238. *Smolenski T.* Wczesna młodość Stanisława Orzechowskiego (1513-1532). - Warszawa: nakładem "Przeglądu historycznego", 1906. - 30s.
239. *Starnawski I.* Wstęp// *Orzechowski St.* Wybor pism. - Warszawa - Wrocław - Kraków, 1972. - S.I-LX.
240. *Starnawski I.* Światowa sława Orzechowskiego// Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej. - T.1. - Przemyśl, 1969. - S.17-24.
241. *Starnawski I.* Stanisław Orzechowski w sądach współczesnych i potomnych// Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej. - T.2. - Przemyśl, 1973. - S.11-21.
242. *Starnawski I.* Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do końca wieku XVIII). - Wrocław: Ossolineum, 1984. - 423s.
243. *Starnawski I.* Wstęp// *Orzechowski St* Politia Królestwa Polskiego na Kształt Arystotelesowych polityk. - Przemyśl, 1984. - S.5-13.
244. *Swiderska K.* Stanisław Orzechowski. The uneasy years, 1550-1559// The Polish Review, 1963. - Vol.8, ą 3.
245. *Szujski J.* Mowa Stanisława Orzechowskiego na sejmiku w Sądowej Wiszni 1566 r.// *Szujski J.* Roztrzasania i opowadania historyczne. - Kraków, 1876.
246. *Szujski J.* Dzieła, wydanie zbiorowe. - Serya II. - T.5: Opowidania i rozstrzasania, tom I. - Kraków, 1885. (Mowa St. Orzechowskiego).

247. *Śląski J.* O chronologii polskich dialogów politycznych Stanisława Orzechowskiego// Przegląd Humanistyczny. – 1966. – R.10, №4.
248. *Śląski J.* Polskie dialogi polityczne Stanisława Orzechowskiego na tle sejmów egzekucyjnych// Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1967. – R.12.
249. *Tarnowski St.* Pisarze polityczne XVI w. - Kraków, 1886. -T.1.
250. *Thumenówna J.* Rodzina x. Stanisława Orzechowskiego. - Lwów: drukarnia Jakubowskiego i sp., 1917. - 34s.
251. *Urban W.* Zapomniany list Stanisława Orzechowskiego// Rocznik Przemyski. - 1990. - T.27. - S.365-371.
252. *Urban W.* Orzechowski Stanisław// Słownik historyków polskich. - Warszawa, 1994. - S.383-384.
253. *Wyczawski H.E.* Orzechowski Stanisław// Słownik polskich teologów katolickich. - T.3. - Warszawa, 1982. - S.265-271.
254. *Zaccaria Francescantonio.* Dissertazioni varie italiane a storia ecclesiastica appartenenti. - T.II. - Rzym, 1780.

Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель

ЗМІСТ

<u>Слово редактора</u>	7
<u>Передмова і подяки</u>	10
<u>Розділ 1. Оріховіана: історіографія, джерела, методологія</u>	13
1.1. <i>Рецепція Ст.Оріховського в історіографічній традиції</i>	13
1.2. <i>Біоісторіографічна джерельна база</i>	39
1.3. <i>Начерк методології</i>	46
<u>Розділ 2. Формування особистості та світосприйняття Ст.Оріховського</u>	52
2.1. <i>Походження та родина Ст.Оріховського</i>	54
2.2. <i>Едукація Роксолана</i>	64
2.3. <i>Трибун люду шляхетського</i>	75
2.4. <i>Дон Кіхот гуманізму або невизнаний апостол контрреформації</i>	88
<u>Розділ 3. Історичні погляди Ст.Оріховського-Роксолана</u>	97
3.1. <i>«Наукові» студії з історико-політичної проблематики на теренах Речі Посполитої XVI ст.: загальне та унікальне</i>	98
3.2. <i>Проблеми «цілого»: світова історія у творчості Оріховського</i>	107
3.3. <i>«Res publica» Роксолана: людина, народ, держава в історії</i>	126
<u>Розділ 4. Соціально-політичні ідеали Роксолана</u>	145
4.1. <i>«Польська політія» - ідеальна держава Оріховського</i>	146
4.2. <i>«Ідеальний правитель»: король-«сторож»</i>	159
4.3. <i>«Зразковий громадянин» Роксолана - шляхетські «вольності» на античному тлі</i>	165
4.4. <i>«Gente ruthenus, natione polonus»: ідеї унії та мультикультурної держави у візії Оріховського</i>	179
<u>Висновки</u>	188
<u>Післямова. Роксоланство: між грифоном та химерою (шляхами українського прочанства)</u>	195
Список використаних джерел та літератури	201

Наукове видання

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ

**Станіслав Оріховський-Роксолан
як історик та політичний
мислитель**

Редактор *Мержинська Т.В.*

Технічний редактор *Усович І.А.*

Коректори *Минько Т.О., Лобода Л.В.*

Макетування *Вирський Д.С.*

Кременчуцький державний політехнічний університет
39614 Полтавська обл., м.Кременчук, вул. Першотравнева, 20.
e-mail: kdpi@politech.poltava.ua

Підп. до друку 2.08.01. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 11,7.

Обл. вид. арк. 12,2. Тираж 300 прим.

Зам. №16.

Видавництво Кременчуцького державного політехнічного університету

Вирський Дмитро Станіславович

Народився в м.Кременчуці Полтавської обл. 16 жовтня 1972 року. Закінчив історичний факультет Дніпропетровського держуніверситету в 1998 р. та аспірантуру за спеціальністю "історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни". У 2000 р. захистив кандидатську дисертацію. Працює на кафедрі українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету. Автор понад 20 наукових статей.

Сфера наукових зацікавлень - ранньомодерна історія України, українська історіографія, кременчуцьке краєзнавство.

